

COMPETITIO Könyvek
Sorozatszerkesztő: Polónyi István

© Muraközy László

Lektorálta: Kővári György
Barizsné Hadházi Edit

COMPETITIO Könyvek 2.

ISSN 963 472 7964
ISBN 1785-5950

Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar
Felelős kiadó: Muraközy László dékán
Borító, tördelés: Kaméleon Dizájn Kft.
Nyomás: Litográfia Kft.
Felelős vezető: Vécsei Tibor

Muraközy László

Már megint egy rendszer­váltás

Történelmi tanulságok és tanulatlanságok

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ	5
A TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEKRŐL	5
Az első világháborúig terjedő időszak.	7
A két világháború közötti időszak.	10
A második világháború utáni időszak.	14
A SZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEI MAGYARORSZÁGON	20
A klasszikus szocializmus rendszere	20
A „hosszú” reformkorszak kezdete (1968 – 1973)	28
Az 1970-es évek világgazdasági válsága – a szocializmus alkonya	33
Növekedés – válságban (1973 – 1978).	35
Hét szűk esztendő (1979 – 1985)	36
Élénkítés és végkifejlet (1985 – 1989)	40
A szocialista költségvetés Magyarországon.	43
A klasszikus szocializmus költségvetése.	44
A piaci szocializmus költségvetése.	44
A magyar „koraszülött jóléti állam” gyökerei	48
RENDSZERVÁLTÁS ÉS ÁTMENET MAGYARORSZÁGON	55
Történelmi tanulságok	57
Átmeneti illúziók.	63
Szociális piacgazdaság helyett – transzformációs válság.	68
Államháztartás a kilencvenes évek fordulóján.	75
Rendszerváltás és folyamatosság	82
Hagyományos „növekedési” válság – rendhagyó stabilizáció	89
Múló esély a fenntartható növekedésre	97
„Postkeynesista” fordulat – befelé	107
Állam az állam(háztartás)ban – és azon kívül	117
Csökkenő „jóléti” állam – növekvő feszültségek	121
Monetáris politika – kérdőjelekkel	126
A „postkeynesista” után „posztszocialista” gazdaságpolitika (is)	129
TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK ÉS TANULATLANSÁGOK	138
Magyarország döntési szabadságáról.	139
Utolérés és felzárkózás	140
Az Európai Unió és Magyarország	143
A jelen a jövő múltja.	146
FÜGGELÉK	149
F. 1. táblázat. Magyarország költségvetése 1950–2002	149
F. 1. ábra. Magyarország költségvetése 1950–2002	151
HIVATKOZOTT IRODALOM	152

Bevezető

Az elmúlt években nem panaszkodhattunk arról, hogy Magyarországon a gazdaság, a társadalom, a politika eseménytelen, unalmas napokat adott volna az állampolgároknak és a szakembereknek. Ugyanakkor kivételesen érdekes időszak áll mögöttünk (és valószínűleg előttünk is). Napról napra új problémák, új kihívások merültek fel egy kitágult világban. A mindennapok, a hónapok, az évek, a választási ciklusok, válságok, fellendülések közepette az elemzések általában rövidtávon vizsgálták, vizsgálják a legtöbb kérdést.

Mintegy tizenöt év telt el a nyolcvanas évek végétől, a rendszerváltás kezdetétől. Tizenöt év hossza már akár arra is ösztönözhet minket, hogy egy pillanatra megállva végiggondoljuk mi is történt velünk, honnan jöttünk és hova tart Magyarország. Hogyan kapcsolódik ez az időszak a múlthoz, és ami talán még fontosabb mit tanulhattunk, és tanulhattunk volna, tanulhatunk a történelemből s a legutóbbi, mármár szintén történelmi léptékű korszakból.¹ Ez a tanulmány – nyilván egyéni nézőpontból – erre tesz kísérletet.

Különösen időszerűvé teszi az ilyen visszatekintést, hogy míg ezen időszak elején 1989-ben még a szabad választások előkészületei folytak, addig 2004 májusától Magyarország egy nagyobb politikai-gazdasági egység, az Európai Unió tagjaként nemzeti történelmének új fejezetét kezdi meg. Hogy ez az új élet milyen lesz, s mennyire lesz valóban új, azt ma még igazából nem tudhatjuk, de érdemes elgondolkozni rajta.

A történelmi előzményekről

A legutóbbi rendszerváltás éveiben, a bizonyos szilveszteri hangulathoz hasonló volt a közhangulat, hogy új életet kezdhettünk, mindent újra indíthatunk. Később egyre inkább világos lett, hogy „még a régi életünket sem fejeztük be”, hiszen a kilencvenes évek társadalma, politikai, gazdasági mindennapjai, az emberek gondolkodása és cselekedetei ezer szálon kapcsolódtak az előző évtizedekhez, sőt akár hosszabb történelmi előzményekhez, tudatosan, vagy ami még gyakoribb, tudat alatt, nem is igen számba véve a rejtett motivációkat.

¹ Nagy kérdés persze, hogy kinek higgyünk, Cicerónak, aki szerint a „történelem az idők tanúja, az élet tanítómestere”, vagy Hegelnek, aki több évszázaddal utána úgy vélte, hogy a „történelem tanulsága, hogy a népek és kormányok soha semmit sem tanultak belőle”.

Magyarország történelmének elmúlt évszázadai nem igen adnak okot felhőtlen nosztalgiára. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az igen kedvező természeti adottságokkal rendelkező Kárpát-medencébe érkezésünk óta az alkalmazkodás, a „nyugati értékek”, az „európai értékek” átvétele, a megmaradás és a felzárkózás volt a történelmi cél. Természetesen ez nem egyedi helyzet, hiszen Közép- és Kelet-Európa egészénél hasonló tendenciák figyelhetők meg. Ami a térségen belül talán „nehezítette” vagy időnként könnyítette Magyarország helyzetét, hogy nemcsak Kelet és Nyugat, hanem Észak és Dél határán, keresztüljárnak is fekszünk.

Nagy kérdés, hogy „véletlen történelmi tragédiák, külső támadások, és megszállások sorozata magyarázza Közép- és Kelet-Európa fejlődési útjának nagymértékű történelmi eltérését...vagy a különbségek már a kezdetektől fennálltak, miáltal az 'importált' feudális szerkezetek eleve sokkal gyengébbek lehettek, és a felszínen hathattak csupán? ...A különbözőség, mely már a 9. és a 13. század között is fennállt, a keresztény –feudális kultúra kései, a karoling Nyugat-Európához képest mintegy fél évezreddel későbbi bevezetésének a következménye lett volna? ...Kísérteties módon a Nyugat- és Kelet-Európa között húzódó határvonal már Nagy Károly halála idején, 815-ben is ott húzódott az Elba-Saale folyók mentén, ahol 1945-ben az amerikai és szovjet csapatok találkoztak, s ahol Európa hidegháborús határait vonták meg.” (Berend T. [1999] 14. o.)

Közép- és Kelet-Európa sajátos köztes helyzete – amelyben persze osztozik a világ számos más régiójával –, hogy a fejlődés meghatározó régióihoz ugyan nem tartozik, de a különbség nem akkora, mint a nála fejletlenebb térségeké, az egyik fő oka annak, hogy az utolérés, felzárkózás nemcsak az álmok vagy a politikai demagógia világába sorolható elképzelés, hanem, koronként és országonként persze változó realitással, valós alternatíva is lehet. A fejlett társadalmak, gazdaságok relatív közelsége állandó ösztönző, kényszerítő erőként húzza-tolja az ilyen régiókat (Gerschenkron [1984]). Ugyanakkor a gyakori és sokszor ismétlődő kudarcok, sikertelen kísérletek gyakran e szándékokkal ellenkező eredményre vezetnek, s éppen további lemaradás, eltávolodás következhet be.

Világgazdasági példák bizonyítják, hogy nem gyakori, de lehetséges az ilyen típusú felzárkózás, sőt akár élre törés is, de erre nincs recept, nincs biztosíték, sőt a legtöbbször számos, nehezen meghatározható, előre nem látható egyedi tényező a siker oka. Természetesen sok esetben ellenkező előjelű elmozdulás is megfigyelhető. Az se felejtjük el, hogy a relatív helyzet megtartása is állandó fejlődést kívánt

és kíván a dinamikus és állandóan átrendeződő világgazdasági fejlődésfolyamban. A történelem arra figyelmeztet minket, hogy illúzió azt várni, hogy egyes országok elmaradottsága idővel biztosan csökken, s csupán türelem, valamint növekedési ütem kérdése az egész.

Az elmaradottság és a felzárkózás nagy és nehéz általános kérdései rengetegszer visszaköszöttek az elmúlt évszázadok, s napjaink világgazdasági fejlődésében. Egyik fő megjelenési területe most is Közép- és Kelet-Európa, beleértve természetesen Magyarországot is.

Az első világháborúig terjedő időszak

A modern tőkés világgazdaság kialakulása során a 19. század második felében, a kiegyezés utáni évtizedekben volt megfigyelhető Magyarországon az első jelentősebb felzárkózási kísérlet. Ez időben lényegesen késett az angol és a nyugat-európai folyamatokhoz képest, így a térség elmaradottsága a 19. század első kétharmadában számottevően növekedett.

„Miközben Nyugat-Európa az új gyorsvonatra ült, Közép- és Kelet-Európa legnagyobb része még postakocsin poroszkált. P. Bairoch számos esetben csak becslésszerű, de a főbb tendenciákat feltétlenül kifejező számításai szerint 1800 körül a Habsburg-birodalom – egy főre jutó nemzeti termékben számítva – közel állt a kontinentális nyugat-európai átlagszinthez (utóbbi az európai átlagot 7%-kal haladta meg, előbbi 5%-kal maradt el tőle). 1860 körül azonban már hatalmas a különbség: Nyugat-Európa fejlettségi szintje mintegy másfélszer magasabb az európai átlagnál, a Monarchiáé 7%-kal alacsonyabb annál. Ezen belül Magyarország az európai szint háromnegyede körül áll. Kelet-Európa országai 1800 körül mintegy egyötöddel, 1860 körül 40–50%-kal maradnak el az európai átlagszínvonal mögött, ami azt jelenti, hogy az angol szint egyharmadát sem érik el.” (Berend T. [1982] 19. o.)

A kontinentális Nyugat-Európa a 19. században a felgyorsított iparosítással igyekezett felzárkózni Angliához, többek között a bankrendszer segítségével. E folyamat meghatározó erejévé az egységesülő Németország vált. Németország 19. századi felemelkedése egyik fontos példája a korábban említett felzárkózásnak, majd élre törésnek. „Németország gazdasági fejlettségi szintje különleges gyorsasággal emelkedett. 1830-ban még éppen csak az európai átlagon áll, és valamelyest el is marad a Habsburg-monarchia teljesítménye mögött. 1870-ben már 40%-kal túlszárnyalja az Osztrák-Magyar Monarchia

egy főre jutó bruttó nemzeti termék szintjét és 19%-kal az európai átlagot. 1913-ban viszont – az európai növekedési átlagot közel másfélszeresen túlszárnyaló ütemmel – már az egy főre jutó bruttó nemzeti termék európai átlagát is 40%-kal, a Monarchiáét 50%-kal, de a szűken vett Ausztriáét is 10%-kal haladta meg... Németország ezzel az első világháború előtti évekre nagyobb gazdasági erőre, magasabb szintre jutott, mint a legtöbb nyugat-európai ország.” (Berend T. [1982] 29. o.)

Németország gyors fejlődése húzó hatást gyakorolt szomszédjára, az Osztrák-Magyar Monarchiára, s ezen belül a kiegyezéssel viszonylag kedvező helyzetbe került Magyarországra is. Magyarország egy integrált gazdasági egységen belül, védett belső piacon, annak előnyeivel élve tudta kihasználni, a fejlettebb térség növekedése által indukált világgazdasági lehetőségeket.

1870 és 1910 közötti negyven évet tekintve Magyarországon a GDP egy lakosra eső értéke „átlagosan évi 2%-kal gyarapodott. Ezt is meghaladta a mai (trianoni határok övezte) terület gazdaságának évi 2,2%-os fajlagos (egy főre eső) teljesítménynövekedése, ami az országok korabeli versenyében a néhány legelső között foglalt helyet.” (Ehrlich-Révész [2001] 3. o.)

Fokozódó – elsősorban a mezőgazdaságra és az élelmiszeriparra épülő – külkereskedelem volt az egyik fő motor, a „kivitel értéke a nemzeti jövedelemhez képest rendkívül magasan, 30% körül alakult (a korabeli európai 11% volt)” (Ehrlich-Révész [2001] 4. o.), a másik meghatározó tényező pedig az infrastruktúra kiépítése, kiépülése, s ezen belül is elsősorban a vasútépítések, a maguk hatalmas közvetlen és közvetett kereslet és növekedés ösztönző hatásával. A tömeges és olcsó szállítás kiépítése tette lehetővé a dinamikus világkereskedelmi növekedésbe² való bekapcsolódást.

E folyamatok hatalmas tőkeigénye messze meghaladta Magyarország tőkefelhalmozó képességét, s finanszírozásuk lehetetlen lett volna a világgazdaságban a 19. század közepétől különösen nagy lendülettel meginduló tőkekiviteli mozgásoktól. „A kiegyezést követően a világháború kitöréséig a beruházásoknak mintegy 40%-át (folyamatosan csökkenő arányban) a külföldi tőke fedezte. A beáramló tőkének számottevő része államadósságot képezett. Ennek jelentőségét jelzi, hogy az állami adósságszolgálat (a kamat- és tőketörlesztés együtt) az

² A világkereskedelem csupán a Közép- és Kelet Európát kimozdító 19. század közepi több mint fél évszázadban, 1820 és 1880 között kilencszeresére bővült. (Berend T. [1982] 24. o.)

1910-es évek elején a nemzeti jövedelemnek mintegy 6–7%-át vette igénybe.” (Ehrlich-Révész [2001] 4. o.)

A külföldi tőke mellett fontos volt Európa elmaradott térségeiben, beleértve Magyarországot is, az állam jelentős közreműködése. Az állam korábban Nyugat-Európában is szerepet vállalt a fejlődés előfeltételeinek a kialakításában, illetve később a vasútépítésekben. Azonban, „míg Európa nyugati felén a beavatkozásra korábban és közvetett formában került sor, vagyis az állami beavatkozás magának a tőkefelhalmozásnak lehetőségeit segítette elő, addig Kelet-Európában a beavatkozás időben később történt, módszereiben pedig közvetlenebb formákat öltött: a modern közlekedés kiépítésére és az iparosítás elősegítésére irányult.” (Berend T.-Ránki [1976] 120. o.)

A közvetlen állami gazdaságfejlesztő tevékenység legjellegzetesebb kelet-európai és magyarországi jellegzetessége az állami ipartámogatás volt. Magyarországon 1881 és 1907 között több törvény született erről, s ezek egyre jelentősebb állami támogatási lehetőségeket biztosítottak. Adómentesség, kamatmentes állami hitelek, szubvenciók szerepeltek az eszköztárban. Az állami támogatások legjelentősebb kiszélesítését az 1907. évi III. tc. jelentette, amelynek „alapján a kormány lényegében szabad kezét kapott minden olyan cikk gyártásának támogatására, amelyhez ’gazdasági érdek’ fűződik, s az új alapítások mellett meglévő gyárak fejlesztését, bővítését is támogathatta. A törvény alapján a 15 évre folyósítható szubvenciók mellett a kereskedelmi miniszter felhatalmazást kapott, hogy az állam nevében részvényeket is jegyezhet a támogatást igénybe vevő gyárnál.” (Berend T.-Ránki [1976] 124. o.)

A századforduló után felerősödő ipartámogatás egyik fő célja az volt, hogy ellensúlyozza az önálló védővámok hiányát. Az Osztrák-Magyar Monarchia közös vámterülete kedvező volt a magyar mezőgazdaság számára, de nem védte a kifejlődő magyar ipart az osztrák és cseh fejlettebb területek versenyétől, s ez utóbbiak szintjéhez és érdekeihez volt igazítva a Monarchiát körülvevő vámok rendszere. Csak történelmi érdekesség, de az 1906. évi, tízévente sorra kerülő gazdasági kiegyezési tárgyalások kapcsán már deklarálták az önálló magyar vámterület 1917. évi bevezetését. Az állami szubvenciók kiterjesztése fontos ösztönző eszköz volt, de nem meghatározó. 1900 és 1914 között a részvénytársasági iparvállalatokat tekintve az állami szubvenciók aránya az összes befektetés mintegy 6 százalékát (Berend T.-Ránki [1976] 127. o.) tette ki.

Az első világháború előtti közel fél évszázad dinamikus világgazdasági növekedési korszakát Magyarország viszonylag jól alkalmazkod-

va, a fejlettebb régiókhoz áru- és tőke mozgásokkal nagymértékben kapcsolódva, ugyanakkor egy integrált gazdasági egység részeként, mintegy kettős integráltsággal, beépültséggel jól ki tudta használni. A kiegyezés utáni évtizedek a modern magyar gazdaságtörténet (eddig) leghosszabb aranykorszakának bizonyultak. Ebben jelentős szerepe volt a Monarchia védett piacán kialakult munkamegosztásnak, a számottevő külföldi tőkének és az állam aktív ipartámogató politikájának.

Magyarország jelentős gazdasági teljesítménye sem volt azonban elég a hagyományos elmaradottság csökkentéséhez. Különösen igaz ez, ha Közép- és Kelet-Európa egészét nézzük. A Nyugat követésére alapozott modernizációs törekvések nem érték el céljukat, a különbség tovább növekedett. „Közép- és Kelet-Európa a kontinens szegény agrárszállító, paraszti régiója maradt. Az egy főre jutó ipari termelés értéke csupán az európai átlag egy- és kétharmada között mozgott, amit a nyugati államok két-két és félszeresen haladtak meg.” (Berend T. [1999] 14. o.)

A két világháború közötti időszak

Magyarország veszteségei közismertek a „nagy háborút” követően. Területe kétharmadát elveszítve, az ország addigi gazdasági szerkezete is szétzilálódott. A Monarchia szétesésével a tágabb integrációs környezete is megszűnt, helyébe a létrejött utódállamok zömével szembeni – a helyzetbe és a békeszerződésekbe „beprogramozott” – konfliktusok léptek.

A térség nem számíthatott a saját gondjaival küszködő Nyugat politikai-gazdasági stabilizáló szerepére. A térség ilyen értelmű „magányossága” fontos mozzanat a 20. század történelmi eseményeinek a megértésében. „Az újabb és újabb történelmi kudarcok és csalódások, melyeket azután még alaposabban felerősített az első világháború pusztítása és kiábrándító keserősége, végül is vad lázadásokat váltottak ki, melyek végigkísérték az egész 20. századot. Az elkeseredett Közép- és Kelet-Európa dühödten fordult a Nyugat ellen.” (Berend T. [1999] 14. o.)

Újrarajzolódó határok között, hatalmas háborús veszteségekkel sújtva, infláció és pénzromlás szirtjei között, a korábbi államadósság és/vagy jóvátétel terheit viselve próbáltak, az egymással is számos konfliktusban álló országok, magukhoz térni a nagy háború után.

Ugyanakkor az egész világgazdaságban kedvezőtlen tendenciák érvényesültek, felerősítve az amúgy is nehéz kilábalást.

A térség újonnan létrejött országai nem tudtak túllépni a történelmi konfliktusokon a gazdasági kapcsolatokban sem, nem tértek a kereskedelempolitikai együttműködés útjára, hanem behozatali tilalmak alkalmazásával az elzárkózás útját választották.

Magyarországon a háború utáni inflációt – népszövetségi kölcsön segítségével – az 1924-ben kezdődő stabilizáció során állították meg. 1924-ben állították fel az új Nemzeti Bankot, amelyet rendszerében, kormányhoz való viszonyában a nyugati Nemzeti Bankok mintájára alkottak meg. 1926-ban vezették be az új stabil pengőt.

A stabilizálás után ismét megindult a külföldi tőkebeáramlás (Csikos-Nagy [1996] 84-89. o.), s egy átmeneti fellendülés jellemzi a húszas évek második felét. A meginduló folyamatokat azonban a nagy válság ismét kettétörte Magyarországon és az egész térségben.

Az 1929/1933-as válság világot sújtó megrázkódtatása a gazdaságba való állami beavatkozás új korszakát indította el. Egyik típusára példa volt az amerikai, békés New Deal jelezte irány, a másik útnak jellegzetes esetét a Németország féle hadi jellegű állami keresletöszönzés, újabb háborúra való készülődés jelentette.

Magyarország belső válságokon keresztül, befelé fordulással, importkorlátozással próbált úrrá lenni a helyzeten, sokban hasonlóan a térség más országaihoz. A nagy válság után, a harmincas években, a növekedés megindulása szorosan összefüggött Németország említett készülődésével. Ismét Németország szerepe az egyik meghatározó tényező, de sajnos ez most nem az „aranykorszak” visszajöveteléhez, hanem egy újabb vesztes háborúba való tragikus részvételhez vezetett.

A magyar gazdaság növekedése a két világháború között meg sem tudta közelíteni a megelőző korszakban megfigyelhető. „Nagyvonalú számítással az alapozható meg, hogy az ipar 1937-1938. évi kibocsátása 20-25%-kal haladhatta meg az 1929. évit, és talán 40-45%-kal a háború előttit. A gazdaság egészét és az „utolsó békeévet” (1938-at) tekintve a két világháború közötti időszakban a magyar gazdaság teljesítményének a növekedése mintegy 40 százalékra tehető, ami a lakosság számának 1,16-szorosra emelkedése mellett – egy főre számítva évi 0,7%-os gyarapodásnak felelt meg (Ehrlich-Révész [2001] 7. o.).

A két világháború közötti időszak Magyarország számára a bezárkózás, elzárkózás időszaka volt. De maga a nemzetközi gazdaság egésze is egy nagyon küszködő, megoldatlan problémákkal, válság-

gal és háborús fenyegetéssel szembenező világ képét mutatta. A fejlett világ nagy része saját magával vagy egymással volt elfoglalva, a közép- és kelet-európai térség problémái hidegen hagyják. Nyugat bizonyos értelemben magára hagyta ezt a régiót, s a légüres térben a szélsőséges rendszerek erősödtek meg – Oroszországban a szocializmus, a harmincas években Németországban a fasizmus.

„A kicsiny autoratív államok náci német vezetéssel létrehozott politikai szövetségbe és regionális gazdasági blokkba tömörültek, intézményesítették az antiszemitizmust, importhelyettesítésre rendezkedtek be, széles körű állami beavatkozással éltek, és készülni kezdtek egy új háborúra.” (Berend T. [1999] 16. o.) A kommunista forradalom „egyszerre volt nagyon eltérő és meghökkentően hasonló a nacionalista jobboldali lázadáshoz. Még szélsőségesebben és következetesebben vetette ugyanis el a Nyugat értékeit és intézményeit, magát a kapitalizmust és a piacgazdaságot is.” (Berend T. [1999] 16. o.)

A válságos időszakban Magyarország és a térség más országai a nemzetközi áru- és pénzforgalom korlátozásaival védekeztek. A harmincas években kötött devizagazdálkodás, magas vámok, behozatali kontingensek, tilalmak, két- illetve többféle valuta átváltási kulcs alkalmazása jelezte mindezt. „A végletes elzárkózás döntő szerepet játszott a háború után megindult önellátási folyamat kiteljesítésében, és a kész iparcikkek importja (ami 1913-ban az összes behozatal 62%-át tette ki) az 1929. évi 40%-ról 1937-re 27%-ra esett vissza.” (Berend T. [1982] 267. o.)

A harmincas években Németország érdekövezetébe vonta a „magára hagyott” térség számos országát, amelyeknek a jelzett egyedi elzárkózása még önmagában kevés lett volna a „túléléshez”, ehhez valamiféle „integrált”, közös elzárkózásra volt szükség. „A hagyományos gazdaság- és exportszerkezet fenntartása nyilvánvalóan lehetetlen lett volna valamiféle, a világpiactól való elzárkózást nagyobb regionális keretekben is biztosító és a hagyományos ágazatoknak további életlehetőséget teremtő védett-zárt gazdasági rendszer kialakítása nélkül, melyben a részt vevő országok speciális megegyezések útján a világpiactól függetlenül magukat és egymást, részben külön árakat állapítottak meg, részben kiviteli engedményeket tettek, s egymás közötti kereskedelmükből jórészt kirekesztették a devizafizetéseket.” (Berend T. [1982] 272. o.)

A meghatározó szervező erő ebben a rendszerben Németország volt, amely klíringegyezményre lépett a térség országaival, kedvező feltételeket biztosítva az ottani mezőgazdasági és nyersanyag exportnak, azok pedig, a német iparcikkek beáramlásának. A térség egé-

szének kereskedelme klíringalapra helyeződött. Magyarország 1935-ben külkereskedelmének 63%-át, 1938-ra pedig már 85%-át klíring-alapon bonyolította le. (Berend T. [1982] 273. o.) „Miután a belső német gazdasági tér tervszerű kiépítése, amely a nemzetszocialista államvezetés első kormányzati évének legfontosabb feladata volt, megtörtént – írta 1934-ben Hans Ernst Posse államtitkár –, most már eljött az ideje, hogy a német gazdaságnak a szervesen kialakuló 'Nagyterg gazdaságba' való beilleszkedését tekintsük legfontosabb gazdaságpolitikai feladatunknak.” (Berend T. [1982] 274. o.)

Magyarország a két világháború között, a korábbiaknál kedvezőtlenebb világ gazdasági helyzetben, s rosszabb partnerrel, ismét a „szokott” szerepkörbe került, egy zárt piacon belül, a hagyományos mezőgazdasági exportőr és iparcikk importőr pozíciójába.

A két világháború között a magyar gazdaság a lassú előrehaladás mellett nem közeledett, hanem inkább távolodott – a közép- és kelet-európai térség más országaihoz hasonlóan és azokkal együtt – a világ gazdaság egészének fő fejlődési vonalától. Az elmaradás első sorban minőségi és szerkezeti, a korszak sehol sem kedvezett a gyors növekedésnek.³

„A magyar gazdaság közelítése a nyugat-európai szinthez és betagozódása a nemzetközi együttműködésbe a két háború között tehát – a mostohább feltételek mellett – nem folytatódott. Magyarország mindamellett lényegében megőrizte az országok között azt a helyét, melyre – gazdasági szempontból szerencsésebb csillagzat alatt a század elejére feljutott. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a magyar gazdaság fajlagos teljesítménye felét-kétötödét tehetette ki a nyugat-európai fejlett országokénak, továbbá 30-40%-kal maradhatott el Ausztriától és Csehszlovákiától is. Ugyanakkor gazdaságának fajlagos teljesítménye szempontjából Magyarország határozottan megelőzte Lengyelországot, keleti és déli szomszédait és – kisebb mértékben ugyan – a Mediterránium három országát, Portugáliát, Spanyolországot, valamint Görögországot is.” (Ehrlich-Révész [2001] 8. o.)

Magyarország területében és népességében megfogyva, kiszakadva a széteső Monarchiából, egy átalakuló világban és világ gazdaságban válságos évtizedeket élt át. Már a harmincas évektől – egyre szorosabban kapcsolódva Németországhoz, – a világ gazdaságtól elzárkózott gazdaságpolitikát folytatott, amely gyökeresen eltért az első világháború előtti időszak felzárkózást segítő, nyitottabb gazdaságpolitikától. Természetesen még súlyosabb torzulásokat okozott a

³ Leszámítva a Szovjetuniót.

II. világháború, és az 1938–1939 után egyre kiterjedtebb hadigazdálkodás.

Ezek az évtizedek sok szempontból még inkább annak a nagy robanásnak az utórezgései, amit az I. világháború okozott a térségben, s sokkal kevésbé valami újnak a formálódása. Ahogy John Kenneth Galbraith fogalmazott, a „második világháború időszakának generációja, az én generációm... mindig úgy véli, hogy saját korszakuk a változások modern vízválasztója... Tudnunk kell azonban, hogy társadalmi értelemben sokkal döntőbb változásokat hozott az első világháború. Ekkor történt, hogy századakon keresztül épült politikai és társadalmi rendszerek széthullottak – néha hetek alatt. Mások állandó átalakulásnak indultak. Az első világháborúval az ős tartós biztonság elveszett... Kezdetét vette a Bizonytalanságok Kora. A második világháború folytatta, kiszélesítette és megerősítette ezeket a változásokat. Társadalmi értelemben a második világháború az első világháború utolsó csatája volt.” (Berend T. [1982] 12–13. o.)

A második világháború utáni időszak Átmenet – illúziókkal

A második világháború minden eddiginél nagyobb pusztításokat, szenvedéseket hozott az egész világra, s ezen belül is Közép- és Kelet-Európára. Hihetetlen emberveszteségek, a nemzeti vagyon, az infrastruktúra lerombolása, a termelési potenciál töredékre való visszaesése követi a világégést.

Akárcsak az első világháború után is, a térségre ekkor is a teljes átalakulás a jellemző. „A diszkontinuitás általános jellemzővé vált a háború utáni Közép- és Kelet-Európának. Nemcsak a politikai rendszerek változtak, hanem az államhatárok is. ...A megszakadt folytonosság egyben megnyitotta a kapukat az újonnan színre lépő belső politikai erők és külső hatalmak előtt is. Ezek határozták meg Közép- és Kelet-Európa további sorsát.” (Berend T. [1999] 24-27. o.) Ez determinálta Magyarország sorsát és mozgásterét is 1945 után.

Kezdetben a magyar demokratikus politikai erők bizakodtak, hogy Magyarország valóban saját kezébe veheti sorsát (Muraközy [1991]). 1946 decemberében a pénzügyminiszter beszéde elején leszögezte, hogy a háború utáni talpra állás, stabilitás jelenti „annak tudatát, hogy a négyszáz éves német befolyás mögött álló erők megsemmisülése után a magyarság soha többé nem lehet idegen érdekek vazallusává.” (Nemzetgyűlési Napló [1952] V. köt. 90. o.) Ugyanekkor azt is hangsú-

lyozta, hogy a külföldi tőkebevonás, a segítség kulcsfontosságú lenne a magyar gazdaság számára. A „magyar gazdasági tervnek alternatív megoldásokat kell tartalmazni. Az újjáépítésnek és a modern magyar gazdasági élet megszervezésének üteme messze menően attól függ, vajon csupán saját erőnkre leszünk-e utalva, vagy pedig kapunk hozzá külső segítséget is...reméljük...számíthatunk a Szovjetunió gazdasági segítségére. Ugyanakkor hálával vesszük a nyugati hatalmak érdeklődését, és reméljük támogatását is. Éppen ezért a magyar kormány nemrég azt kérte a magyarországi Szövetséges Ellenőrző bizottságtól, járuljon hozzá, hogy Magyarország felvételét kérhesse az újjáépítés Nemzetközi Bankjának és a Nemzetközi Valutáris Alapnak tagjai közé.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 607. o.)

Ekkor még a szociáldemokraták is egy nyitott, baloldali értékeket valló demokráciában gondolkoztak. „A mi reményünk a baloldali gondolat diadala, a jugoszláv és a román baloldali rezsim, ugyanúgy, mint a Szovjetunió, mint a francia szociáldemokratapárt vezetése alatt álló kormány, mint a Labour Party, mint a skandináv szociáldemokrácia, mint minden szabadságszerető rendszere ennek a világnak.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 119-120. o.)

A szociáldemokrata elgondolás lényegében egy „baloldali semlegességet” tükröz. Korrekt együttműködést a nagyhatalmakkal, s egy fokozatos, szerves közeledést a Duna-medence államai között. A Szociáldemokrata Párt a szabad külkereskedelem, a világpiachoz való kapcsolódást is kiemelten fontosnak tartotta. A „magyar gazdasági életnek a kifejlődése érdekében eminens érdekünk fűződik a kereskedelmi szabadság minél teljesebb helyreállításához. A vámfalak lebontása a javak szabad forgalmát, a javak szabad forgalma a gondolatok szabad forgalmát jelenti... Mi együtt akarunk fejlődni és haladni a gazdasági életnek, a közlekedésnek, a javak nemzetközi cseréjének fejlődésével.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 119-124. o.)

1948 elején, amikor a hatalom kérdése már nyilvánvalóan eldőlt, a Magyar Kommunista Párt egyértelművé tette álláspontját a Nyugattal kapcsolatban. „A benyújtott költségvetés T. Országgyűlés, azt mutatja, hogy míg Horthyék csak hat esztendővel az első világháború után és csak külföldi kölcsönrel tudtak stabilizálni, addig mi egy pusztító háború után...meg tudtuk ezt három esztendő alatt csinálni, és pedig külföldi kölcsön nélkül...Mire jutottak azok az országok, amelyek dollárkölcsönt kaptak? Hol tart Ausztria, Görögország, Olaszország és Franciaország a gazdasági és pénzügyi stabilitás terén. Ezekben az országokban a dollárkölcsönök ellenére, vagy talán éppen azoknak a következtében, gazdasági zűrzavar van, fokozódó infláció, munkanél-

külség és a dolgozó tömegek egyre növekvő nyomora tapasztalható. Ma már mindenki láthatja, hova jutottunk volna, ha...mi is dollárkölcönt vettünk volna fel, áruba bocsátva nemzeti önállóságunkat és függetlenségünket.” (*Országgyűlési Napló* [1948-49] II. köt. 437 és 772. o.)

Ha nem külső forrásból, akkor csak belső erőből lehetett az újjáépítést és a beinduló iparosítást finanszírozni. Korábbi belső megtakarításokkal nem számolhattak, hiszen azok vagy külföldre kerültek, vagy semmivé lettek a hatalmas inflációban. A kommunista irányvonalnak megfelelően beinduló államosítások a még megmaradó tőkét is menekülésre készítették. A lakosság fogyasztása és a mezőgazdaság „marad” forrásként a tőkeszükséglet fedezésére. Ez már az 1946 nyarán végrehajtott pénzügyi stabilizációnál, a forint bevezetésénél kialakított „agráröllónál” és „bérollónál” világosan látszott, mintegy előfutáraként a „eredeti szocialista felhalmozásnak”.

A stabilizációnál a bérek esetében az átlagosnál sokkal alacsonyabb átváltási szorzószámot alkalmaztak. Míg általában egy 1938-as pengőnek legalább 4 forint felelt meg 1946 augusztusában, addig a béreknél 1–2 forintos szorzót alkalmaztak úgy, hogy a szorzó az értelmiség béreinél volt a legalacsonyabb. Így egy igen erős „bérollóról” beszélhetünk az 1946-os stabilizációnál az árak és bérek kialakításánál.

Jól mutatja ezt 1946-ban az állami alkalmazottak és munkások béreinek a megszabása is. 1937/38-hoz képest az állami alkalmazottak átlagos fizetését tekintve „minden akkori pengőnek ma 1 forint 10 fillér felel meg a fizetésben. Az állami üzemeknél valamivel jobb a helyzet...az ő járandóságaiuknál 1 pengő békebeli fizetésnek 2.25 forint mai fizetés felel meg.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] IV. köt. 598. o.) Még Révai József is így vélekedett 1947 februárjában. „Alacsony az életszínvonala a magyar dolgozó népnek a városban és a falun egyaránt. Tudjuk azt, hogy az a bérnívó, amivel stabilizáltunk tavaly augusztusban, a dolgozó ember számára, ipari munkás és tisztviselő számára egyaránt – a parasztot is beleértve – tulajdonképpen csak az élelmezést biztosítja, a ruházkodást úgyszólván alig vagy egyáltalán nem.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 99. o.)

Itt és ekkor nem egyszerűen arról volt szó, hogy a kisebb nemzeti jövedelemnek megfelelően alacsonyabb a bérek nagysága is, hanem hosszú évtizedekig ható minőségi átrendeződés következett be, a nemzeti jövedelemen belül radikálisan csökkent a bérhányad, „helyet biztosítva” a növekvő felhalmozásnak. Ezt a fordulatot jellemeztem az előbbiekben a „bérolló” kifejezéssel. A bérolló legerőteljesebben a

szellemi munkánál nyílt ki, az értelmiségi munka diszpreferálása tehát már ekkor nyilvánvaló. De hasonló jelenség volt megfigyelhető a munkásságnál is, a kvalifikáltabb szakmunka rovására.

Az amúgy is alacsonyan megszabott lakossági jövedelmeknél fokozódó adóterheket láthattunk, ezek jelentették az 1947/1948-as költségvetés bevételeinek háromnegyed részét. További terhet jelentett, hogy a forint bevezetését követő egy évben a kiskereskedelmi árak mintegy harminc százalékkal nőttek. Mégis, 1948 elején, az ekkorra megfelelően „megtisztított” Szociáldemokrata Párt képviselője már úgy vélte, „megint kezdünk többet fogyasztani, mint amennyit szabad lenne, és hogy a fogyasztás olyan irányban halad, amely túl megy bizonyos határon és ezzel a beruházások mérve nem tart lépést.” (*Országgyűlési Napló* [1948–49] II. köt. 437 és 129. o.)

Persze sokkal inkább arról volt szó, hogy a beruházások mentek olyan irányba, nőttek olyan hihetetlen mértékben, amelynek finanszírozása csak az igen csekély fogyasztás további csökkentése révén volt elképzelhető. A már szintén „megszelídített” Kiszgazdapárt a következő érveléssel támogatta az 1949-es költségvetést, beleértve a fogyasztástól a beruházásra való átcsoportosítást jelentő kényszer-takarékosságot. A „költségvetés az előző évihez képest rendkívül felduzzadt. Ha csak egy számot nézünk, a kiadásoknak... az összegét, ez a múlt évi 5283 millióról 9275 millióra emelkedik, vagyis az emelkedés...75.6 százalék...Ha arról volna szó, hogy az állam költségvetése csupán a szokásos bevételeket és kiadásokat tartalmazza, akkor azt mondanám, hogy a kiadásoknak ilyen emelkedése nem jó jel. Mint-hogy azonban tudjuk azt, hogy a kiadásokban a legnagyobb tétel a beruházásoké, – amely tétel a múlt évi 800 millióról 3320 millióra emelkedett, tehát több mint négyszeresére – azt kell mondanom, hogy ez az irányzat egészséges, mert ez nem más, mint egy kényszer-takarékosság, adó és egyéb járulékok útján biztosítása azoknak a beruházásoknak, amelyekre az ország termelésének emelkedése szempontjából mind az ipar, mind a mezőgazdaság és a közlekedés vonalon szükség van.” (*Országgyűlési Napló* [1948–49] II. köt. 437 és 900–901. o.)

A helyreállítás és iparosítás másik igen fontos forrását a forint bevezetésénél kialakított agráröllő jelentette, amely igen erősen akadályozta a mezőgazdaság talpra állását, fejlődését. Mint ahogy egy nemzetgyűlési felszólalásban kiemelték, indokolatlan „volt, hogy a mezőgazdasági termények és az iparcikkek árának megállapításánál annyira eltérő szorzószámok jöttek. A mezőgazdasági termények áránál 2–2.5-es szorzószámot alkalmaztak, az iparcikkek áránál 5-6-

7-8-10-es szorzószámokat állapítottak meg.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 101. o.) Mint korábban már említettem az átlagos átszámítási szorzó az 1938-as pengő és az 1946-os forint között 1:4 arányú volt.

Látható a fentiekből is, hogy az átmenet időszakában már igen erősnek bizonyult a Kommunista Párt befolyása a gazdaságpolitikára is, és a magyar gazdaság szisztematikusan haladt a szovjet modell felé. Ennek szerves része volt az államosítás és annak kiterjesztése, valamint az immár állami kézbe került vagyon kezelése. Az állami kontra magántulajdon kérdése természetesen az átmeneti korszak politikai és gazdasági vitáinak egyik központi mozzanata volt. Mind a munkáspártok mind a polgári pártok tudták, hogy ez a jövő egyik kulcskérdése Magyarországon.

Ennek megfelelően mind a két oldal sokat foglalkozott az államosításokkal, az államosított üzemekkel. Sulyok Dezső már 1947 tavaszán figyelmeztetett, ha a kommunisták hároméves tervét megvalósítják, „akkor Magyarországon nem lesz gazdasági szabadság, nem lesz individuális gazdálkodás, akkor Magyarország bele fog torkolni a gazdasági kollektivizmusba.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] VII. köt. 260. o.)

Az államosított üzemek jelentős deficittel működtek, amely a magántulajdon hívei szerint azt bizonyította, hogy nem hatékony ez a tulajdonforma, s inkább „pártosításról”, mint államosításról van szó. Az elfogulatlan szemlélődők számára világosan látszott, hogy az állami üzemek veszteségét a lakossági befizetésekből kell fedezni.

A munkáspártok nem is tagadták, hogy hatalmi, politikai kérdésről van szó, bár gyakran igyekeztek a tőkéstulajdonosoktól örökölt bajokkal és „szabotázssal” magyarázni a gazdálkodás veszteségeit. 1948-ban, a még éppen hogy létező ellenzék nem így gondolta, szerrintük az államosított üzemek deficitje cáfolja az államosított szektor fölényéről szóló állításokat.

A „széntermelés a békebelinek már 117 százaléka és ha nem is ilyen nagyfokú, de hasonló nagyméretű emelkedéssel találkozunk a vas- és acéltermelésben is...azonban...ugyanannak a széntermelésnek a kitermeléséhez 60 százalékkal több munkásra van szükség és hogy a kitermelés költségei végeredményben nem 60 százalékkal, hanem jelentékenyen nagyobb mértékben szaporodtak, aminek az a következménye, hogy széntermelésünk hihetetlenül drága...Olyan drágán termeljük a szenet, hogy a költségvetéssel kapcsolatban meg kellett ismerkednünk a szén- és vasártartás fogalmával...T. Ház, ma nem szabad a szénbányák üzleti működését úgy elbírálni, mintha

az azonos volna a múlttal, mert ma a szénbányák minden teher alól mentesítették magukat. Nem fizetnek adót, nem fizetnek illetéket, nem fizetnek terráriumot, a bányákban száz év tőkebefektetése van, de ezután nem fizetnek osztalékot, nem fizetnek kamatot.” (*Országgyűlési Napló* [1948-49] II. köt. 437, 798. o.)

A gazdaságossági szempontok háttérbe szorulása, az elzárkózás politikája a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, a külkereskedelemre is kihatott. 1947-ben a magyar külkereskedelmi mérleg passzívvá vált. A pénzügyminiszter megítélése szerint is az volt ennek a fő oka, hogy az élénkülő világpiacon a magyar termékek nem bizonyultak versenyképesnek. Mint kifejtette a kormány importkorlátozással és exportösztönzéssel kíván ezen segíteni. „Ez a passzívum nagyrészt rajtunk kívül álló okok következtében állott elő, amelyek közül szeretnénk megemlíteni a belföldi és külföldi árak között fennállott diszparitást, azonkívül különböző piacokon egyre erősebben jelentkező versenyt és ezzel kapcsolatban a külföldön elérhető árak csökkenését is....A továbbiakban is követnünk kell azt a politikát, amely a felesleges áruk importjának lehető megszorításával egyidejűleg az export lehető fokozását és támogatását tűzte ki célul maga elé.” (*Országgyűlési Napló* [1948-49] II. köt. 437 és 429. o.)

Az ellenzék más következtetésekre jutott ugyanebből a jelenségből. Hangsúlyozták, hogy e mögött a magyar gazdaság alacsony hatékonysága húzódik meg. A külkereskedelem állami támogatása ugyan segíti az exportot, de az így kivitt áruk értékesítése a nemzetgazdaság számára veszteséget jelent. „A szén és vas ártartása mellett van azután még egy új fogalom, amellyel meg kellett ismerkednünk, a külkereskedelmi árkiegyenlítés...Ez nyilvánvalóan nemzetgazdasági veszteség...A pénzügyminiszter úr azt mondta, ennek oka abban keresendő, hogy külföldön mindig erősebb lesz a verseny, és nem vagyunk versenyképesek...Ebből azonban nagyon súlyos következtetéseket kell levonnunk a nemzetgazdasági termelésünkre vonatkozóan. Azt jelenti ez, hogy a drágán termelt vassal és szénnel nem tudjuk fenntartani külkereskedelmi kivitelünket.” (*Országgyűlési Napló* [1948-49] II. köt. 437 és 798. o.)

Azonban egyre világosabbá vált, hogy az új szocialista rendszer hívei nem a gazdaságosság szempontjait követik a gazdaság fejlesztésében, hanem szovjet elképzeléseknek megfelelő diktatórikus szocialista rendszer megalapozását, beleértve a két világrendszer közötti esetleges háborús konfliktusra való felkészülést. Ahogy Gerő Ernő fogalmazott, már a politikai fordulat után, „amikor az imperialisták eszeveszettül fegyverkeznek és háborúra uszítanak, bűnt követnénk

el hazánkkal, nemzetünkkel, népünkkel szemben, ha nem gondoskodnánk lehetőségeinkhez képest országunk védelméről és biztonságáról...Az ország függetlenségének és békéjének megóvása mellett a belső rend és biztonság megőrzése is elsőrendű feladat.” (*Országgyűlési Napló* [1948-49] V. köt. 71. o.)

A hazai és nemzetközi körülmények között pusztába kiáltott szavaknak bizonyultak a nemzetgyűlés pártonkívüli tagjának Szent-Györgyi Albertnek a gondolatai. „A múlt tapasztalata azt mutatja, hogy nekünk a katonaság mindig csak a magyar nép ellen kell idegen érdekek szolgálatában...Semmi akadályát nem látom tehát annak, hogy a kezdődő militarizmus útjáról letérve, kijelentsük katonai semlegességünket.” (*Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 147 és 150. o.)

1945–1948 közötti időszakra esett Magyarországon az újjáépítés, a stabilizáció, az infláció megfékezése, az új forint bevezetése. Eközben egyre inkább illúciónak bizonyult a független, demokratikus Magyarország kialakítása. A világpolitika főszereplői ezt a térséget és hazánkat a szovjet érdekszónába sorolták, s az 1947/1948-ban bekövetkező fordulat hosszú időszakra a szocializmus politikai és gazdasági rendszerét kényszerítette rá Magyarországra és egész Közép- és Kelet-Európára.

A szocializmus évtizedei Magyarországon

A klasszikus szocializmus rendszere

A volt szocialista országok, s ezen belül Magyarország posztszocialista rendszerváltásának vizsgálatánál, megértésénél alapvető a közvetlen előzmény, a szocialista korszak elemzésére építeni. (*Kornai* [1993a]) Természetesen itt és most elsősorban a magyarországi szocializmus fejlődésének a fő vonásait, valamint azokat a tényezőket emelném ki, amelyek a kilencvenes évek és napjaink Magyarországa szempontjából a leglényegesebbek.

Magyarországon a szocializmus nem belső szerves fejlődés eredményeként, hanem külső hatásra, a Szovjetunióból exportálva került bevezetésre. Az 1917-ben Oroszországban megindult sajátos rendszer ültetődött át hazánkba és Közép- és Kelet-Európa más országaiba. A szocializmus azonban, mint sajátos modernizációs stratégia, azért születhetett meg, s erősödhetett meg, mert a térség nem tudott megküzdeni elmaradottságából fakadó problémáival, s ezekkel

a fejlett kapitalista világ nem tudott (és nem is nagyon akart) mit kezdeni.

A szocializmus ugyan nem eredeztethető Magyarország történelmi fejlődéséből, de a térségéből igen. A szocialista rendszernek a Közép- és Kelet-Európai térségre való kiterjesztése pedig, a Nyugatnak a hallgatólagozós hozzájárulásával történt. Ezért illúzióknak bizonyultak a II. világháború utáni szabad fejlődést célzó törekvések, akárcsak Magyarország 1956 történelmi kísérlete. A világpolitikai helyzet döntő volt a tervezgazdálkodás Magyarországi „győzelmében”, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet „választásában”.

Ugyanakkor az évszázados sikertelen felzárkózási kísérletek, kudarcok bizonyos értelemben fogékonná is tették a térséget egy sokat ígérő modernizációs út követésére. A kérdés úgy is felmerült, „vajon mennyiben biztosítja e mechanizmus az iparosodottság elmaradásának és a történelmileg kialakult alacsony tőkefelhalmozásnak az ellensúlyozását, mennyiben ad új eszközöket a felzárkózáshoz. Erre a történelem addigi menetében kevés alternatíva kínált megoldást...a szovjet modell vonzerejét mi sem mutatja jobban, mint hogy ezekben az években a leghatározottabban önálló utat járó jugoszláv és kínai forradalmak is maradéktalanul a szovjet megoldáshoz folyamodtak. Ez a maximálisan centralizált, utasításos irányítási rendszer mindezekelőtt az erők maximális koncentráltóságára való törekvést fejezte ki, amire a viszonylag elmaradott országokban a kívánt gyors fejlődéshez szükség volt.” (Berend T. [1988] 22–23. o.)

Magyarország az évszázados modernizációs kérdésre megint nem „önállóan” válaszolt. A 19. század utolsó harmadában a kiegyezés után a Monarchia részeként, nem önálló döntési lehetőséggel, de „kettős integráltsággal” tudott kapcsolódni a világ gazdaság felindulásához. Az első világháború után hatalmas veszteségek, összeszűkült nemzeti határok között a válságok viharában, átélve az 1929/1933 nagy visszaesést, ismét nem pusztán „önálló” akaratából a fasiszta Németország politikai, katonai és gazdasági terébe került, egy elzárkózó és erős katonai és politikai jelleggel is bíró „alrendszerbe”, ami egy újabb vesztes háborúhoz, összeomláshoz és hatalmas veszteségekhez vezetett.

A második világháború után sajnos sok szempontból hasonló helyzetbe sodorták Magyarországot a világpolitika és a térség hullámai. Önálló nemzeti döntésről szó sem volt, és ekkor jóval tovább, egy harmad évszázadon át tartott az elzárkózás, miközben a fejlett világ globalizálódó gazdasága újabb és újabb előrevivő utakat talált a felindulásban és visszaesésében egyaránt. A szocialista modernizációs

kísérlet országai, nemzeti egyre távolabbról tudták követgetni vagy éppen csak regisztrálni az utolérendő Nyugat történetét.

A klasszikus szocializmus politikai hatalomra kerülése igen gyorsan megtörtént Magyarországon és a térség országaiban. A rendszer gazdasági kiteljesedése, a gazdasági rendszerváltás, az átmenet, a szocializmus alapjainak a lerakása már tovább tartott. Kulcsszerepet kapott ebben a tulajdonviszonyok átalakítása, a szocializmus (bürokratikus) intézményrendszerének a kialakítása. Az átmenet előrehaladásával fokozatosan kialakult egy koherens rendszer.

Ez nem azt jelenti, hogy maga a klasszikus szocializmus hatékony lenne, hanem azt, hogy egymással összefüggő, szervesen összekapcsolódó elemekből álló rendszer. Ugyan „a klasszikus rendszer a világtörténelem évszázados léptékével mérve átmeneti jellegű. Azokhoz a társadalmi-gazdasági formációkhoz képest, amelyek képesek voltak sok évszázadon át fennmaradni, ez aránylag rövid életűnek bizonyul... azonban... a klasszikus szocializmus megjelenése és letűnése között eltelt több évtizedes időszakok nemzedékek egész élettartamát fogják át. 'Középtávú' szemléletben a klasszikus rendszer működőképes.” (Kornai [1993a] 398. o.)

A kialakult szocialista rendszer valóban jelentős gazdasági eredményeket mutatott fel, különösen ott, ahol néhány nagy cél elérése volt a középpontban. Ezt mutatta a Szovjetunió teljesítménye a második világháborúban, s az iparosítás kezdeti szakasza Magyarországon is. „Ennek alapját pedig a központosított tervezés azon legfőbb előnye biztosította, amely a tőkeszegénység közepette is lehetővé tette a tőkefelhalmozás ugrásszerű növelését. A két világháború között a nemzeti jövedelem 5–6 százalékát kitevő felhalmozási rátával szemben az 1950-es évek elején Magyarországon 35 százalék körüli felhalmozást sikerült kikényszeríteni.” (Berend T. [1988] 24. o.)

Az erőltetett növekedés forrását a már az 1920-as évek szovjet vitáiban felvázolt „szocialista eredeti felhalmozás” (Brus [1966] 56–77. o.) adta, döntő részben a mezőgazdaságból és az életszínvonalról való hatalmas elvonások révén. A szocialista évtizedek történelmi tapasztalatai később megmutatták, hogy az előzőek mellett az egyik legnagyobb kárvallott az országok infrastruktúrája volt (Csernok-Ehrlich-Szilágyi [1975]), amely elmaradása máig egyik legnehezebben pótolható vesztesége ezeknek az országoknak.

A magyarországi szocialista iparosítás sok szempontból hasonlóságot mutatott a két világháború közötti időszakkal, amennyiben mind a két esetben elzárkózás, az import kiváltására való törekvés a jellemző. Az első világháború után elsősorban a fogyasztási cikkeket

próbálták helyettesíteni, az ötvenes években, az importpótló iparosítás második szakaszában viszont az ipari alapanyagok, beruházási javak álltak a középpontban. (Berend T. [1983] 396. o.) Ez persze nem volt egyedülálló ebben az időszakban, hiszen Latin-Amerika és Ázsia számos országában megfigyelhető hasonló importpótló politika, ott is kevés sikerrel.

A szocialista erőltetett iparosítás, az idő előrehaladásával egyre többször, egyre több területen beleütközött saját korlátaiba, a „rendszer túlélése nehezen biztosítható. Egyes belső ellentmondások kiéleződtek. Abban a versenyben, amelyet a szocialista rendszer a kapitalistával folytat, számos ponton nemcsak elmaradás mutatkozik, hanem a távolság egyre nő. Mindez indítékot ad azokhoz a törekvésekhez, amelyek megkísérlik a rendszer megváltoztatását.” (Kornai [1993a] 399. o.)

A vizsgált témánk szempontjából azok a tendenciák, jelenségek a legfontosabbak, amelyek hozzájárulhattak a rendszer összeomlásához, hozzájárulhattak az átmenet elindulásához, valamint a piacgazdaság, a vegyes gazdaság kialakításához. Különösen érdekesek azok a sajátosságok, jellegzetességek, amelyek a térség egészében, vagy Magyarországon tovább éltek és élnek, sajátos módon hatva a rendszerváltás éveiben is.

Az erőltetett iparosítás, a szocialista eredeti tőkefelhalmozás szélsőséges egyensúlytalanságokhoz, működési zavarokhoz, a parasztság és a dolgozók fokozódó elégedetlenségéhez vezettek a klasszikus szocializmus országaiban, sőt az annyira vágyott gyors növekedés elmaradásához is. Az elégedetlenséget és a kritikát a legtöbbször, és ameddig lehetett erőszakkal nyomták el, a működési zavarokat pedig, a gyors növekedés átmeneti mellékhatásának tekintették. Látványos továbblépést jelentettek a rendszer, a szabályozás tökéletesítésére tett lépések, átszervezések, vállalati összevonások, a tervezés fejlesztése stb.. Mindez azonban magát a klasszikus szocializmus rendszerét érintetlenül hagyta.

Komolyabb figyelmet érdemelnek a valóságos reformot jelentő kezdeményezések és átalakítások. Ezeket az elképzeléseket is a működési zavarok „táplálták” és érelték. Magyarországon az 1948 és 1953 közötti legszélsőségesebb időszak igen hamar meghozta a rendszert érintő első kritikai elemzéseket.⁴ Ezeket bizonyos értelemben a 15 évvel később bekövetkező reformkísérlet előfutárainak tekinthetjük.

⁴ Ehhez persze hozzájárult, hogy Sztálin halála után, 1953-ban Magyarországon is megindult a politikai enyhülés, s Nagy Imre lett a miniszterelnök.

Az 1954-ben újrainduló Közgazdasági Szemle első cikkeiben megjelentek az árrendszer, a piac, a gazdaságosság, jövedelmezőség, nemzetközi munkamegosztás és a tervezés kérdései és összefüggései. (Liska-Máriás [1954], Szabó-Kopátsy [1954]) 1954 végén már egy átfogóbb elemzés is megjelenhetett Péter György tollából (Péter [1954]), amely a gazdaság működési zavarainak már az általánosabb okait kereste.

Még nagyobb jelentőségű volt Kornai János első könyve a „Gazdasági vezetés túlzott központosításáról”, amelynek alapjául szolgáló kutatások 1955/1956-ban, a könnyűiparban folytak, de végül a gazdasági mechanizmus egészére kiterjedtek. Ezt „a kérdést nem lehet önmagában, gazdasági mechanizmusunk egyéb problémáitól elszigetelten vizsgálni. Ezért a kutatás témaköre kiszélesült...mert csak így vált lehetővé, hogy jelenlegi gazdasági mechanizmusunkat mint összefüggő rendszert vizsgáljuk meg.” (Kornai [1957] 3. o.)

Ezek az elemzések még nyilván az első eredményeket jelentették egy hosszú úton, de figyelemreméltó módon kezdték a reform kérdéseit megfogalmazni. Különösen érdekes a későbbiek fényében a gazdasági mechanizmus fogalmának meghatározása Kornainál, s annak kimondása, hogy a szocializmusban is többféle gazdasági mechanizmus képzelhető el. Ez „alatt a kifejezés alatt – ‘gazdasági mechanizmus’ – gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét értem... Szükség van ugyanis egy olyan fogalomra, amellyel a gazdasági intézmények, vezetési módszerek, szervezeti formák összességét jelöljük meg; amellyel kifejezzük, hogy itt egy egységes gépezetről van szó... a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján többféle gazdasági mechanizmus működhet, mint ahogy a kapitalista termelési mód alapján is sokféle gazdasági mechanizmus létezhet.” (Kornai [1957] 169. o.)

Az 1955-ben visszatérő Rákosi vezetés rövidlátása 1956 októberének robbanását eredményezte, amit a szovjet csapatok bevonulása és a Kádár János nevével fémjelzett vezetés hatalomra kerülése követett. A forradalom utáni kritikus helyzetben már 1956 decemberében megindult egy átfogó gazdasági reformgondolkodás, Péter György, Varga István és Antos István vezetésével. Sok szempontból az 1968-as reform előfutárának tekinthető bizottsági elképzelések többek között megfogalmazták a vállalati önállóság szükségességét, az árrendszer átalakításának irányait, az anyagi érdekeltség fontosságát valamint a gazdaságirányítás szervezetének átalakítását.

Maga a javaslat is, érthetően, még sok kérdést tudományos szempontból nem tudott megfelelően kezelni. A helyzetből fakadóan egyre több politikai kompromisszumra kényszerültek, míg 1957 május végére elkészült az összefoglaló jelentés. A politikai konszolidáció előrehaladásával a vezetés „reformszándéka” egyre inkább alábbhagyott, s 1957 végére világos lett, hogy a kérdés jó néhány évre lekerült a napirendről. A legjelentősebb gyakorlati eredménynek ekkor a mezőgazdasági kötelező beszolgáltatás eltörlése bizonyult.

A politikai szigor lassan enyhült, az 1963-as amnesztia jelezte a változásokat. A hatvanas években sajátos fejlődés indult be a magyar mezőgazdaságban, amelynek hatása az egész gazdaságra kiterjedt. 1957-ben, hasonlóan az említett reformbizottsági irányokhoz, a mezőgazdaságra vonatkozó agrárpolitikai tézisek szakítást hirdettek az erőszakos szovjet típusú kollektivizálással, de itt is hamarosan visszakozott a vezetés, s ismét megindult a mezőgazdasági szövetkeztetés.

Azonban a sajátos „kádári” politizálás első kísérleteként olyan szövetkezeti típust vezettek be, amely a háztáji gazdálkodáson keresztül összeillesztette a szövetkezeti és magángazdálkodást. Ezzel a családi magángazdálkodás számos eleme kombinálódott a nagyüzemi termelés előnyeivel. Fokozatosan csökkentették az agráröllöt, s a szövetkezetek állami támogatást is kaptak. Ennek „révén Magyarország jól működő mezőgazdaságot teremtett, növekvő hozamokkal és gyors növekedéssel. Az élelmiszerhiány és a sorban állás a húsért a hatvanas évek közepétől eltűnt és a bőséges élelmiszer-ellátás vált jellemzővé. Emellett a mezőgazdaság az ország egyik legnagyobb exportszektorává is válhatott.” (Berend T. [1999] 186. o.) A mezőgazdasági kísérlet pozitív példája hozzájárult egy átfogóbb reformszemlélet újbóli megerősödéséhez.

A hatvanas évek elejére egyre jobban érezhetővé vált Magyarországon (is), hogy az extenzív ipari növekedés egyre inkább saját korlátaiba ütközik. Számos jele volt ennek, amelyet persze a rendszer képviselői általában igyekeztek nem észrevenni, illetve, amikor ez már nem ment, akkor átmeneti jelenségként kezelni, amit a tervezés tökéletesítésével, illetve újabb és újabb tervszámok és szabályok előírásával igyekeztek orvosolni.

Eleve feszítette a rendszer kereteit, hogy a fejlődés előrehaladásával egyre magasabb fejlettségű, bonyolultabb, minőségileg összetettebb gazdaság és társadalom igényeit kellett (volna) kielégíteni. Beszűkültek az extenzív növekedés forrásai, beleértve az eddig bőségesen rendelkezésre álló munkaerőt is, amely forrását a mezőgazda-

ság adta, valamint a nők magas foglalkoztatottsága. Ugyanakkor az extenzív tőkefelhalmozás is nehezült a mezőgazdasági árolló csökkentésével, illetve az életszínvonal emelésének következtében, amely cél, – 1956 tanulsága alapján – a hatvanas évektől kezdődően az egész kádári korszaknak egyik fő preferenciája volt. Az iparban mind a munkaerő, mind a beruházások újabb növelését tovább nehezítette, hogy az infrastruktúra, a szolgáltatások területén elengedhetetlenné váltak bizonyos fejlesztések.

A fentiekkel szoros összefüggésben fokozódó zavarok jelentkeztek a magyar gazdaság működésében. A klasszikus szocializmus rendszerének ismert tünetei, a beruházási túlfeszítés, az alacsony hatékonyság, a felesleges készletek felhalmozódása az egyik oldalon, a hiány a másik oldalon a hatvanas években is jelezték, hogy az eddigi lépések eredménytelenek voltak. Mindezek eredményeként állandósuló egyensúlyi zavarokkal küzdött a magyar gazdaság.

„Ennek legszembeütőbb felszíni jelensége az ország KGST-n kívüli, elsősorban fejlett tőkés országokkal szemben keletkező és halmozódó adósságállománya volt. Az 1959. évi 1.6 milliárd devizaförint tartozással szemben 1960-ban már 2.2, 1961-ben 3.0, 1962-ben 3.7 és 1963-ban 4.1 milliárd adósság terhelte gazdaságunkat...1962-ben a külső tartozások összege már meghaladta az ezen országokba irányuló teljes évi export értékét...1962 első félévében minden hónapban több mint kétszer akkora volt az esedékes fizetési kötelezettségeinek összege, mint amennyit az exportált árukért kapott devizabevételekből fedezni lehetett.” (Berend T. [1983] 416–417. o.)

Mindez annak ellenére következett be, hogy a világpiacon kedvező konjunkturális helyzet volt, s viszonylag kedvező árakat lehetett elérni. A „hatvanas évtized világpiaci áralakulása és a magyar külkereskedelem legfőbb szerkezeti arányai (az elsősorban ipari késztermékkiviteltre és nyersanyagimportra alapozott külkereskedelem-szerkezetnek megfelelően) a 20. század magyar gazdaságtörténetében egyedülállóan kedvezőek voltak. A megelőző négy évtized során újabb és újabb hullámokban, mintegy 40–50 százalékkal romló cserearányok után, e században először, a cserearányok valamelyest javultak.” (Berend T. [1988] 180–181. o.)

A magyar gazdaság 1956 után a többi szocialista országgal való külkereskedelemben a „nyersanyagot gépért” elvet kívánta követni. Ami persze csak részben sikerült, de ennek megvalósításához, a gépgyártáshoz, feldolgozóipari termékek előállításához szüksége volt nyugati importtermékekre is, aminek ellenértékét az alacsony tech-

nikai színvonalon és a tényleges érdekeltség nélkül működő magyar ipar nem tudta kitermelni.

Ha korlátozottan is, de Magyarország kénytelen volt a fejlett országokkal is kereskedni. Itt is érvényesültek a klasszikus szocializmus rendszeréből következő összefüggések, a korlátlan erőforrásigény az importra is kiterjedt, az export kísérletekben viszont rögtön kiütközött az alacsony minőség, a belső értékesítésben megszokott igénytelenség. Ennek eredményeként általában negatív külkereskedelmi mérleg alakult ki, ami növekvő eladósodáshoz vezethetett.

Mindezek „alapján érthetővé válik, hogy a klasszikus szocialista rendszer a külkereskedelmi és fizetési mérleg javítása érdekében miért folyamodik állandóan az importhelyettesítés eszközéhez ahelyett, hogy sikeresen kibontakoztatná az exportot. Az import helyettesítése bürokratikus úton elrendelhető. Rövidtávon egyszerűen meg kell tiltani bizonyos importügyleteket, és elő kell írni meghatározott hazai gyártmányok felhasználását. Hosszú távon pedig, megint csak adminisztratív módon, elő kell írni olyan hazai beruházások megvalósítását, amelyek a jövőben importot pótolnak. Ráadásul ez jól összhangban van az elszigetelődés politikai céljaival, az autarkia stratégiájával. Ezzel szemben kemény valutáért értékesített export sikerét nem lehet utasításokkal elérni. Ezt a direkt bürokratikus szabályozás legfeljebb erőltetni tudja, és a siker kétséges.” (Kornai [1993a] 370–371. o.)

A klasszikus szocialista rendszer, ahogy a külkereskedelem révén érintkezett a „piaci koordináció” országaival, ahogy nyitott valamenynyire, ez paradox módon éppen az újbóli bezárkózás, befelé fordulás, importhelyettesítő politika megerősödéséhez vezetett. A piaci koordináció hatékonysági tükre az autarkia barlangjába való bezárkózást erősítette fel.

Az 1953-ban meginduló, az 1957-es bizottsági munkákban már átfogóbb elképzelésekhez vezető reformgondolkodás, több évi megtorpanás után (ismét) realizálta, hogy a gazdasági mechanizmus egyik vagy másik elemének javíthatása nem vezethet eredményre, csak az egészre kiterjedő reformnak van erre esélye. Különösen a külkereskedelmi mérleg problémái hatottak sokkoló erővel, s világossá vált, hogy az export valós növeléséhez a belső gazdálkodási mechanizmus egészét kell megváltoztatni. Ettől várták a termelési szerkezetet hatékony átalakulását, hogy esély legyen a világpiacon is versenyképes termékek előállítására.

Ez az adott klasszikus rendszer – előbb is vázolt – belső logikájában, az akkori viszonyok között igen jelentős felismerésnek tekinthető. Nyers Rezső 1966 végén így fogalmazott: „Végeredményben...ezek-

nek a feszültségeknek van egy közös fő gyökere...a külkereskedelmi mértékben jelentkező probléma...Nincs biztosítva, hogy amennyi munkát kiviszünk az országból, ugyanolyan értékű munkát hozunk be. Erőltetett exportra és az import fékezésére vagyunk kényszerítve. Mindez azért van, mert végső fokon termelésünk összetétele nem olyan, amely biztosítaná számunkra a külföldi piacokon való versenyképességet és a piaci előnyök kihasználását.

A feszültségek megítélésének nagy szerepe volt abban, hogy eljutottunk a gazdasági mechanizmus reformjának szükségességéhez, hogy ezt felismertük. Felismertük azt, hogy e feszültségek ellen nem lehet eredményesen úgy harcolni, hogy egyenként próbáljuk megoldani ezeket a feszültségeket." (Berend T. [1988] 202. o.) A külkereskedelmi mérték kérdése persze nem a gyökere a problémáknak, hanem az egyik megjelenési formája, de valóban ez volt az a pont, ahol a piac kívülről ítéletet tudott mondani a bürokratikus koordinációra épülő klasszikus szocializmus rendszeréről, s a korabeli reformerek megértették ezt a jelzést.

A „hosszú” reformkorszak kezdete (1968 – 1973)

A kilencvenes évek magyar átmenetének a szempontjából az ország szocialista korszakából, az 1968-as reform, a piaci szocializmus kísérlete, az egyik legérdekesebb kérdéskör. Különös jelentőséget kap Magyarország esetében ez a kérdés, hiszen a sajátos jugoszláv öngazgatási modellt nem számítva nálunk indult meg legelőször ez kísérlet, s – minden ellentmondásossága ellenére – talán itt valósult meg a Közép- és Kelet-Európa térségében a legteljesebb módon.

Az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésétől a szocializmus összeomlásáig, több mint húsz évig tartott a „reformkorszak”. A történelem úgy tűnik választ adott a reformerek nagy kérdése, hogy a piaci szocializmus képes-e versenyképessé tenni a szocialista gazdasági rendszert, vagy nem.⁵ Ugyanakkor még napjaink kérdése is, hogy magára az átmenetre, s a formálódó, kialakuló új rendszerre milyen hatással volt és van Magyarországon a piaci szocializmus kísérlete, mint történelmi előzmény.

⁵ Kína, amely szintén a reform útjára lépett a hetvenes évek végén, ma deklarálta magát szocialista országnak. Az itteni izgalmas fejlemények a világ gazdaság jövőbeli fejlődésének is az egyik fő kérdését jelentik.

A hatvanas években meginduló magyar reformfolyamatokhoz a nemzetközi és a politikai feltételek is kedvezőek voltak. Megindult a kelet-nyugati enyhülés, 1961-ben Kennedy és Hruscsov Bécsben találkozott, és ugyanebben az évben a szovjet pártkongresszus a XX. kongresszus irányvonalához való visszatérést fogalmazta meg. Magyarországon szintén politikai enyhülés következett be, amit jelzett az 1963-as amnesztia is.

Mindezzel is összefüggésben, de természetesen elsősorban a közös rendszerből fakadó hasonló problémák miatt a többi szocialista országban is felerősödtek a gazdasági mechanizmus reformjáról folyó viták. Jugoszlávia korábban is sajátos helyzetéből tovább lépett, és 1965-ben radikális reformot vezetett be. Erőteljes, és a magyar elgondolásokhoz nagyon sokban hasonló, a Csehszlovákiában kialakult reformkoncepció, de magában a Szovjetunióban is élénk vita folyt ezekről a kérdésekről.

Magyarországon 1964–1968 között megindult a gazdasági mechanizmus átfogó reformjának előkészítése és bevezetése. 1964 végén döntött a Központi Bizottság a mechanizmus felülvizsgálatáról, s az elemző munka, Nyers Rezső irányításával meg is kezdődött. A munkálatok nagymértékben támaszkodtak az 1957 eleji reformbizottsági eredményekre is. 1965 novemberében a Központi Bizottság már „A gazdaságirányítási rendszer reformjának kiinduló irányelveit” tárgyalta és fogadta el. 1966 májusában pedig, a végleges döntés született meg az új gazdasági mechanizmus 1968 január elseji bevezetésére. Az 1966-os határozat megfogalmazta a tervutasításos rendszer megszüntetését, és a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az árúviszonyoknak, a piac aktív szerepének összekapcsolását.

Ugyanakkor azonban már 1968 előtt megindultak a harcok a változásokkal szemben, s jelentős visszalépésre, kompromisszumokra kényszerítették a reformerőket. Így végül az 1966-os határozatnál is mérsékeltebb volt a reform kiterjedés, kevésbé átfogó. A reform melletti erők abban bíztak, hogy majd a következő években „kiteljesítik” a folyamatot, s 1968 még csak az első lépcső, amit majd a hetvenes években követ a reform második lépcsője.

A reformmunkálatok beindításakor kedvező nemzetközi feltételek rosszabbra fordultak a hatvanas évek végére. Több szocialista országban belső konzervatív fordulat ment végbe, illetve az 1968-as bevonulás eltiporta a csehszlovák reformot. Jugoszláviában pedig, az említett 1965-ös radikális reformot magas infláció és tömeges munkanélküliség követte. A belső „ellenérzések” hasonló jellegű nemzet-

közi környezettel párosultak, ami jelentősen nehezítette e reformerők helyzetét.

A reformok során kezdettől fogva érinthetetlen volt a társadalmi-politikai szféra. 1968-ban azonban emellett érintetlen maradt az intézményrendszer is, beleértve az iparirányítás ágazati miniszteriális rendszerét. Korlátozott mértékű volt maga az árreform, pedig ez lett volna az egyik kulcselem. Az árszabályozás még mindig túlzottan eltérítette az árarányokat az értékarányoktól, túl sok volt a kötött ár. Nem nőtt eléggé a vállalati önállóság, különösen, hogy központi kézben maradtak a beruházások is. Mindez jelentősen korlátozta a reform valóságos kibontakozását. Magában az 1966-os határozatban is sok beépített fék és korlátozás volt, de ezek tovább erősödtek a 1968-ra.

A reform alapelképzelése szerint a terveket a korábbi tervlebontás helyett a központilag „szabályozott piac” közvetítette volna a vállalatok felé, amelyek így önállóan a piac igényei szerint tudtak volna működni. A népgazdasági terv ezt a „szabályozott piacot” alakította volna ki, gazdasági szabályozók széles körű alkalmazásával. Eleve egy szimulált és nem valóságos piac jöhetett volna létre a fentiek alapján.

A valóságban még ez sem így valósult meg. A szabályozás nem annyira a piacot, hanem sokkal inkább a vállalatokat szabályozta. A tervelőírások helyett most sok-sok központilag előírt szabályozó próbálta a vállalatokat „rábírní” a tervcélok teljesítésére, viszonylag korlátozott vállalati mozgásteret hagyva. A szabályozók kiterjedtek a bérek, a társadalombiztosítás közterheire, eszközleköltési járulékra, termelési adóra, bérszabályozásra, vállalati fejlesztési és részesedési alapra, adókulcsokra stb.

Kulcsszerepet kapott – érthető módon – a piac központi jelzőrendszerét jelentő árak reformja. A leglényegesebb kérdés az lett volna, hogy a belföldi árakat összekapcsolják a világpiaci árakkal. Ezzel, a korábban szinte légmentesen elzárt magyar gazdaságban a világpiaci hatások révén mérődött volna a korszerűség és hatékonyság, s a teljesítmény alapján differenciálódtak volna a piaci szereplők.

Valójában reális alternatívaként ez fel sem merült az 1968-as reform megvalósítása során, hiszen a hazai önköltségekből, ráfordításokból kalkulált hazai árakból indult ki. Ezzel továbbra is elszakította a világpiactól a magyar belső gazdaságot, amelynek pedig léte és fejlődése hosszabb távon a külkereskedelemtől, termékeinek világpiaci versenyképességétől függött. Erre Liska Tibor már 1963-ban felhívta a figyelmet. (Liska [1963])

Valójában a belső ráfordítás-arányos árakat sem sikerült kialakítani, de megindult a közelítés. Összekapcsolták a termelői és fogyasztói árakat, hogy a kétféle ár egymásra hatását biztosítsák.⁶ A fogyasztói árakat – politikai okok miatt – alig változtatták, nagyobb volt a változás a termelői áraknál, s a kettő közötti növekvő különbségeket a forgalmi adóztatás és dotációk bonyolult rendszerével hidalták át. „Az élelmiszerek dotációjára például az addigi 1750 millió forint helyett 4314 milliót, a közlekedés esetében 2600 millió helyett 4314 milliót, az ipari, kulturális és kommunális szolgáltatásoknál 260 helyett 1133 millió forintot fordítottak.” (Berend T. [1988] 277. o.) A fogyasztói áraknál a ráfordításokhoz való közelítését 10–15 év alatt fokozatosan kívánták megvalósítani.

Összességében mégis nagy léptékű változásnak tekinthetjük az 1968-as reformot. Megszüntette a központi szervek közvetlen tervutasításait, elismerte a többszektorú gazdaságot, beleértve nemcsak a szövetkezeti tulajdont, hanem a magántulajdont is. Bevezette a termelőeszközök területén is a kereskedelmet, és valamennyire megindult a külső és belső piac összekapcsolása is.

Ugyanakkor maga az 1966-os elképzelés is jelentős kompromisszumokkal volt terhes, ami jelentősen hozzájárult a kudarcokhoz és a későbbi visszarendeződésekhez. Ilyen gyengeség volt a beruházási döntések zömének központi kézben való tartása, valamint végzetesnek bizonyult, hogy változatlanul hagyta a direkt irányítás intézményrendszerét.

A legnagyobb gondot talán mégis az jelentette, hogy maga „a gazdaságpolitika, a gazdaságfejlesztési stratégia felülvizsgálata még mérlegelés tárgyát sem képezte a reformkoncepció kidolgozásakor.” (Szamuely [1985] 112. o.) Az alapfelfogás az volt, hogy azért van szükség a gazdasági mechanizmus reformjára, mert e helyes célok megvalósítását a régi mechanizmus hibái akadályozzák. A hazai vagy KGST autarkia gazdaságfejlesztési stratégiája egészen a hetvenes évek világgazdasági viharáig nem került hivatalos végiggondolásra. Pedig Jánossy Ferenc már 1969-ben figyelmeztetett, hogy szakítani kell az extenzív, autark fejlesztési stratégiával, mert az az elmaradottságot konzerválja. (Jánossy [1969])

Az 1968-as magyar reform, amely Jugoszláviát leszámítva így is a legjelentősebbnek mondható a Közép- és Kelet-Európa szocialista országaiban, felemás jellege ellenére jelentős előrelépést jelentett,

⁶ A korábbi 2500 forgalmi adókulcs helyett 1968 után már „csak” 1000 körüli maradt. (Berend T. [1988] 278. o.)

amely a termelés és az életszínvonal növekedésében is megjelent. Ugyanakkor a mégoly korlátozott piac is differenciálódáshoz vezetett, amely a „vesztesek”, pozícióvesztők között, s az általuk manipulált rétegekben jelentős ellenérzéseket, ellenállást keltett.

Az ellenerek közül említeni kell a párt- és államapparátus számotvető részét, akiknek korábbi hatalmát a decentralizáció jelentősen csökkentette. Valamint ki kell emelni a velük általában szövetségben lévő nagyvállalati vezetőket, ugyanis vállalataik igen kevésbé tudtak alkalmazkodni a „szabályozott piac” kihívásaihoz. Ez a rossz teljesítmény kihatott a nagyvállalati munkásságra is, amely egy része szintén a reform ellen fordítható volt.

Mindez, és a korábban említett kedvezőtlen nemzetközi háttér a többi szocialista országban, a hetvenes évek elején a reformerek és reformtörekvések visszaszorulásához, jelentős visszarendeződéshez vezetett. Ez nyíltan az 1972 novemberi Központi Bizottsági ülésen következett be.

Többek között megfogalmazásra került, hogy „a gazdaságirányító szervek külön vizsgálják meg és kísérik figyelemmel az ország ipari termelésének jelentős részét előállító legnagyobb 40–50 állami vállalat tevékenységét, és amelyiknél szükséges, külön intézkedéssel biztosítsák a megfelelő munkához szükséges feltételeket.” (*Kongresszusra készülődve* [1974] 12. o.) Ennek alapján 1973-ban a magyar ipari eszközök és export 60 százalékát, az ipari termelés felét adó 49 iparvállalatot közvetlen központi felügyelet alá helyezték.⁷ Természetesen eközben hangsúlyozva, hogy az 1968-as reform bevált, s „ingadozás nélkül haladunk megkezdett utunkon”.

A reformfolyamat megtorpant, a reformnak a hetvenes évekre tervezett „második lépcsője” teljesen lekerült a napirendről, a reformot fémjelző politikai vezetőket eltávolították s jelentős visszarendeződés indult be. A normatív szabályozás helyébe a kivételek tömegével és a testre szabott „szabályozólebontással” (*Antal* [1980] 50–51. o.) működő rendszer lépett fokozódó direkt beavatkozással és centralizálással.

„Az 1968-ban elindított magyar reform a 70-es évek elején azért fékeződött le, mert a változatlanul hagyott hatalmi struktúrában – a korábbi gazdaságfejlesztés és stratégia fenntartása és a megkövesedett ideológiai dogmákhoz való ragaszkodás mellett – nem juthatott

⁷ A nagyvállalati kör jelentős támogatásra szorult: a támogatás és az eredmény aránya a kiemelt vállalatoknál már 1968-1972 között kétszeresen haladta meg a nem kiemelt vállalatokét, 1973-tól ez az olló még némileg tovább nyílt. (*Antal* [1980] 44. o.)

messzebbre a centralizált indirekt irányítási rendszer megteremtésénél.” (Szamuely [1988])

A piaci szocializmus nem váltotta be Magyarországon a hozzá fűzött reményeket, s nemcsak azért mert következetlenül valósították meg, hanem azért is, mert magát a rendszert, és annak alapvető elemeit és lényegét ezek a reformok nem tudták megváltoztatni. A bürokratikus és piaci koordináció összekapcsolása – miközben bizonyos pontokon javítja a rendszer működését – önmaga is újabb zavarok forrásává válik.

„A klasszikus szocializmus koherens rendszer, egyebek között azért, mert a köztulajdon és a bürokratikus koordináció között affinitás van; ezek a rendszerelemek szervesen összetartoznak, és kölcsönösen erősítik egymást. A kapitalizmus ugyancsak koherens rendszer, mert a magántulajdon és a piaci koordináció között affinitás van, ezek is szervesen összetartoznak, és kölcsönösen erősítik egymást. Ezzel szemben a piaci szocializmus megvalósítására irányuló próbálkozás inkoherens rendszert hoz létre, benne egymást taszító elemekkel: a köztulajdon dominanciája és a piac működése nem fér össze.” (Kornai [1993a] 522. o.)

Az 1970-es évek világgazdasági válsága – a szocializmus alkonya

Az 1970-es évek két olajárrobbanása nem pusztán az olajárak megnégyszereződését jelentette 1973/74-ben, és újbóli megduplázódását 1978 után, hanem az egész világgazdaság és azon belül az élenjáró vegyes gazdaságok korszakos átalakulását. Mint ahogy az 1873-as válság a monopolista szerveződések megerősödésével, a bankok, a pénzügyi szféra szerepének további előretöréséhez, a világgazdaság egészének még átfogóbb tőkés ellenőrzéséhez vezetett, majd bő fél évszázaddal később az 1929/33-as válság az állami beavatkozás megerősödését, s a modern vegyes gazdaságok második világháború utáni kifejlődését eredményezte, ugyanúgy mondhatjuk, hogy az 1970-es évek világgazdasági válsága is új korszak nyitánya és erjesztője volt.

Az említett válságok korszakos változások szükségességét jelezték és kényszerítették ki az alkalmazkodni tudó országokban és térségekben, amely fájdalmas változtatások később újabb fellendülésben igazolódtak. Minden ilyen nagy változássorozat a nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok átrendeződésével, és ami még fontosabb a világgazdaság egészének mélyebb és mélyebb integrációjá-

val, összekapcsolódásával és összefonódásával járt, mai kifejezéssel a globalizáció elmélyülésével.

Hosszabb távon mindig azok az országok és régiók léptek előre, amelyek nyitottak voltak és alkalmazkodtak. A világ gazdaságban, térben és időben oly gyakran megfigyelhető védekező elzárkózás történelmileg még sohasem bizonyult sikeres gazdaságstratégiának. A globalizáció előrehaladásával ez egyre inkább kényszerítő erővel ható összefüggés a minden területen fokozódó versenyben.

A szocializmus, mint már szó volt róla, olyan modernizációs stratégiaként is felfogható, amely elmaradt, s sokszor magára hagyott régiókban erőltetett tőkefelhalmozással, gyorsított növekedéssel igyekszik felzárkózni történelmi hátrányából. A szocializmus egy 19. század végi, 20. század eleji, egyre korszerűtlenebbé váló extenzív iparosítási modellt követve – kezdeti jelentős fejlesztések ellenére – egyre jobban elmaradt és eltávolodott a világ gazdaság fő fejlődési irányától.

A szocialista országokban a belső források is fokozatosan kimerültek, s a korszerűtlen fejlődés önmagában is egyre nagyobb zavarokkal és lassuló ütemben ment végbe. Minél fejlettebb egy ország, annál kevésbé lehet eredményes önmagában nézve is ez a fejlesztési stratégia. Éppen ezért minél előbbre haladt maga a szocialista iparosítás, annál inkább felerősödtek a működési zavarok. Ezek a tendenciák, mint Magyarország példája is mutatta, mind a klasszikus, mind a piaci szocializmus országaira igazak voltak.

Az 1970-es évek válsága mélyreható világgazdasági változásokat indított el, amelyek hatására szerkezeti, technikai és technológia átalakulások útján, az élenjáró gazdaságok alapvető intézményi változásain keresztül, a globalizáció kiterjedésével és minőségi elmélyülésével a nyolcvanas-kilencvenes évekre új korszakot eredményeztek.

A szocialista gazdaságok képtelenek voltak lépést tartani ezekkel a változásokkal, végzetesen lemaradtak a világgazdasági versenyben, gazdasági, politikai és nem utolsósorban katonai értelemben gyorsuló ütemben marginalizálódtak, ami elvezetett a rendszer összeomlásához a Szovjetunióban és ebből következően a legtöbb szocialista országban. Történelmi távlatokban a 20. század elején kezdődő modernizációs, kitörési és felzárkózási kísérlet végzetes viharba került a hetvenes-nyolcvanas években. Az 1973 és 1988 közötti időszakot az „államszocializmus eróziója és válsága” (Berend T. [1999] 266. o.) jellemzi.

„1913 és 1950 között Közép- és Kelet-Európa a világ egyik leglassabban fejlődő régiója volt... Ezzel szemben 1950 és 1973 között Közép- és Kelet-Európa a leggyorsabban fejlődő térséggé vált...1973

után mindez gyökeresen megváltozott. Az államszocialista országok nem tudtak megküzdeni a súlyos szerkezeti világválság hatásaival és elveszítették korábbi dinamizmusokat. A Világbank adatai szerint Magyarország, mely a hetvenes évek végéig évi 6 százalékos növekedési ütemet ért el, hirtelen évi 1.6 százalékos növekedésre lassult le, sőt 1979–1980-ban 0 növekedést mutatott fel.” (Berend T. [1999] 266-267. o.)

Növekedés – válságban (1973 – 1978)

Mint a korábbiakban láthattuk, a szocialista országokban már az árrobbanás előtt megtorpantak vagy leverődtek a reformtörekvések, s a legtovább jutó Magyarországon is visszarendeződés következett be a belső és külső ellenerők hatására. Téves lenne tehát a világgazdasági árrobbanásnak tulajdonítani a reformtól való visszalépést. „Meg kell gondolni azt is, hogy az 1970-es évek elején fellépő egyensúlyi feszültségek, majd a tőkés világgazdasági válságból fakadó nehézségek legalább annyira szolgálhattak volna alapul a decentralizált irányításban rejlő lehetőségek bátrabb kiaknázására, mint arra a ‘megtorpanásra’, ami a valóságban bekövetkezett.” (Antal [1980] 33. o.)

A reform visszarendeződésének folyamatában érte Magyarországot a világgazdasági átalakulás. A rövidlátó politikai vezetés átmenetinek, sőt csaknem üdvözlendőnek tekintette az ellenséges tőkés világot sújtó válságot, amely úgy vélte nem érinti az országot.

A hatás, pedig azonnali és tartós volt. A beszűkülő, s egyre igényesebb nemzetközi piacon a közepes szintet is alig megűtő magyar exporttermékekre egyre kisebb igény mutatkozott, a cserearányok 20-30 százalékot romlottak, a külkereskedelmi és fizetési mérleg egyensúly ismét gyorsan felborult.

Kezdetben a Szovjetunióból kapott kőolaj ára nem növekedett, de a bukaresti árelv 1975-től kezdődő alkalmazásával, amely a világpiaci áringadozásokat mindig az utolsó 5 év átlagában vette figyelembe, ez némi késéssel bekövetkezett, s tovább súlyosbította a magyar gazdaság helyzetét. „1976-ban még csak 7.6%-kal, 1977-ben azonban már 22.5%-kal, majd 1978-ban 25%-kal emelkedett a Magyarországra érkező szovjet importolaj ára..1976 és 1983 között a KGST-piacon értékesített szovjet olaj ára több mint megnégyszereződött.” (Romsics [2003] 15. o.)

A magyar gazdaság gondjait csak fokozta, hogy az ország változatlanul folytatta a korábbi extenzív utat, a gyors mennyiségi terme-

lésnövekedést és életszínvonal emelkedést, amelyhez ennél nagyobb importnövekedési ütem járt, amelyet az export nem tudott ellentételezni. A különbséget külföldi hitelekkel fedezték.

„A nettó adósságállomány 1978 végére az éves dollárexport közel kétszeresére emelkedett, s összege 6.1 milliárd dollárt tett ki, ami körülbelül megegyezett a cserearányromlás folytán elszenvedett veszteséggel. Csupán 1978-at tekintve a tőkés (konvertibilis) relációban az export az importnak már csupán $\frac{3}{4}$ -ét fedezte, s ebben az évben a belföldi felhasználásnak már 10%-a mögött hitelfelvételi többlet állt.” (Ehrlich-Révész [2001] 14. o.)

Az 1970-es évek középső fél évtizede rendkívül ellentmondásosan jellemezhető. A belső gazdasági növekedés, az életszínvonal emelkedése folytatódott, a világ gazdasági átalakulás, a romló cserearányok nem közvetítődtek, nem hatottak közvetlenül a belső gazdasági folyamatokra.

Magyarországon a gazdaságpolitika az 1973–1978 közötti években „romló külgazdasági körülmények között a termelés zavartalanságát, valamennyi nagyvállalat biztonságát részesítette előnyben, a mechanizmus fejlesztését meglehetősen mellőzte. Ez kétségtelenül rövid távú politikai előnyöket ért el, viszont éveket mulasztott a világ gazdasági változásokhoz való alkalmazkodásban.” (Nyers [1982] 9. o.)

A fenntartott gyors növekedés és fogyasztás gyarapodás forrása viszont már egyértelműen a külső adósságállomány növekedése volt. „Az ország nyugati adósságállománya 1970-ben még csak bruttó 0.8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3.1, 1980-ra pedig 9.1 milliárdra emelkedett. 1970 és 1980 között a fogyasztásra és beruházásra fordított összegek évi átlagban 2.2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. A deficit, illetve a túlköltekezés aránya 1978-ra 5%-ra szökkent.” (Romsics [2003] 20. o.) Ekkor már a kamatterhek is csak újabb hitelek felvételével tudták teljesíteni.

Hét szűk esztendő (1979 – 1985)

A második olajárrobbanás, a növekvő eladósodás katasztrofális helyzetbe hozta a magyar gazdaságot, s 1978 végén a vezetés rákényszerült az azonnali intézkedésre, a termelés, s ezen keresztül az import visszafogására, ezzel enyhítve a külkereskedelmi mérleg hiányát. A fordulat egyik fontos jellemzője volt, az egyensúly elsőbbsége a növekedéssel szemben, a másik pedig, az életszínvonal elsőbbsége a gazdaságfejlesztéssel szemben. (Csikós-Nagy [1982]) A növekedés

és egyensúly kulcskérdéssé vált a világgpiaccal való kapcsolatban a magyar gazdaság számára. A felismerés már korábban és többször megtörtént, hogy a fő problémát a nemzetközileg versenyképtelen termelési szerkezet jelenti,⁸ de nem igen tudtak előrelépni.

Az 1978 végi Központi Bizottsági ülés nemcsak a termelés visszafogásáról döntött, hanem ismét próbálta az elakadt reformot megindítani. Ez kevés eredménnyel járt. „Mind nagyobb a szakadék a végrehajtott gazdaságirányítási módosítások mögött meghúzódó szándék – a vállalkozószellem erősítése, a piaci (főként világgpiaci) hatások következetesebb érvényrejtetése és ezzel kapcsolatban a szabályozás normativitásának javítása – és a valóság, vagyis a vállalatok számára mind több, és mind kevésbé kiszámítható, kötöttséget jelentő, olykor szinte követhetetlen gyakorisággal változó szabályozás között.” (Antal [1983] 32–33. o.)

Az 1978–1985 közötti „szűk hét esztendő” gazdaságpolitikája általános restriktíóval, a termelés visszafogásával, az életszínvonal szinten tartásával igyekezett az adósságnövekedést mérsékelni, a magyar gazdaságot a felszínen tartani. A hangsúly egyoldalúan restriktíón volt és ez inkább csak szavakban párosult egy új növekedési pálya és ezt szolgáló reformok kialakításával. „Maga a restriktíó azonban semmi biztosítékot nem nyújt az új növekedési pálya kialakítására. Tartós restriktíó éppen azért van, mert 1979 előtt a régi pályán haladtunk és 1979 után sem tudunk az új pályára lépni...Az új pálya a hatékonyság fokozatos javulását jelentené, a valóságban azonban éppen fordítva a hatékonyság gyors romlása figyelhető meg.” (Erdős [1982] 1301. o.)

Az 1979 utáni évtized egyre inkább a reformpolitikához való visszatérés deklarált szándékát mutatja, újabb és újabb intézkedésekkel, amelyek hatása általában igen korlátozott volt. 1979/1980-ban a külgazdasági gondok szorításában árreformot hajtottak végre, amelynek célja a belföldi és a világgpiaci árak összekapcsolása, az árrendszer kétszintűségének a visszaállítása és az árrendszer rugalmasságának a növelése volt (Csikós-Nagy [1980]). Az külkereskedelmi árak hatását az úgynevezett nemzetközi versenyárak rendszere próbálta – bonyolult szabályozáson keresztül – közvetíteni. Ugyanakkor a fogyasztó árak mintegy 70%-át szabadárassá tették.

A jelentős áremelések, a csökkenő dotációk révén sikerült, ha kis mértékben is, de a fogyasztói árszínvonalat a termelői árszint felé

⁸ Mint láttuk, már az 1968-as reformnál ez volt az egyik ok. De az „újrafelfedezést” tükrözi a Központi Bizottság 1977. októberében elfogadott a „Hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelvei” is.

emelni. Ugyanis a „hetvenes évek folyamán az árrendszerbe beépült ártámogatások, valamint a nemzetközi inflációs hatások fékezési törekvései arra vezettek, hogy 1978-ra a fogyasztói árszint – példátlan módon – összességében már 4 százalékkal alacsonyabb volt, mint a termelői árszínvonal.” (Berend T. [1999] 401. o.)

1979 nyarán a fogyasztói árak mintegy 20 százalékkal emelkedtek, s kezdetét vette Magyarországon egy hosszú „nyílt” inflációs korszak. 1979 és 1990 között a fogyasztói árak a 2.5-szeresükre, átlagosan évi 10 százalékkal emelkedtek. (Ehrlich-Révész [2001] 15. o.) Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy Magyarországon a hivatalos infláció 1963 és 1973 között 0.9%, 1971 és 1975 között 2.9%, 1976 és 1978 között 4.3% volt átlagosan. (Kornai [1993a] 286. o.) Független becslés szerint 1960 és 1980 között 3.7%-os volt az infláció évi átlagos szintje (Pryor [1985] 123. o.) Magyarországon. A nyolcvanas évek felpörgetett inflációja jó eszköze volt a fogyasztás és a reálbérek visszafogásának, de a fogyasztói árkiegészítések csökkentésének is.

További előrelépés volt a forint egységes árfolyamának kialakítása 1981 októberében, amelyre nem volt példa az 1930-as évek óta Magyarországon. Ez előfeltétele volt a Nemzetközi Valutaalaphoz, és a Világbankhoz való csatlakozásnak, amely 1982-ben következett be – előzetes szovjet jóváhagyás nélkül –, s amely már ebben az évben lehetővé tette gyorssegély igénybevételét a csódhelyzet elkerüléséhez. (Romsics [1999] 451. o.) Az egységes árfolyam kialakítása a forint külső konvertibilitásának tervezett megteremtésével is összefüggött, amely több más elképzeléshez hasonlóan már csak a rendszerváltás után valósult meg.

Az új reformlépések egyik legfontosabbika a kisvállalkozási formák támogatása és újak engedélyezése volt 1980-tól. A nyolcvanas évek elején ezrével alakultak új kisvállalkozások, beleértve az ún. gazdasági munkaközösségeket is. 1985-ben 10 ezer gazdasági munkaközösség (gmk) és 20 ezer vállalati gazdasági munkaközösség (vgmk) működött Magyarországon. (Romsics [2003] 17. o.) „Az 1980-as évek közepén ebben a ‘második’ gazdaságban már több mint 3 millió ember fejtett ki, többségük másodfoglalkozásként, piacra orientált jövedelemszerző tevékenységet. Ez a szektor a nemzetgazdasági teljesítmény 20–25%-ának lehetett forrása, és működésében a magyar családok $\frac{1}{2}$ – $\frac{2}{3}$ -a volt közvetlenül érdekelt.” (Romsics [2003] 17. o.)

A nyolcvanas években megint napirendre került az 1968-as reform egyik legnagyobb kompromisszumaként változatlanul hagyott intézményrendszernek a megreformálása is. Fontos kérdés volt a vállalati szervezetek túlcentralizáltságának mérséklése is. Ez a centralizálás

döntően a hatvanas évek elején ment végbe, de újabb hulláma figyelhető meg 1972 után is. A nyolcvanas évek decentralizálási törekvései igen mérsékelt eredmény érték el, a nagyvállalati vezetők még igen erősek voltak, s korántsem reformbarátok. „Gazdasági életünk egyik legsúlyosabb krónikus betegsége, hogy benne szinte változatlan mozdulatlanságban... leledzenek...vállalatbirodalomnak nevezhető nagyvállalatok, amelynek menedzserei változatlanul szövögetik és dédelgetik nagyratörő terveiket...a reform nem kerülheti meg a nagyvállalati problematikát. (Hegedűs [1984] 63–68. o) Nem jelentett valós változást a vállalati tanácsok felállítása sem 1985-ben.

Ugyanakkor a felszínen megjelenő reform megfogalmazások ellenére a veszteséges nagyvállalatok felkarolása tovább folytatódott, annak ellenére, hogy hivatalosan életbe lépett 1986 szeptemberében a csődtörvény. A nagyvállalatok támogatása általános volt. Az állam a nyereséges vállalatoktól direkt módon elvonta a jövedelmet, s a veszteséges vállalatok megsegítésére fordította.

A nyolcvanas évek reformretorikája, az ígért decentralizáció ellenére, s néhány fontos lépés ellenére, a valóságban pusztá deklaráció volt. A magyar gazdaságban a restriktió és az exportkényszer talaján tovább folytatódott, sőt erősödött a centralizált irányítás. A nyolcvanas évek második felére egyre világosabb lett, hogy a vezetés „Egy átfogó, összehangolt, egységes és egyidejű alapvető reform helyett egy-egy kiragadott elem időben széttagolt, a régi ‘új mechanizmus-hoz’ igazított bevezetésével kísérletezik. Az átfogó reform lebontása időben és hatókörben szétváló lépésekre, mint az elmúlt évek is bizonyítják, nem jelentenek lényegi változást. A ‘reformlebontás’ kis lépései nem helyettesítik az átfogó reformot.” (Muraközy [1987a] 839. o.)

A centralizáció erősödése jól érzékelhető abból is, hogy az „egyen-súly-helyreállító politika – különösen az 1982-83. évi likviditási zavarok és súlyos tartozás-visszafizetési nehézségek idején – úgyszólván soha nem látott, a legkisebb részletekre is kiterjedő, az egyedi és kötelező exportfeladatokat vállalati szintig meghatározó, a bevételek fölött hasonló módszerrel rendelkező, sőt időszakonként a centralizációt úgyszólván egyetlen ‘válságmenedzser’ kezébe helyező centralizációt, direkt irányítást teremtett.” (Berend T. [1988] 419. o.)

Ez nem volt egyedi jelenség a térség szocialista országaiban. 1980–1984 között, a csőd szélén álló tervgazdaságok mindent megtettek az export növelésére és utolsó erőfeszítésekkel jelentősen növelték azt, miközben az importot drasztikusan korlátozták. Ezek az erőfeszítések azonban kimerítették a tartalékokat, s a következő években, 1984–1988 között már nem tudták fokozni exportjukat. Az évtized

utolsó két évében már mind az export, mind az import összeomlott. (Ehrlich-Révész [1991] 91–92. o.)

Élénekítés és végkifejlet (1985 – 1989)

1985-ben a gazdasági helyzet tragikus meg nem értését jelentette az MSZMP XIII. kongresszusának balszerencsés döntése a gazdaság élénkítéséről és az életszínvonal emeléséről. „A következő tervidőszakban a népgazdaság jövedelemtermelő képességének fokozásával, a gazdasági fejlődés élénkítésével, hatékony gazdálkodással, a teljesítmények növelésével, a munkaidő jobb kihasználásával, a munkafegyelem javításával meg kell alapozni az életszínvonal érzékelhető emelkedését. Növekedjen a lakosság fogyasztása, javuljanak az élet- és munkakörülmények, bővüljön az áruellátás, a szolgáltatások jobban elégítsék ki az igényeket.” (Magyar Szocialista Párt [1985] 581. o.)

1985-ben, hét nehéz esztendő után, az 1978-as döntéssel szemben a növekedés és egyensúly kérdésében egyértelműen az előbbi mellett tette le a voksát a vezetés, miközben a korszerűtlen, versenyképtelen magyar termelési szerkezet megváltoztatásában nem sikerült előre lépni. Az említett direkt módszerekkel történő exportnövelés lehetőségei is egyre jobban beszűkültek. Ilyen körülmények között a növekedés erőltetése katasztrofális hatású volt. A növekedés importigényét képtelen volt a gazdaság megfelelő módon exporttal ellentételezni, felgyorsult az eladósodás folyamata.

Érdemes Bokros Lajos akkori válságleírásából idézni. „A magyar gazdaság 1986-os helyzete paradox módon inkább az *élénkülés*, semmint a válság jegyeit mutatja. Ez még akkor is igaz, ha a gazdaságpolitika egyik legfőbb célját, a termelés dinamizálását nyilvánvalóan nem sikerült elérni...A szerkezeti válság ebben az esetben is a változatlan struktúra melletti növekedés lehetetlenségét jelenti, ami a *növekedés és egyensúly adott szerkezet melletti kibékíthetetlen ellentétében ölt testet*. Ilyen értelemben a drámaian romló egyensúly a szerkezeti válság kifejeződési formája.

Egy gazdaság *jövedelemtermelő képességét megfelelőnek* (a szerkezet hatékonysága kifejezőjének) tekinthetjük, ha a gazdaságban *felhasznált* összes jövedelem bővülésével hosszabb távon lépést tart a gazdaság összes, *belföldön rendelkezésre álló jövedelmének* növekedése...*az ország gazdasága az elmúlt két évben a szerkezeti válság egyértelmű elmélyülésének szakaszába került...*A szerkezeti válság

ezért többé nem teszi lehetővé az olyan 'előre menekülést' amely a válságból a növekedés felpörgetése révén keresi a kiutat.

Nem vállaljuk a stagnálás folytatását. Ez volt a XIII. kongresszus állásfoglalásának közgazdaságilag értelmezhető lényege... az adósságállomány gyors növekedése miatt... ez... csak egy hihetetlenül gyors szerkezetváltás mellett nem jelentette volna a válság elmélyülését... A mai súlyos helyzet tehát előre látható folyamatok szükségszerű következménye." (Bokros [1987] 1445–1453. o.)

A szocializmus rendszerének és fejlődésének az elemzése egyértelműen bizonyítja, hogy valójában képtelen világpiaci szempontból hatékony, versenyképes szerkezetet kialakítani. Tehát nemcsak egy hihetetlenül gyors, de akár csak egy lassú szerkezetváltást is képtelen végigvinni. Többek között jól mutatta ezt a nyolcvanas évek végén kezdett hét szűk esztendő, amelynek éppen ezt kellett volna szolgálnia.

Elmélyült a rendszer válsága és egyre romlott a társadalmi közérzet, növekedett az elégedetlenség. „Az 1986–1990 közötti időszakra tervezett évi 3.1%-os GDP-növekedés helyett 1986-ban csak 1.6%-os eredményt sikerült elérni, ami a korábbi időszakokhoz képest is visszaesést jelentett. Ugyanakkor tovább nőtt az ország konvertibilis valutában fennálló adósságállománya, éspedig olyan ütemben, amire korábban nem volt példa. 1985 és 1987 között 8 milliárd dollárról 15 milliárd fölé emelkedett, vagyis közel megkétszereződött.” (Romsics [2003] 51. o.) 1988-ban, a romló életszínvonal és a visszaeső beruházások ellenére az eladósodás folytatódott, a bruttó adósság elérte a 18 milliárd dollárt. 1989-ben további emelkedés következett be, s túllépte a 20 milliárd dolláros lélektani határt is.

Az 1980-as évek elejétől a nemzetközi pénzpiacon egyre nehezebben és egyre magasabb kamaton, olykor 14–16%-on, lehetett hitelhez jutni. „A nagy tartozások ebben a helyzetben – Magyarország kivételével – fizetéseképtelenségbe sodorták a térség legtöbb országát. Ez a sors várt Lengyelországra, Jugoszláviára és Bulgáriára is.

Az adósságtörlesztés ugyanakkor a bruttó nemzeti termék mintegy 5–8 százalékát szívta el, lényegesen csökkentve az érintett országok beruházási képességét, vagyis korlátozva a szükséges szerkezetátalakító lépéseket. Az újabb hitelek nagy része a régiek visszafizetését szolgálta csupán, nem a produktív befektetést. A Magyarország által felvett 20 milliárd hitelösszezből végül is mindössze 4–5 milliárd dollárt fektettek ténylegesen a gazdaságba. Közép- és Kelet-Európa országai az eladósodási csapda foglyai lettek.” (Berend T. [1999] 276. o.)

A már említett csődtörvény 1986-os bevezetését követően, a korábban elhatározott reformok sorában 1987-ben – a szocialista országok között elsőként – (ismét) létrejött Magyarországon a kétszintű bankrendszer. 1988-ban megvalósult egy nyugati típusú adóreform, amely előremutató módon gyökeresen átalakította a magyar adórendszert. 1988-ban az Országgyűlés elfogadta a társasági törvényt, amely 1989. január 1-én életbe is lépett. 1990 tavaszán létrejött az Állami Vagyonügynökség, azzal a feladattal, hogy a privatizációt megelőzően gyakorolja az állam tulajdonosi jogait a vagyonnal kapcsolatban, amely csak időleges állami tulajdonban van. Ugrásszerűen megnőtt a jogi személyiségű gazdasági szervezetek száma, 1988 és 1990 között 11 ezerrel 29 ezerre emelkedett. Ezen belül a kft-k száma 451-ről 18 ezerre nőtt.

A fontos intézményi változásokkal egyidőben a gazdaság válságtünetei egyre erősödtek. Fokozódott az infláció, 1987-ben 8.6%, 1988-ban 15.5%, 1989-ben pedig már 17.0% volt a mértéke. (Kornai [1993a] 571. o.) A GDP 1988-ban 0.1%-kal csökkent. „A lakosság jövedelme és fogyasztása ennél jóval nagyobb arányban esett vissza. A reálbérek 6–7%-kal, a reáljövedelmek 2%-kal csökkentek, miközben a fogyasztás 4–4.5%-kal maradt el az előző évitől...A társadalom alsó és felső tizede közötti különbség egyetlen év alatt, 1987-ről 1988-ra 4.6-szeresről 5.8-szeresére, vagyis 26%-kal emelkedett. (Romsics [2003] 51. o.)

A gazdasági helyzet 1989-ben tovább romlott, az ipari termelés 3%-kal, a mezőgazdasági termelés 2%-kal, a GDP közel 2%-kal csökkent. (Romsics [2003] 200. o.) A felső és az alsó rétegek közötti különbségek tovább nőttek. A Németh-kormány márciusban 5%-kal, áprilisban 6%-kal és decemberben 10%-kal értékelt le a forintot. Miközben a fizetőképтелenség veszélye lebegett Magyarország feje felett, a „hangulatjavító” intézkedésként bevezetett világútlevél adta turista bevásárlásokra 1.5 milliárd dollár áramlott ki az országból, s a dollár elszámolású külkereskedelem növekvő hiányával szemben a KGST relációban kiviteli többlet jelentkezett. Nem menti a helyzetet, hogy ezek az áruk eladhatatlanok lettek volna a nyugati piacon.

A Németh-kormány alatt megindult a három éves liberalizációs program,⁹ amely kiterjedt a külkereskedelmen kívül a bérekre, az árakra és a vállalkozási formák szabadságára is. Ennek következetes és gyors befejezését már az Antall-kormány végezte el. A stabilizáció

⁹ Ahogyan akkor nevezték – liborc program, amelyet – mint túlzott nyitást – sokan erősen bíráltak.

felé azonban nem sikerült elindulni. A bruttó külső adósság 1989-ben átlépte a 20 milliárd dollárt, miközben az ország tartaléka – az említett hibák miatt is – 1.7 milliárd dollárra, majd 1990-ben 1.1 milliárd dollárra csökkent. Ez utóbbi már csak 2–3 havi importnak felelt meg (Antal [1998a] 64. o.)

Ilyen helyzetben – a szabad választások előtt néhány hónappal – az IMF hitelszerződés megkötése központi kérdéssé vált. Emiatt (is) rendkívül kemény 1990-es költségvetést fogadtatott el a Németh-kormány. Igen jelentős áremelések történtek, amilyenre az azt megelőző 40 évben nem került sor Magyarországon. Az infláció végül 2000-ben 28.9%-ra ugrott (Tarafás [1995] 1025. o.), bár a terv csak 19.5%-kal számolt. (Antal [1998a] 64. o.)

A költségvetés deficitjét a minimálisra kellett leszorítani. Megszüntették a lakáshitelek államilag garantált fix kamatát, amely 1989-ben már 60 milliárd forintot tett ki. (Romsics [2003] 230. o.) Drasztikusan csökkentették a költségvetési támogatásokat. Felértékelték a forintot a rubellel szemben, hogy megszüntessék a Szovjetunióval szembeni kereskedelmi többletet.

A szocialista költségvetés Magyarországon

Érdemes külön is foglalkozni a gazdasági folyamatok egyik leglényegesebb tükrével, a költségvetéssel, az államháztartással. Még akkor is, ha a szocialista országok adatközlése általában is kritikusan kezelendő volt, s különösen igaz ez a csaknem titkosnak tekintett költségvetési számokkal. Sok mindent pontosabban láthatunk erről a korszakról, ha áttekintjük a költségvetés alakulását. Érdemes tehát megvizsgálni a magyar költségvetés nagyságát, szerkezetét és fő jellemzőit az elmúlt évtizedekre, s ennek fényében is vizsgálni majd a kilencvenes évektől kezdődő átmenetet.

Ahogy korábban láttuk, már az átmenet alatt, 1945 és 1948 között megindult, és egyre erősödött a költségvetésnek a szocializmus irányába való elmozdulása. Mutatta is és segítette is a „kijelölődött” irányt. Az 1949-es költségvetés, pedig már nemcsak „jelzésértékű” lépés ezen az úton. Elég kiemelni, hogy a bevételek előző évhez képest ugyan „csak” 75%-kal nőttek, a beruházások viszont több mint négyszeresre nőttek, s meghaladták a költségvetés kiadásainak 35%-át. (Országgyűlési Napló [1948-49] V. köt. 70. o.)

A klasszikus szocializmus költségvetése

A rövid idő alatt kialakult jelentős költségvetési centralizáció mértékéről képet kaphatunk abból, hogy 1950-ben az állam kiadásai megközelítették a GDP 45%-át. Érthető módon, az erőltetett iparosítás csúcspontján, 1953-ban éri el a magyar klasszikus szocializmus időszakának legmagasabb értékét 48.6%-kal. Utána bizonyos ingadozásokkal a GDP 40–42 százaléka körül mozgott egészen 1968-ig. (Muraközy [1989a] 482. o.)

Ez nemzetközi összehasonlításban nézve sokkal magasabb érték, mint egy hasonló fejlettségű tőkés ország költségvetési részaránya. Különösen, hogy a fejlett világban az ötvenes és hatvanas években még éppen csak megkezdődött az állam és így a költségvetésnek a növekvő szerepe. 1950-ben a fejlett tőkés országok átlagában ez az érték még kevesebb mint 25%, és 1960-ban sem éri el a 27%-ot. 1950-ben NSZK-ban és Ausztriában 30%, Olaszországban és Görögországban és Svédországban (!) 25%, Portugáliában és Spanyolországban 12–15% körüli a költségvetés GDP-hez viszonyított aránya. (Muraközy [1985] 747. o.) A magyar költségvetési centralizáció kiugróan magas volt, s ez egyértelműen a központi tervgazdálkodásból következett.

Ezt igazolja, ha megvizsgáljuk más szocialista országok akkori költségvetési centralizációját. 1967-ben a magyar költségvetési kiadások a GDP 42%-át tették ki, ugyanez Lengyelországban 43.4%, Csehszlovákiában pedig 47.9%. (Muraközy [1989b] 166. o.) Mint látható a magyar érték még szinte „mértéktartónak” tűnik a szocialista országok perspektívájában.

Magyarországon, a többi szocialista országhoz hasonlóan a gazdasági kiadások, azon belül, a felhalmozás, beruházás a meghatározó, s ennek túlnyomó része az iparba, nehéziparba és a bányászatba áramlott. Az ötvenes évek elején a GDP-nek több mint egyötödét, és a költségvetés közel felét tették ki a felhalmozási kiadások. (Muraközy [1989b] 113. o.) 1960-ban a GDP 18.5%-a a felhalmozás és ez 12.7%-ra csökken 1967-re, amikor is a költségvetés kiadásainak még mindig 30%-át adja.

A piaci szocializmus költségvetése

Igen érdekesen alakult a magyar költségvetés 1968 után, az in-direkt irányításra, decentralizálásra építő új gazdasági mechanizmus bevezetését követően. 1968 lényeges fordulatot hozott. Az 1967. évi-

hez képest a költségvetés bevételei és kiadásai a GDP 42%-áról 50%-ra emelkedtek. A növekedés 8 százalékpont, mintegy 20%. Ez a jelenség azért különösen figyelemre méltó, mert éppen a decentralizált gazdaságirányítás bevezetésének paradox kísérőjelensége.

A költségvetési centralizáció erősödése a többi szocialista ország 1968 után is fennmaradó direkt gazdaságirányítási rendszerében megfigyelhetőhöz képest is jelentős. 1970-ben Magyarországon a költségvetési kiadások már a GDP 52.8%-át tették ki, miközben ugyanez az érték Lengyelországban 40.8%, a Szovjetunióban 40.6%. (Muraközy [1989b] 166. o.)

Még nagyobbra nyílt a különbség ekkor a tőkés országokhoz képest, pedig ebben az időszakban ott is jelentősen nőtt az állami szerepvállalás. A fejlett tőkés országok költségvetési kiadásainak átlagos értéke az 1960-as 26.6%-ról 33.4%-ra nőtt 1970-re, de ez messze elmarad a magyar értéktől. Ugyanakkor figyelemreméltó változás, hogy Svédország, Hollandia, Dánia és Norvégia értéke az 1950-es 20-27%-ról 40-45%-ra emelkedett 1970-re (Muraközy [1985] 747. o.), s a skandináv típusú jóléti állam kialakulása tetten érhető az állami centralizáció kiugró emelkedésében is.

Magyarországon azonban a magas költségvetési centralizációt felmutató tőkés államoktól eltérően nem a jóléti, hanem a gazdasági kiadások jelentették a költségvetés növekedésének motorját. 1968 előtt láttuk a gazdasági jellegű tételeken belül a felhalmozási kiadások voltak a meghatározóak. Ennek nagysága azonban még kicsit csökkent is 1968 után, a GDP 11–12%-át tették ki 1973-ig. A hirtelen növekedést 1968-ban a másik fontos gazdasági jellegű kiadás, a vállalati támogatások, „gazdasági transzferek” megugrása okozta. Ezek nagysága 1968/1969-ben elérték a GDP egytizedét.

Miközben az 1968 előtti időszak többé-kevésbé maximális állama a tervlembontás dimenziójában hátrább vonult, eközben egy másik dimenzióban előretört. „A régi, utasításos rendszer közvetlen bürokratikus irányításával szembeállítva nevezzük ezt közvetett bürokratikus irányításának. A név tükrözi azt, hogy a koordináció uralkodó formája a bürokratikus irányítás maradt, bár az irányítás eszközrendszerében jelentős változások mentek végbe.” (Kornai [1987] 23. o.)

1968 után a vállalati önállóság meghirdetett növelésével a közvetett utasítások kevésbé voltak alkalmazhatók, ezért előtérbe kerültek az állam és a vállalatok közötti gazdasági, pénzügyi kapcsolatok. Ennek fő színtere az állami költségvetés és az ehhez sok szálon kapcsolódó szabályozórendszer. 1968 és 1973 között a költségvetési centralizáció lassú növekedése figyelhető meg. A kiadások GDP-hez

viszonyított aránya 50%-ról 54.2%-ra nőtt. A tendencia lassú, de egyértelmű növekedést mutatott.

Az 1973-as világgazdasági kihívásra Magyarország – összefüggésben a reform már azt megelőző megtorpanásával és visszafordításával – nem a piaci hatások növelésével, hanem a bürokratikus koordináció erősítésével reagált.

1974–75-ben ismét jelentősen, ugrásszerűen nőtt a költségvetési centralizáció. Az 1973 és 1975 közötti két év alatt a költségvetés kiadásai a GDP 54.2%-áról 65.5%-ra nőttek. Ez a költségvetési részarány nem csupán a magyar gazdaság történetének addigi legnagyobb értéke, hanem 1975-ben nemzetközi összehasonlításban is egyedülállóan magas. Hatvan százalék fölötti költségvetési arányt majd csak az 1980-as évek elején érnek el a legnagyobb jóléti kiadással rendelkező tőkés országok.

A centralizáció növekedése mögött ismét a gazdasági kiadások megugrása állt. 1973-ban súlyuk a GDP 26.5%-át, 1975-ben 34.5%-át tették ki. Az emelkedés 8 százalékpont, több mint 30%. Ezen belül a felhalmozási kiadások a GDP 2.7%-ával, 25%-kal, a vállalati támogatások pedig a GDP 4.9%-ával, közel 50%-kal (*Muraközy [1989b] 115-118, 166. o.*) emelkedtek.

Nyolc év alatt – 1967, az utolsó reform előtti év és 1975 között – Magyarországon a költségvetés kiadásai a GDP 23.5%-ával (!), 56 százalékkal nőttek, ezen belül a gazdasági kiadások a GDP 15.4%-ával, több mint 80%-kal. A költségvetési részarány növekedése a közvetített bürokratikus eszközökkel való recentralizációt jelzi és erősíti. „1975-től többé-kevésbé nyílttá lett és intézményesült kategóriákban megfogalmazott (de azért adminisztratív eszközöktől sem idegenkedő) szabályozólebontási mechanizmus, amely gondosan megőrizte ugyan a decentralizált gazdasági mechanizmus formáit, technikáját, tartalmában azonban sokban emlékeztet a korábbi tervutasításos rendszerhez.” (*Antal [1988] 25. o.*)

A hetvenes évek közepének csúcspontja után valamelyest csökkent a költségvetési centralizáció, de a kiadások még mindig 60% körüli szinten maradtak a nyolcvanas évek második feléig, ami mindvégig kiugróan magas volt nemzetközi összehasonlításban nézve is, annak ellenére, hogy a hetvenes évek során jelentősen nőtt a tőkés országokban is a költségvetés súlya. A fejlett tőkés országok költségvetési kiadásainak átlaga a GDP 33.4%-áról 43.2%-ra nőttek 1970 és 1980 között, de a magyar 61.3%-os értékkel csak Svédország 61.6%-os értéke vetekedett. Spanyolország és Portugália értékei a GDP 30–33%

körül mozogtak, Görögország költségvetési kiadásai pedig, a GDP 36.5%-át tették ki. (Muraközy [1986a] 423. o.)

A szocialista országokhoz képest szintén magas volt a magyar költségvetési centralizáció hatvan százalék fölötti értéke. Kínában 33.8%, Romániában és a Szovjetunióban 48%, Lengyelországban 49.6%, Csehszlovákiában 53.1% a költségvetés kiadásainak GDP-hez viszonyított nagysága. (Muraközy [1989b] 166. o.) A magyar indirekt bürokratikus irányítás továbbra is kiugró költségvetési centralizációt eredményezett, bár természetesen a többi szocialista országban is – fejlettségükhöz képest – igen magas volt ez az érték.

Mindegyik szocialista országban a gazdasági kiadások igen magas részaránya volt az elsődleges oka a magas költségvetési centralizációnak. A nyolcvanas évtized legelején a Kínában a GDP 18.9%-át, Bulgáriában és Csehszlovákiában 22%-át, a Szovjetunióban 25.8%-át, Magyarországon 26.9%-át és Lengyelországban 32.5 fordították közvetlen gazdasági kiadásokra, miközben a fejlett és kevésbé fejlett tőkés országokban ennek nagysága a GDP 3-8%-a között mozgott. (Muraközy [1989b] 184. o.)

Magyarországon 1968 után, mint láttuk, a költségvetés közvetlen gazdasági kiadásai közül a legsajátosabb elemet a vállalatok támogatása jelentette. Ez mindenképpen eltért a tőkés országok gyakorlatától, de hazai mértéke különbözött a direkt irányítású tervgazdaságokétól is. Az 1968 utáni két évtizedben a költségvetés 17–24%-át, a GDP 10–15%-át fordították ilyen célokra. Ezen keresztül a fő bevételi forrásokat vállalati befizetések számottevő részét, általában a vállalati nyereséget terhelő elvonások több mint felét újra elosztotta a költségvetés.

A vállalatok támogatása sajátos transzfert jelentett, amely segítségével a „gazdagabb” vállalatoktól átcsoportosítottak a „szegényebb” vállalatokhoz, a nyereségesektől a veszteségesekhez, ezzel nivellálva a gazdasági és gazdálkodási egyenlőtlenségeket. Ez a „gazdasági-szociális” újraelosztás szükségszerűen a vállalatok valós teljesítményorientáltsága, nyereségérdekeltsége ellen hatott, méghozzá végzetesen.

Az állami újraelosztás a vállalatok között új nyereségszerkezetet alakított ki, amely persze már inkább csak a nevében nyereségszerkezet, hiszen az árrendszer újraelosztó, a megjelenő nyereséget jelentős mértékben meghatározó hatását (Augusztinovics [1987] 507. o.) követően az állam az így keletkezett vállalati nyereség háromnegyedét-negyötödét újra elosztotta.

A magyar jövedelemeloszlás 1976 és 1982 közötti időszakra vonatkozó vizsgálat eredménye szerint az ún. vállalati nyereség 75–80%-a előtte már megjárta a költségvetést, belekerült az újraelosztásba. A nyolcvanas évek elején a vállalati nyereség támogatástartalma elérte a 80%-ot. (Muraközy [1985] 750. o.).

1984 adatai alapján való elemzés alapján látható, hogy a termelési elvonások és támogatások után kialakult ágazati tisztajövedelmek lényegében semmilyen szignifikáns összefüggést nem mutattak az eredeti ágazati tiszta jövedelmekkel. Annak ellenére, hogy az elvonások összege mintegy kétszerese volt a támogatásokénak, mégis ez utóbbi, a termelési támogatások játszottak döntő szerepet az elvonások és támogatások után létrejövő ágazati tisztajövedelmek alakulásában. (Muraközy [1987b] 282–284. o.) Az újraelosztási lánc végén kialakuló végső ágazati jövedelmeket, és a vállalati nyereséget elsődlegesen a termelési támogatások határozták meg. Mindez jól érzékeltette a vállalati támogatások helyét az 1968 utáni évtizedek indirekt centralizált rendszerében.

A gazdasági kiadások 1975–1977 között érték el a csúcspontjukat Magyarországon, a GDP 34–35% és a költségvetés 52–55% körüli értékkel. Ez az érték a nyolcvanas évek elejéig csökkent, majd 1981 és 1987 között a GDP 24–26%-a és a költségvetés 40–42% körül mozgott. A felbomlás utolsó éveiben a gazdasági kiadások jelentős csökkenése kezdődött meg. 1986-ban még a GDP több mint 26%-át adták a gazdasági kiadások, 1980-t követően ez volt a legmagasabb érték, 1990-ben viszont már csak a GDP 12.5%-át. A rendszerváltás után, 1991-ben és 1992-ben a gazdasági kiadások nagysága tovább csökkent, ekkor már nem érte el a GDP 8%-át. (Muraközy [1992] 1056. o.) Ebből a vállalatok támogatása 1992-ben a GDP 2.3%-át tette ki.

A magyar „koraszülött jóléti állam” gyökerei

A gazdasági kiadások 1980-ig az összes költségvetési kiadás 50%-át, 1987-ig 40%-át, 1990-ben pedig már csak 20%-át adták, de ennek ellenére a költségvetési centralizáció alig csökkent. A nyolcvanas évek végén a magyar költségvetés kiadásai továbbra is meghaladták a GDP 60%-át. 1987-es nemzetközi adatokat összehasonlítva még mindig azt látjuk, hogy Magyarország költségvetési centralizációja meghaladta az összes tőkés országét, – beleértve a jóléti államokét is –, miközben a fejlettségi szintje egyre jobban lemaradt azokétól.

1990-ben, a rendszerváltáskor az igen magas költségvetési kiadásoknak már 80%-a, a GDP-nek közel a fele nem a korábban domináns gazdasági tétel volt, hanem a jóléti funkciókhoz (oktatás, egészségügy, társadalombiztosítás stb.) és a tradicionális állami szerepekhez (államigazgatás, védelem stb.) kötődő kiadások. Ezeket együtt nem gazdasági kiadásoknak nevezem a következőkben.

A magyar költségvetés nem gazdasági kiadásai az ötvenes évek elején a GDP 20%-a körül ingadoztak. A hatvanas években, az új gazdasági mechanizmusig terjedő időszakban a GDP 23–24-át fordította a költségvetés nem gazdasági kiadásokra. 1968-tól a hetvenes évek végéig a GDP 27–30%-át tették ki az ilyen jellegű kiadások. 1968-ban a GDP 26.9%-a, 1979-ben pedig a GDP 29.6%-a volt a nem gazdasági kiadások súlya. Ezután robbanásszerű növekedés volt megfigyelhető ezen a területen. 1985-ben már a GDP 38.4%-át, 1989-ben már 48%-át fordították nem gazdasági jellegű kiadásokra. A GDP-ben elfoglalt részarány a nyolcvanas években, egyetlen évtized alatt, 18.4 százalékponttal, több mint 60 százalékkal emelkedett.

1981-es nemzetközi adatok alapján végzett regressziós számítások szerint egy Magyarországhoz hasonló fejlettségű országban akkor 37.1% lett volna a költségvetési kiadások részaránya, s ebből a gazdasági kiadások 7.5%. Ebből következően a nem gazdasági jellegű kiadásokra a GDP 29.6%-a adódik. (Muraközy [1989a] 489–490. o.) Érdekes egybevetni ezt az értéket azzal, hogy 1979-ben, a nem gazdasági költségvetési kiadások robbanásszerű növekedésének a kezdetén, éppen ugyanezt az arányt figyelhettük meg Magyarországon.

Ugyanekkor a magyar gazdasági kiadások több mint négyszer nagyobbak voltak a trend szerinti értéknél, s ebből következően a költségvetés összes kiadása több mint hatvan százalékkal haladta meg a nemzetközi adatokból adódót. Ekkor még egyértelmű volt a gazdasági kiadások meghatározó szerepe a kiugróan magas magyar költségvetési centralizációban.

A nem gazdasági kiadások egyik része a tradicionális állami feladatokhoz kapcsolódik, ilyen az államigazgatás, a honvédelem, a jog és a közbiztonság. A közszolgáltatások aránya a GDP-hez viszonyítva 1981-ben 5.4% volt, míg a tőkés országokban 4.7%-os átlagos értéket figyelhetünk meg. A különbség nem tűnik túlzottan nagynak. Ugyanekkor a – kimutatott honvédelmi kiadások a GDP 2.4%-át adták, míg a tőkés országokban átlagosan 3.0%-os értéket láthattunk. (Muraközy [1989a] 489. o.) 1968 és a nyolcvanas évek közötti időszakban 2–3%-os GDP-hez viszonyított arányt figyelhettünk meg a

magyar költségvetésben. (Muraközy [1985] 746. o.) Az igazgatási és honvédelmi kiadások tehát, még ha esetleg a hivatalos számok lefelé torzítottak is, nem voltak olyan nagyságrendűek, hogy alapvetően befolyásolták volna a magyar költségvetés sajátosságait és változásai.

A vizsgálatunk szempontjából a nem gazdasági kiadások másik része tűnik fontosabbnak, amelyeket jóléti kiadásoknak szoktunk nevezni. Ide tartoznak azok az állami feladatok, költségvetési kiadások, amelyek a lakosságot szolgálják, annak közösségi fogyasztásához tartoznak. Ide soroljuk az oktatást, az egészségügyi ellátást, a nyugdíjakat, a különböző szociális ellátásokat és még sok más pénzbeni és természetbeni juttatást. Ezek a kiadások a gazdaság három nagy szereplője, – a vállalatok, háztartások, állam – közül, az utóbbi kettőt érinti. A vizsgálat itt a lakosság és a költségvetés közötti kapcsolatokra irányul.

A szocialista országok – minden hivatalos deklaráció ellenére – nem igazán voltak „jóléti államnak” nevezhetők, különösen nem a „szocialista eredeti felhalmozás” időszakában. A lakossági jövedelmek, a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartása, s a jövedelmek innen való átcsoportosítása volt az egyik fő forrása az erőltetett felhalmozásnak.

Magyarországon 1980-ban a háztartások összes jövedelme a GDP felét, 50.6%-ot tett ki, míg ugyanekkor 21 tőkés ország átlaga a GDP háromnegyedét, 75.9%-ot tett ki. Magyarországon ez lényegében a bruttó munkajövedelemből állt, ami a GDP 49.6%-a volt. Ugyanez az érték a tőkés országok átlagában magasabb volt, 56.4%, de az igazán nagy eltérést a kisvállalkozásból, 13.7%-os és a tulajdonból származó, 5.8%-os arány eredményezi. E két utóbbi a tőkés országokban együttesen a GDP 19.5%-át tette ki, míg ugyanez Magyarországon 1980-ban mindössze a GDP 1%-a volt. (Muraközy [1987a] 828. o.) A végeredmény mindenesetre egyértelmű, a GDP-nek egynegyedével került kevesebb a lakossághoz Magyarországon az elsődleges jövedelemelosztásnál, a bruttó jövedelmeknél, mint a tőkés országokban.

A hatvanas évektől kezdve a szocialista országok igyekeztek a korábbi szélsőségeket enyhíteni, s a felhalmozás emelését valamegyest mérsékelve jobban előtérbe kerültek a lakosság fogyasztásával és életszínvonalával kapcsolatos kérdések is. Ezt egyrészt segítette a kétségtelenül elért gazdasági előrehaladás, másrészt a korábbi keményebb diktatúrák után konszolidálni és legitimálni kívánta hatalmát a rendszer. A hatalom többet kívánt „adni”, „juttatni”, „engedni” a

„népnek”. Ez különösen igaz volt Magyarországra, részben éppen az 1956-os forradalom hatására is.

Az alacsony bérek egyik fő „magyarázata” éppen az volt, hogy az állam gondoskodik az állampolgárokról, nincs is több bérré szükség. A lakosság és az állampolgár viszonya egyirányú ebben a rendszerben, a paternalista állam látja el őket. Hogy miből? Az rejtve maradt a lakosság előtt. A bevételek zöme közvetett, forgalmi adókból és a vállalati befizetésekből származik, amit a lakosság közvetlenül nem érzékel, a direkt adóknak viszont elenyészően kicsi a súlya, inkább büntető jellege van a „még” gazdagok vagy vállalkozók felé. 1980-ban 21 tőkés ország átlagát véve a direkt lakossági adók a GDP 10.5%-át tették ki. Ugyanez az érték Magyarországon ekkor a GDP 1.6%-a volt. (Muraközy [1987a] 830. o.)

Ugyanakkor a magas költségvetési centralizáció adta források lehetővé tették a társadalmi juttatások bizonyos kiterjesztését az említett célok szolgálatában. Mindez az „ingyen ebéd” közérzetét és magatartásformát adta az állampolgároknak, azt a látszatot keltve, hogy sok mindent ingyen kapnak, oktatást, gyógyítást, üdülést stb. A költségvetés számai pedig nem voltak nyilvánosak, szinte nem is léteztek.

A lakosság és a költségvetés mindezekből eredő paternalista viszonya igazán csak az 1988-as adóreformnál feslett fel, amikor már világos lehetett a személyi jövedelemadó bevezetéséből, és az ÁFA közzétételéből, hogy a lakosság jelentős terhekkal finanszírozza a költségvetést, és ebből következően csak azt lehet tartósan egy országban elosztani, amit befizetnek. A lakosságot érintő évtizedeken áthúzódó paternalista magatartás mélyen beleivódott generációk sorának a tudatába, a nemzeti „közérzet” részévé válva tovább élt a rendszerváltás után is.

A „proletariátus” állama már kezdettől próbált ideológiájának is valamennyire megfelelni, és bizonyos közösségi ellátásokat igyekezett bevezetni, bár ebből kihagyták az osztályidegeneket, a magántulajdonos parasztságot, a kisiparosokat stb. Lengyelországban, Csehszlovákiában 1948-ban, Magyarországon 1950-ben vezették be az országos nyugdíjrendszert. Magyarországon a rendszert 1958-ban kiterjesztették a szövetkezeti parasztságra és 1962-ben már a kiskereskedőket is bevonták, bár alacsonyabb nyugdíjösszeggel. 1982-től pedig állampolgári jogon jár a nyugdíj. A bevezetés igen fokozatos volt, s ne felejtjük el, hogy a lakosság korösszetétele igen kedvező volt az ötvenes és a hatvanas években. A nyolcvanas években azonban már

a lakosság 22%-a volt nyugdíjas. Ehhez hozzájárult az alacsony nyugdíjkorhatár is, nőknél 55 év, férfiaknál 60 év.

A nyugdíjrendszerbe „zárt” ígéretek teljesítésével azonban az állam, amint ezeket be kellett volna váltani, ugyancsak mérsékelt teljesítményt mutatott. „A rendszer kiterjedése, az emelkedő keresetek és az egymást követő korosztályok növekvő szolgálati ideje a (rokkantsági nyugdíjakat is tartalmazó) nyugdíjkiadások GDP-hez mért arányát az 1970. évi 3.5 százalékról 1980-ra 6.9% százalékra, majd 1990-ben 8.8% százalékra emelték. Az 1970-es években, a nyugdíjrendszerben egyre nagyobb feszültségek keletkeztek a növekvő keresetek és árak miatt. A nyugdíjakat ugyanis elégtelenül és rendszertelenül emelték, így csak a legkisebb nyugdíjak tartottak lépést a bérekkel és az árakkal. Eközben a közepes és annál nagyobb nyugdíjak folyamatosan lemaradtak – először csak a keresetekhez képest, de később az árakhoz képest is.” (Augusztinovics et al. [2002] 475. o.)

A nyugdíjrendszerhez hasonlóan alakult az egészségbiztosítási rendszer kiépítése. Fokozatosan bevonták a lakosság különböző rétegeit, s a hetvenes évektől ez is állampolgári jogon járt. Szintén ingyenes volt az oktatás. Kiépültek szociális ellátások, a gyerekeknvelést támogató juttatások, üdültetési rendszerek. A második világháború előtt a lakosságnak csak kis része részesült ilyen ellátásokban, s a szocializmus során egyre kiterjedő juttatásokkal nem tartott lépést a feltételek, a szükséges infrastruktúra fejlesztése. Közismert az infrastruktúra elhanyagolása az extenzív iparfejlesztés során, s ez igen erősen érvényesült az egészségügy, oktatás és a többi szolgáltatás területén is. Az ingyenes vagy nagyon olcsó szolgáltatások általában nagyon alacsony minőségi szinten álltak, s a juttatások fokozatos kiterjesztésével az tovább romlott s gyakori volt itt is a hiány, aminek eredménye lett például a „hálapénz” kialakulása is.

1960-ban Magyarországon a lakosság nettó jövedelme a GDP 55.2%-át tette ki, a pénzbeni társadalmi juttatások 4.8%-ot, a természetbeni társadalmi juttatások 7.7%-ot. Mindez együttesen adta egy kicsivel több, mint a GDP kétharmadát, 67.7%-ot jelentő összes lakossági jövedelmet, aminek 18.5%-a volt társadalmi juttatás, a GDP 12.5%-a.

Az ezt követő negyedszázadban érdekes tendencia volt megfigyelhető. Miközben a lakosság összes jövedelme nagyjából a GDP kétharmada körül maradt, a GDP 64–67%-a körül mozogva, ezen belül a lakosság nettó jövedelme lényegében fokozatosan csökkent, s a nyolcvanas évek közepére már csak a GDP 43–44%-át tette ki.

Az összes társadalmi juttatás 1970-ben a GDP 14.1%-a volt, 1975-ben 17.3%-a. 1980-ban meghaladta a GDP egynegyedét s 1985-ben 22.8%-a volt. Ezen belül a meghatározó volt a pénzbeli társadalmi juttatások folyamatos növekedése. Az 1960-as 4.8%-os GDP-hez viszonyított részarányhoz képest súlya közel megháromszorozódott 25 év alatt, a GDP 13.4%-ára emelkedve, miközben a természetbeni társadalmi juttatások a GDP 7.7%-áról 9.4%-ára nőttek. (Muraközy [1987a] 829. o.) Az összes lakossági jövedelemnek 1985-ben már egy ötöde volt pénzbeli társadalmi juttatás, s ezt is beleértve egy harmada társadalmi juttatás.

A dinamikusan növekvő pénzbeni társadalmi juttatás meghatározó részét a nyugdíjak jelentették. 1960-ban a nyugdíjkiadások a GDP 2.5%-át tették ki, 1985-ben már 8.9%-át. Az időszak elején az összes pénzbeli társadalmi juttatás felét tette ki, a nyolcvanas évek közepén már két harmadát. 1985-ben a második legjelentősebb tételt a GDP 2.1%-át elérő családi pótlék jelentette, a harmadik legjelentősebb kiadási elem a táppénz volt a GDP 1.1%-ával. (Muraközy [1987c] 24. o.)

A természetbeni társadalmi jövedelmek fontos tételét a költségvetés egészségügyi kiadásai jelentik. 1960-ban ez a tétel a GDP 2.2%-át tette ki, 1985-ben 2.8%-át. (Muraközy [1987c] 25. o.) 1988-ban az államháztartás egészségügyi kiadásai a GDP 3.6%-át adták. Ez az érték az NSZK-ban ekkor a GDP 7.5%-a volt, Franciaországban 9.5%-a, Nagy Britanniában 5.2%-a. (László [1994] 46–47. o.)

A természetbeni társadalmi juttatások másik fontos tételét az oktatás jelentette. 1960-ban ez a költségvetési kiadás a GDP 2.6%-át tette ki, 1985-ben 3.9%-át. (Muraközy [1987c] 25. o.) 1988-ban a GDP 6.0%-át tették ki az államháztartás oktatásra fordított kiadásai. Ekkor ez az érték az NSZK-ban a GDP 3.7%-a volt, Franciaországban 4.6%-a, Nagy Britanniában pedig 5.3%-a. (László [1994] 46–47. o.)

A társadalombiztosítás kiadásai Magyarországon az 1950-es 3.6%-ról (Berend T. [1999] 207. o.) 1968-ra már a GDP 6.3%-ra emelkedtek, 1975-ben ez az érték a GDP 8.9%-a, 1980-ban 11.6% (Muraközy [1985] 746. o.), 1990-ben 14.1%-a. (Muraközy [1992] 1059. o.)

1980-ban a magyar társadalombiztosítási kiadások a GDP-hez viszonyított 11.6%-os súlya nagyjából az Egyesült Királyságok akkori részarányának felelt meg. Görögországban 1976-ben a társadalombiztosítási kiadások a GDP 8.1%-át tették ki, 1980-ban Olaszországban 15.3%-át, Franciaországban 18.1%-át, NSZK-ban 19.4%-át. (Muraközy [1987c] 31. o.)

Érdemes más nemzetközi összehasonlításban is megvizsgálni a magyar államháztartás szociális kiadásait. Az OECD adatai és mód-

szertana alapján készített összehasonlítás a szociális kiadások közé az egészségügyi közkiadásokat, a pénzbeni társadalombiztosítási ellátásokat és a szociális szolgáltatásokat sorolta. Eszerint Magyarországon 1980-ban a szociális kiadások a GDP 15.1%-át tették ki, 1985-ben 17.4%-át, 1990-ben viszont már 25.2%-át. 1980-ban Magyarország értéke az OECD átlag háromnegyedét tette ki, 1990-ben viszont már 25%-kal meghaladta azt. 1980-ban Görögország GDP-hez viszonyított 13.4%-os, Portugália 13.6%-os, Spanyolország 16.8%-os értékéhez állt közel Magyarország szociális közkiadásának a nagysága. 1980-ban Írország, Spanyolország és Görögország szociális kiadásainak GDP 19-20%-át kitevő értéke már elmaradt a magyar mögött és az inkább Ausztria, Németország, Belgium és Dánia 24–26%-os sávjához illeszkedett. (Tóth [1994] 317–318. o.)

Több oldalról is azt láthatjuk, hogy a nyolcvanas években a magyar költségvetésen belül felgyorsult a jóléti kiadások, a nyugdíjak, az egészségügy, az oktatás súlya, a GDP egyre nagyobb részét kell az ilyen kiadásokra fordítani. Ezzel párhuzamosan a lakosság jövedelmén belül egyre nőtt a társadalmi jövedelmek aránya, és a társadalmi jövedelmeken belül egyre inkább a pénzbeliek váltak meghatározóvá. Ugyanakkor jelentősen csökkent a magyar költségvetésben a gazdasági kiadások súlya.

Szintén jelentős átrendeződést eredményezett a költségvetésben, különösen a bevételi oldalon, az 1988-ban – nyugati mintára – bevezetett adóreform. Ennek eredményeként a bevételi oldalon is alapvető lett a lakosság közvetlen és közvetett befizetéseinek a súlya, szakítva az állam finanszírozásának korábbi „rejtett” módjaival. Ennek ellenére, a személyi adót leszámítva, a lakosság „adótudatossága” alig változott.

Amint vázoltam, a nyolcvanas években fordulat indult el a magyar államháztartáson belül. Növekvő jóléti kiadások, csökkenő gazdasági kiadások ellentétes mozgása húzódott meg a „hagyományosan” nagy centralizáció folytatódása mögött. A magyar társadalom minden szféráját áthatotta a nagyfokú újraelosztás, a vállalatok mellett a lakosság is „hozzászokott” a paternalista államhoz. S ez utóbbi területen a rendszerváltás sem hozott szemléletváltást. A válságos nyolcvanas évtized végén egy jelentősen átalakuló, de továbbra is nagyon nagy súlyú költségvetéssel, államháztartással rendelkező magyar gazdaságra köszöntött rá a rendszerváltás.

Rendszerváltás és átmenet Magyarországon

A nyolcvanas évek második fele, miközben megvalósított több korábban elindított, elhatározott vagy legalább is tervezett intézményi reformot, már nem a reformvonalat valamilyen kiteljesedését, hanem a végső összeomlás, a válság utolsó éveit hozta. Ugyanakkor a sajátos történelmi helyzet, különösen a Németh-kormány idején, azt is eredményezte, hogy ez az időszak már a kilencvenes évek rendszerváltásának, az átmenetnek is az előkészítése. Nemcsak politikai értelemben, ami a békés átmenetben realizálódott, hanem gazdasági értelemben is. Az említett reformok megvalósításán túl, s azokkal együtt a Németh-kormány több intézkedése már az átmenetet segítette, készítette elő, túllépve korábbi elképzeléseken.

Az 1990-es szabad választásokkal megvalósul a politikai rendszerváltás, s Magyarország történelmében új korszak kezdődött meg, szerencsére Közép- és Kelet-Európa többi országával együtt. Az igazi minőségi váltást a politika szférában bekövetkező radikális forradalmi változás eredményezte. (Kornai [1998a] 25. o.) Ez feltehetőleg csak azért történhetett meg, mert a Szovjetunióban meggyengült és szét-esett a rendszer, amelyet a második világháború után ráerőltetődött a térség országaira.

A politikai rendszerváltás ismét megnyitotta az utat, és a felfokozott reményeket és várakozásokat a Nyugathoz való visszatérés, vagy másképpen fogalmazva a Nyugat követése előtt. „Nem egyszerűen az államszocializmus évtizedei, hanem a térség úgyszólván minden 20. századi rendszerének protekcionista-autokratikus, a Nyugat értékeit tagadó nacionalista kurzusa, vagyis mintegy háromnegyed évszázad szélsőségei után vált lehetővé ez a visszatérés.” (Berend T. [1999] 349. o.)

A 20. század egyik nagy modernizációs kísérlete hosszú évtizedek után történelmileg elbukott. A térség népei sokszor megrázkódtatásokkal, és félelmekkel, de ugyanakkor nagy-nagy reményekkel és sok-sok illúzióval élték meg a szocializmus összeomlását s egy jobb rendszer kimondott vagy kimondatlan ígérését. De nem felelhetjük, hogy „Közép- és Kelet-Európa változatlanul ugyanazon megoldatlan kérdésekkel és feladatokkal birkózik, mint amelyek napirenden voltak forradalmi kísérlet előtt is: befejezetlen nemzetépítés, demokratikus társadalom kialakítása és gazdasági modernizáció várnak megoldásra...A cél Európa elérése. Vajon sikerülhet-e ez az újabb kísérlet, vagy csak csalódások várják az újabb kitörési kísérlet útján? E kérdésekre csak a 21. század ad majd választ.” (Berend T. [1999] 19. o.)

1990 májusában összeült Magyarországon a hosszú évtizedek után megint szabadon választott parlament, s ezzel megvalósult a politikai rendszerváltás. A Szovjetunió meggyengülését követően rövid idő alatt összeomlott az összes közép- és kelet-európai országban a szocialista uralom, függetlenül attól, hogy saját korábbi belső fejlődésük mennyire volt reformjellegű vagy sem. Döntő volt a fordulatban, hogy a szocialista rendszer szülőházájában végzetesen meggyengült, kudarcot vallott a sajátos modernizációs kísérlet. A politikai rendszerváltás még nem jelent teljes rendszerváltást, csak annak lehetőségét. A gazdasági, társadalmi rendszerváltás egy sokkal hosszabb folyamat, mint a politikai rendszerváltás.

Térségünk országaira a második világháború után a Szovjetunió erőszakolta rá a szocialista rendszert, annak mind megteremtése, mind összeomlása kívülről jött hatásként értelmezhető. Amihez persze „megfelelő” világpolitikai helyzetre volt szükség mind a két esetben. 1945 és 1948 között a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, rendszerváltás volt napirenden ezekben az országokban. Az akkori rendszerváltásnál is külön kell választanunk a politikai és gazdasági részt. A politikai fordulat gyorsan, rövid idő alatt ment végbe. A gazdasági átmenet, amint ezt Magyarországnál már korábban láthattunk, megkezdődött már a politikai fordulat előtt (államosítások, szerkezeti változások stb.), de visszafordíthatatlanná és teljesen kiteljesülővé csak a politikai rendszerváltás után vált és válhatott. A döntő pont a politikai rendszerváltozás volt.

Hasonló a helyzet a szocialista rendszerek összeomlásánál is. Függetlenül attól, hogy a gazdaságban már kialakulhattak bizonyos előfeltételek, például nem kis mértékben ki is alakultak a magyar reformszocializmus idején (magántulajdon, bizonyos intézményi kezdemények stb.), de a döntő és visszafordíthatatlan változást itt is a politikai rendszerváltás hozta. A gazdasági rendszerváltás csak ezután tud valóságosan kiteljesedni és ténylegesen megvalósulni.

A térség országaiban a politikai rendszerváltás lehetővé tette a gazdasági és társadalmi rendszerváltás folyamatának a megindulását, az átmenetet, transzformációt a szocializmusból a kapitalizmusba. Érthető, hogy az átmenet, és átalakulás állt és áll a tudósok, szakemberek, politikusok szemléletének előterében az 1989/1990-es politikai földcsuszamlás óta. Ugyanakkor nem szabad sohasem szem elől tévesztenünk, hogy itt végső soron az a meghatározó, hogy két komplex gazdasági, társadalmi és politikai rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus közötti mozgásról, átmenetről van szó. Egy példával szemléltetve ezt, mondhatjuk, hogy a serdülőkor vizsgálata önmagá-

ban is nagyon fontos, de a lényeget, a viszonyítási pontokat az adja, hogy a gyerekkorból a felnőttkorba való átmenetről van szó, egy átmeneti korszakról, persze a nem könnyű sajátosságokkal együtt.

A rendszerváltás első hónapjaiban és éveiben a kétségkívül történelmi pillanat, a „csoda” hevületében érthető, hogy a figyelem magára az átmenetre irányult, a legsürgősebb, sokszor robbanással fenyegető feladatok meghatározására és minél gyorsabb megoldására. Mindez rengeteg illúzióval párosult, ami részben érthető a felemelő történelmi pillanatban, és a szemlélet is inkább a pillanattól fakadt, mint a történelem hosszú folyamának higgadtabb elemzéséből.

Történelmi tanulságok

Mielőtt a posztoszocialista országok és elsősorban Magyarország gazdasági rendszerváltását közelebbről vizsgálánk, érdemes a tanulmány korábbi részeiben már vázolt történelmi fejlődés kérdéseire egy kicsit visszakanyarodni. A kilencvenes évek elején az átmenet, a rendszerváltás egyedinek, egyszerinek és a pillanat varázsában viszonylag könnyen megoldhatónak tűnt.

Magyarország a 19. században érte meg, történelmileg akkor is elérésre, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet. Magyarországot már ekkor a Nyugattól való elmaradottság jellemezte, s jövőjét a felzárkózás és utolérés kereteiben kereste. A 19. század húszas-harmincas éveiben, a reformkorszakban, a reformerek, Széchenyi és mások a korabeli kapitalizmus minta országát tanulmányozták, s próbálták itthon az átmenetet békésen megvalósítani. A forradalmi kísérlet a politikai rendszerváltásra 1848/1849-ben kudarcot vallott. Az esélyt és a lehetőséget az átalakulásra, modernizációra és a felzárkózásra az 1867-es kiegyezés adta meg, az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül.

Fontos látni, hogy nem volt önálló választása, más esélye Magyarországnak, mint hogy Ausztria meghatározó szerepét elfogadva integrálódik a birodalomba. Egy fejlettebb intézményi rendszer, nagyobb zárt piac – persze nem feltétlenül előnyös – munkamegosztását tudomásul véve, megpróbál alkalmazkodni a politikai és katonai realitások adta történelmi lehetőséghez. Az alternatívát csak a még nagyobb lemaradás, a perifériára való végleges és végzetes kiszorulás jelenthetett.

A Monarchia által jelentett viszonylag zárt piac védte Magyarországot a világgiaztól, ugyanakkor a Nagy-Britannia kezdeményezte nemzetközi szabad kereskedelem előnyeire is ki tudta valamennyire

használni exportvezérelt iparosítási politikával. Ausztria mellett a magyar növekedés egyik motorját az ekkor élre törő Németországgal való külkereskedelem jelentette. A kedvező folyamatokat igen jelentős külföldi tőke beáramlása segítette. Ugyanakkor a nemzetközi kereskedelemben a mezőgazdaság és az ehhez kapcsolódó élelmiszeripar volt a meghatározó szektor, s nem a kor élenjáró iparágai.

Azonban ahogy korábban már láttuk, Magyarország és a térség kétségtelen sikerei az első világháború előtti időszakban nem voltak elegendőek a hátrány csökkentésére, a vágyott felzárkózáshoz. A régió országaiban az egy főre jutó bruttó hazai termék 1820-ban a nyugat-európai centrum országokénak 58.1%-át érte, 1870-ben 48.8%-át és 1913-ban már csak 42.0%-át. (Berend T. [1996] 6. o.)

A két világháború között a vesztes, de immár független Magyarország, töredékére csökkent gazdasági kapacitásokkal, nagy nehezen magához térve az első világháború traumájából, máris belekerült az 1929/1933-as világválságba. A német terjeszkedés ismét megpecsételte Magyarország sorsát, valós szabad döntés ekkor sem volt. Most ugyan nem rendszerváltásra került sor, hanem, esetleg úgy fogalmazhatunk, a kapitalizmuson belüli „típusváltásra”. Egy kétségkívül kapitalista, de retrográd, fasiszta rendszer életterébe integrálódtunk, elszakadva, elszakítva a világ fő áramlatától.

E korszakot a térségben, szemben a korábbi exportvezérelt iparosítással, az importhelyettesítő iparosítás jellemezte, s a szabad kereskedelemmel szemben érvényre jutott a protekcionizmus. A német gazdasági tér a világ más részeitől elzárkózó, autark piacot jelentett. A két világháború között a magyar ipar nem tudta alkalmazni a korszerű technológiákat, s a zárt piacon való, zömében klíring kereskedelemben ismét a mezőgazdaság volt a fő exportőr.

A második világháború utáni rövid illúziók után ismét világos lett, hogy nem az egyes kis országok döntenek sorsukról, s a Szovjetunió érdekövezetében át kellett venni az ott kialakult gazdasági és politikai rendszert, a szocializmust. Ez is rendszerváltás volt, a kapitalizmusból a szocializmusba való rövid, gyors és erőszakos átmenet.

A szocializmus időszakát részletesen elemeztük a korábbiakban, s azt láttuk, hogy a mennyiségi mutatókat tekintve, beleértve a gazdasági növekedést is, jelentős előrehaladást tudtak felmutatni a térség szocialista országai. 1950 és 1973 között Közép- és Kelet-Európa 3.9%-os átlagos éves növekedést ért el, s ezzel valamennyit csökkentett Nyugathoz mért elmaradásából. 1938-ban a térség egy főre jutó GDP-je a nyugat-európai átlag 42%-át tette ki, 1973-ban valamivel többet, 46.6%-ot. (Berend T. [1996] 6. o.) Ugyanakkor a növekedés

egy igen korszerűtlen gazdasági szerkezetben, az egyes gazdaságokra és a KGST-re egyaránt jellemző importhelyettesítő és autark gazdaságpolitika keretében ment végbe.

Az 1973/1974-ben kezdődő válság korszakváltást jelentett a világ gazdaságában. Jelentős gazdasági gondok, stagfláció és recesszió után a fejlett gazdaságok alkalmazkodtak az új helyzethez. Ugyanakkor a közép- és kelet-európai országok képtelenek voltak megbirkózni az új helyzettel, növekedésük lelassult, majd a nyolcvanas évek válságfolyamatai elvezettek a rendszer összeomlásához.

A hetvenes évekéhez hasonló nagy strukturális válságok többször rázták meg a világ gazdaságát az elmúlt két évszázadban, s mindig jelentős szerkezeti és intézményi változásokat, technikai és technológiai fejlődést indítottak el, gyorsítottak fel. Általában a világ gazdaság fokozottabb integrációja követte az ilyen megrázkódtatásokat, s az azon belüli erőviszonyok átrendeződését.

Ez volt jellemző az 1820-as évek, az 1870-es évek válságára, majd az 1929/1933-as nagy gazdasági válságra. Hasonló játszódott le az 1970-es években is. A közép- és kelet-európai térség országai általában nem tudták időben végrehajtani a szükséges strukturális, intézményi változásokat. Bezárkózással, az elmaradott gazdasági szerkezet konzerválásával, az új technikák, technológiák jelentős késéssel való átvételével próbálták gazdaságukat fenntartani. Mire átvették az „új” fejleményeket, addigra már a fejlett országokban rég túlléptek az adott fokon.

„A 19. század közepén és végén a második és harmadik ipari forradalom, a két világháború között pedig a negyedik ipari forradalom állította kihívás elé Közép- és Kelet-Európa részlegesen modernizált, törékeny gazdaságait...nem ment végbe áttörő szerkezeti modernizálás, mely lehetővé tette volna a sikeres alkalmazkodást. Ennek ellenére fellendülés követte a válság időszakait, s a megtépázott gazdaságok nem csupán a válság előtti kibocsátási és jövedelmi szintet érték el, de látványosan túl is haladták azt. Más szavakkal: strukturális, technikai, technológiai és intézményi alkalmazkodás nélkül éledtek újjá ezek az országok.

A régió nem előre menekült a gazdasági érettség magasabb fokára, hanem inkább visszafelé; elavult struktúráit a világpiactól való elszigetelődés révén őrizte meg, s különféle regionális intézményi keretek között folytatott csak versenyt. (Berend T. [1996] 17. o.)

Ebbe a sorba illett bele a szocialista modernizációs út is. A szocialista iparosítás eredendően a századforduló, elsősorban a német iparosítási modelljét próbálta követni, mintegy egy megkéssett „ipari

forradalmat” hajtott végre, lehetőleg minél gyorsabban, hogy utolérje a fejlett tőkés országokat. A tőkés országok azonban már egészen más pályán mozogtak a második világháború után. A hatvanas években a szocialista országok, érzékelve a fejlett világban bekövetkezett változásokat, igyekeztek annak a kornak megfelelően modernizálni iparukat. Mire ennek nekiindultak volna, addigra a hetvenes években újból hatalmas szerkezeti, technikai változások következtek be, amihez már végképp nem tudtak alkalmazkodni.

A történelmi tapasztalatok fényében is érdemes vizsgálunk a kilencvenes évek rendszerváltását, a posztszocialista átmenet kérdését. Ebben a perspektívában hosszú időszak tapasztalatait figyelembe véve értékelhetjük a történéseket és az előttünk álló lehetőségeket. A lemaradás évszázados, és még az eredményes felzárkózás is csak történelmi léptékkal következhet be, de hasznos lehet rövidebb távú elemzésekben is legalább elgondolkozni azon, hogy melyik úton vagyunk most, a sikeres felzárkózásén vagy a végzetes elmaradásén.

A kérdés azért is igen élő, hiszen a szocialista gazdaságfejlesztés hetvenes évekig elért eredményei sem biztosították a felzárkózást, s az azóta eltelt időszakban jelentős visszaesés következett be a térségben, részben a szocializmus válsága, részben a transzformációs válság miatt. „A 20. század utolsó két évtizede alatt Magyarország (nagyjában-egészében a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan) mintegy 40–50%-os potenciális növekedéstől eshetett el, amit történelmi távlatokban a hosszú dezintegrációs időszak veszteségének lehet tekinteni. A gazdasági fejlettség mércéjével értékelve Magyarország és a fejlett országok közötti űr tágult.” (Ehrlich-Révész [2001] 22. o.)

Egyes becslések szerint az 1973–1992 közötti két évtizedben a közép- és kelet-európai szocialista országok –0.8%-os negatív GDP növekedést produkáltak, míg Nyugat-Európában ugyanezen időszak alatt évi 1.8%-os ütem figyelhető meg. Ennek eredményeként a kiinduló időszakra jellemző a térség Nyugat-Európához viszonyított 45–50%-os fejlettségi szintje a rendszerváltás kezdetére 20–25%-ra csökkent. (Berend T. [1996] 7. o.)

Fokozódott az elmaradás Európa olyan – korábban szintén a periférián vagy félperiférián levő – országhoz képest is, amelyek Magyarországhoz hasonló vagy az alatti szinten voltak a 20. század első felében. Még a második világháború után is relatíve jó helyzetet foglalt el Magyarország fejlettsége a velük való összehasonlításban. A rendszerváltásig tartó négy évtized során lemaradtuk az országoknak ehhez a csoportjához képest is. Spanyolországban az egy főre jutó

GDP a magyar értéknek 96.9%-án volt 1950-ben, 1989-ben 150%-án. A hasonló értékek Portugáliához képest 64.8% és 109.8%, Görögországhoz viszonyítva pedig 58.7% és 113.9%. Magyarország egy főre jutó GDP értéke az ír szint 95.4%-án volt 1950-ben, 1989-ben 81.1%-án. (Kornai [1998a] 38. o.) A különbségek az eltelt 15 évben jelentősen tovább növekedtek, különösen Írország, valamint a még nem is említett Finnország esetén, sajnos Magyarország rovására.

Amikor szemünket vágyakozóan – és ismét – a „fejlett” Európára függesztjük, nem szabad elfelejtenünk, hogy az – különösen a második világháború után, majd a század utolsó harmadának nagy átalakulásában, a globalizált világ gazdaságában – egy lemaradó kontinens. A három nagy erőközpont, Észak-Amerika, Ázsia és Európa versenyében jelentősen és fokozódó mértékben figyelhetjük meg kontinensük hátrányát. Ez egyik jelentős oka, hogy az Európai Unió igyekszik gazdasági potenciálját az új tagországok felvételével is növelni.

Európa relatív lemaradásával is összefügg, hogy a közép- és kelet-európai térség számára oly létfontosságú nemzetközi tőkeáramlásban Ázsiához és Latin-Amerikához képest jelentéktelen szerep jut az itteni országok átalakulásához. Példaként említhetjük erre, hogy Mexikó az 1994-es pénzügyi válság során egy hét alatt kétszer akkora forráshoz jutott, mint Közép- és Kelet-Európa 6 átalakuló gazdasága együttesen a rendszerváltás addig tartó egész időszakában.

Akár a 19. század 1867 utáni korszakot, akár az 1945 utáni időszakot nézzük, azt láthatjuk, hogy a döntés, nem először és nem utoljára nem Magyarország kezében volt, hanem a sors, a történelem, a világpolitika, a nagyhatalmak kezében. 1848/1849, 1945/1948, 1956 példái jól mutatják, hogy Magyarország belső erőviszonyai alapján már eldőlt helyzetekben is a külső hatalmak határozták meg az ország sorsát és jövőjét. Valójában nem igazi, jó vagy rossz döntés alternatívája állt az ország előtt, csak a determinált úthoz való jobb vagy rossz alkalmazkodás. Természetesen ez a kis országok közös sorsa általában, de nem mindegy, hogy milyen nemzetközi főáramlat, világhatalom, vagy világrendszer a meghatározó egy gazdaság jövőjében. Sok kis ország nálunk jobb geopolitikai helyzetben, jobb döntéseket viselt el, számos viszont rosszabbat.

Az első világháború előtt Ausztria és Németország a főáramlat felé sodorta Magyarországot. A két világháború között a fasiszta Németország életterébe kerülés végzetesen elszigetelte Magyarországot, politikai és gazdasági értelemben egyaránt. A második világháború után a Szovjetunió által meghonosított szocializmus négy évtizedre

elvágtá Magyarországot egy dinamikusan fejlődő, többször átalakuló és globalizálódó tőkés világtól és világ gazdaságtól.

Magyarország számára történelmileg adódtak a döntések, vagy mások hozták meg ezeket helyettünk, vagy máshol dőlt el a sorsunk, nem mentve ezzel persze a magyar politikai és morális felelősséget, de igazi kérdés legtöbbször az volt, hogy mennyire és mire tudjuk kihasználni az adott jó vagy kevésbé jó utat, rendszert. A Monarchián belül mennyire tudunk legalább a második meghatározó nemzet lenni, a két világháború között tudunk-e profitálni a német kapcsolatokból, s a szocializmusból is igyekeztünk kihozni a lehető legtöbbet a Kádár rendszer puha diktatúrájában.

Nem kicsinyítve a történelmi jelentőségét, nem az ünneprontás szándékával, de az elmúlt évszázadok történelme tükrében is érdemes végiggondolni a „legutóbbi” rendszerváltást, a szocialista rendszer összeomlása utáni helyzetünket. Bármennyire is jól esne, nem mondhatjuk, hogy a magyar belső fejlemények vezettek el a nyolcvanas években a rendszer összeomlásához, a magyar rendszerváltáshoz.

Ugyanakkor azt is nehéz lenne állítani, hogy a szocializmus összeomlását követően sok lehetőség között választhattunk, választhattunk. Az ismét felelevenedő harmadik utas elképzelések, vagy a két világháború közötti időszakhoz való – valójában a 20. század végén szinte értelmezhetetlen – visszatérés emlegetése nem jelentett valós alternatívát. A kilencvenes évek globalizált világ gazdaságában, Európa közepén, egyetlen valós alternatíva állt Magyarország előtt – a kapitalizmus „választása”. Ez most azonban szerencsére a világ gazdaság egyik főáramlatának a hívó szava volt. Nem tekinthető érvényes alternatívának, sokkal inkább az egyetlen lehetséges út választásának megerősítését szolgáló érvnek, a balkanizálódás valójában nem kizárható – de tudatosan nem kívánható – perspektívája.

A kapitalizmus választását javasolta, tanácsolja, ösztönzi a térségnek a fejlett Nyugat, amely ismét közvetlen és deklarált példaképpé és utolérendő ideállá vált a kilencvenes években. Ezt is választottuk, s a szocialista rendszert a kapitalista, tőkés rendszer váltotta fel Magyarországon és a térség többi országában. A történelem tanulságai ebben is igazolódtak, ismét kívülről adott az alapvető út Magyarország számára. Ugyanakkor szintén a történelmi tapasztalatok azt mutatják, ha egy jó irányba mutató világpolitikai, világ gazdasági erőter egy gazdaságot pozitív helyzetbe hoz, akkor ez nagy lehetőséget jelenthet az adott országnak. Magán az országon sok múlik, hogy mennyire tudja kihasználni a lehetőségeket, vagy mennyire megy el a történelmi esély mellett.

Az alaprendszer kérdésében világos a fordulat – a szocializmusból a kapitalizmusba mutat. A piacgazdaság, vegyes gazdaság, szociális piacgazdaság stb. megnevezések mind ugyanazt a kapitalista alaprendszert jelentik. Kapitalista rendszer csak egy van, de a tőkés rendszernek lehetnek különböző típusai, ugyanúgy, ahogy a szocializmusnak is voltak. „A ‘kapitalista rendszernek’...nincs alternatívája. Ám a ‘kapitalista rendszeren’ belül végtelen sok alternatíva van; az ország...elmozdulhat a mai állapotából... Nincs teljes determináció, *vannak alternatívák*...Az elmozdulás irány, mértéke és sebessége a mai és a jövő generációk választásaitól és cselekedeteitől függ”. (Kornai [1998a] 34. o.)

A történelmi helyzetből fakadó determináció nem szünteti meg a felelősségünket, sőt felerősíti a két valóban eldöntendő és eldönthető alapvető kérdésben, hogy *milyen kapitalizmust* akarunk, *s hogyan valósítsuk* meg az elhatározott alternatívát. Ennek meghatározásában, eldőlésében, alakulásában rengeteg tényező játszik szerepet, s igen erősen épülnek az adott ország tradícióira, történelmi előzményeire, politikai hagyományaira, társadalmi és szociális hagyományaira.

Magyarország esetében is az átmenet és a „magyar” kapitalizmus jellege és jövőbeni iránya, a rendszerváltás ellenére is, elválaszthatatlan az ország elmúlt évtizedeitől, a magyar történelemtől. Az igazán nehéz kérdések a politikai rendszerváltás után következtek és következnek, milyen kapitalizmus legyen Magyarországon valójában, és hogyan valósítsuk azt meg?

Átmeneti illúziók

Az 1989/1990-es rendszerváltás rengeteg illúzióval párosult, mint az általában a rendszerváltásoknál megfigyelhető. Ezek az illúziók sokszor nemcsak az átlagpolgárt érintik meg, hanem igen gyakran a politikusokat, sőt a szakembereket is. Ez persze nemcsak magyar sajátosság, sőt sokszor osztoztak egyes illúziókban a Nyugat szakemberei is. Azért is kell ezekkel az illúziókkal foglalkoznunk, mivel ezek – a látszat ellenére – nagyon veszélyesek lehetnek, mivel nehezíthetik, sőt lehetetlenné tehetik a reális helyzetértékelést, a megfelelő lépések felismerését, vagy megtételét.

Egyik ilyen illúzió, éppen a korábban említett, hogy a rendszerváltás, a „csoda” pillanatában a teljes szabadság, az akármit dönthetünk mámorában élünk, miközben „adódott” számunkra a „helyes”

döntés, a kapitalizmus kialakítása. Persze óriási erőforrást jelenthet a céllal, a döntéssel való azonosulás, de az azonosulás nem döntés.

A másik, sokkal veszélyesebb illúzió az, s még messze nem beszélhetünk erről múlt időben, hogy a kapitalizmus választása egyben a jólét választását jelenti. Az emberek a rendszerváltás eredményeként egy svájci vagy svéd jólétet vártak, de legalább egy osztrák szintűt. Ezzel szemben, amit tapasztaltak a rendszerváltás után, még az élenjáró posztoszocialista országokban is, az a transzformációs válság okozta hatalmas visszaesés.¹⁰

Ezért volt szükség még a kilencvenes évek végén is olyan, az illúziót tudományos vizsgálatok alapján „romboló” tanulmányokra, amelyek például kimutatták, hogy az a cél, hogy harminc év alatt (!) elérjük majd az akkori osztrák fejlettségi szint 70%-át (!), irreális (*Darvas-Simon* [1999]). De az illúzió él és erős. Az Európa fejlettebb részéhez képesti igen jelentős elmaradást figyelembe véve a „szociális piacgazdaság” vagy a „szociális rendszerváltás” célja jó esetben ugyanezekhez az illúziókhoz sorolható, vagy esetleg a még veszélyesebb populista jelleghez.

A következő illúzió az elmaradottság, a felzárkózás gondolat körében mozgó társadalmakból jól ismert. A jelen szenvedései biztosítják a boldog jövőt. Csak ezt a pár évet kell átvészelni, s minden jó lesz majd utána. Jól ismerjük ezt a szocializmus időszakából is. Jól érzékeltehetjük ezt egy kívülálló szakértő szavaival. „Ha az emberek... elviselik azokat a nehézségeket, amelyeket a stabilizáció, a liberalizáció és az intézmények kiépítése okoz, akkor a siralomvölgy túloldalán bukkanhatnak felszínre, ahol a nyugati szabadság és jólét napfénye ragyog.” (*Islam-Mandelbanum* [1993] 11, 15. o., idézi *Berend T.* [1996] 8. o.) Természetesen elkerülhetetlenek a rendszerváltással járó gazdasági válságjelenségek, de ezek sajnos legfeljebb fájdalmas, – de a sikerhez nem elégséges – kísérőjelenségek. Majd visszatérünk arra is, hogy a jelen-jövő dilemma gyakran egészen másképpen merül fel, sokszor éppen a jelen nehézségeit enyhítik az elkövetkező generációkra, a jövőre hárított áldozatok.

A fentiekkel összefügg az az illúzió is, hogy a tőkés gazdaság mindenre megoldást jelent, összes gondjaink megoldódnak, ha átjutunk a „siralomvölgy” másik oldalára, a kapitalizmusba. Nemcsak a jólét nő, hanem megszűnik az infláció, létrejön az egyensúly, adott lesz a stabil valuta stb.

¹⁰ Vissza is szavazták 'azonnal' az utódpartokat néhány országban.

Érdemes idézni Kornai Jánost ezzel összefüggésben. A „rendszerváltás pusztá ténye két eredményt hoz létre...A magántulajdon és a piaci koordináció túlsúlya nélkülözhetetlen feltétele a demokráciának... a rendszerváltás pusztá ténye nem garantálja a demokráciát, csupán annak egyik szükséges feltételét teremti meg...A kapitalista rendszer másik előnye: gyorsabban fejleszti a technikát, inkább hajlamos újítások bevezetésére. Ez ahhoz vezet, hogy történelmi léptékekkel mérve az időt, hosszú távon gyorsabban növeli a termelést és a munka termelékenységét, s ezzel együtt az emberek anyagi jólétét...A rendszerváltásnak az örüljön, aki eléggé becsüli ezt a két előnyt; más előnyt a rendszerváltás pusztá ténye nem hoz.” (Kornai [1998a] 32-33. o.)

Fontos tudatosítani, amint azt nagyon sok történelmi, és korabeli példa mutatja, hogy a demokráciának csak a lehetőségét adja meg a kapitalizmus. Kétségkívül a demokrácia alapjait megteremtettük Magyarországon, s ez nagy érték, de ez még nem végleges, állandóan meg is kell harcolni érte, hogy kiteljesedjen. Mint Ellen Comisso amerikai politológus fogalmaz. „1989 után valóban végbement a politikai rendszer formájának mélyreható átalakítása, de még nem tiszta, mi is a rend tartalma. A pohár félig megtelt –, ugyanazt állítva azonban, félig még üres.” (idézi Berend T. [1996] 11. o.)

A következő illúzió is szorosan összefügg az előzőekkel, de sokban kapcsolódik az elmaradott országok, régiók – jelen tanulmányban is sokszor érintett – felzárkózási kényszerével. A poszt szocialista országokban szinte általános – különböző köntösökben – az a hit, hogy hamarosan utolérjük és elhagyjuk a fejlett országokat. Illúziók, hitek és tévhitek, radikális és szocialista eszmék mindig nagyobb táptalajra találtak az elmaradott térségekben, részben előrehajtó erőként, de sokszor eltakarandó a vágyak és valóság kiáltó ellentmondását. Ezekhez volt sorolható a szocializmus is. Az élenjáró országok általában nem szorulnak rá erre.

Amit Gerschenkron megfogalmazott a történelem tapasztalatai alapján, az ma is sokszor tetten érhető. „Ledönteni egy elmaradott országban a stagnáció korlátait, felébreszteni az emberek képzelőerejét, és energiáikat a fejlődés szolgálatába állítani, ehhez erősebb orvosság kell, mint az erőforrások kedvezőbb elosztásának ígérete, vagy mint az alacsonyabb kenyérár. Ilyen körülmények közt mind az üzletember, mind az elszánt és újításra kész vállalkozó a magas profitkilátásoknál sokkal erősebb stimulust igényel. Ami a rutin és az előítélet hegyeinek megmozgatásához szükséges, az a hit – a hit abban, hogy az aranykor – ... nem a múlté, hanem még az emberiség előtt

áll...Kapitalista iparosítás szocialista ideológiák oltalma alatt, mind-ezek után talán kevésbé meglepő jelenség, mint amilyenek első pillantásra tűnhetett.” (Gerschenkron [1984] 59-61. o.)

Mindezen hiteknek és illúzióknak a közép- és kelet-európai térségben is erős hagyományai vannak. A szocializmus modernizációs útjának is ez volt a nagy ígérete, hogy utolérjük, s elhagyjuk a fejlett tőkés országokat. Magyarország erre kijelölt párja – már akkor is – egy korábbi példában megint célként méricskelt Ausztria volt.

Napjainkban szinte ugyanezt várják a meghonosított kapitalizmustól. Állandóan tetten érhető az az illúzió, hogy a rendszerváltás megtörténte után már csak növekedési ütem, és idő kérdése a felzárkózás, a fejlett országoknak, a Nyugatnak az utolérése. Tehát az egész elsősorban, mint mennyiségi kérdés jelenik meg. A növekedési ütem sokszor szinte a legfontosabb gazdaságpolitikai prioritásnak tűnik, gyakran még az egyensúly romlása árán is. Számtalanszor hallhattuk, hallhatjuk: az EU átlag kétszerese legyen a magyar növekedés, de legalább legyen nagyobb a növekedés, mint az ottani átlag stb.

Természetesen nem lehet eléggé hangsúlyozni a növekedés fontosságát, de még lényegesebb, hogy milyen növekedésről van szó, hiszen történelmileg most léptünk túl a szocializmuson, amely növekedésének az ára tartós elmaradás, versenyképtelen gazdasági szerkezet stb. lett, amely miatt éppen lemaradtunk és nem közeledtünk a Nyugathoz. Strukturális alkalmazkodás, versenyképesség fokozása, tartós, fenntartható növekedés elsősorban összetett, minőségi kérdés az ezekben való előrehaladás.

De tekintsük el egy egyelőre a növekedés milyenségétől, s nézzük az utolérési illúziót magát. Az a kapitalizmus egyik, s igazi gazdasági előnye a szocializmussal szemben, hogy hatékonyabb. Hangsúlyozom a szocializmushoz képest. Tehát van okunk azt feltételezni, hogy a „magyar kapitalizmus” hatékonyabb lesz, mint a „magyar szocializmus” volt. Ugyanakkor egyelőre nincs különösebb bizonyítékunk arra, hogy a „magyar kapitalizmus” hatékonyabb lesz, mint a többi országban a kapitalizmus, s különösen, mint az előttünk járó gazdaságokban.

A milyen és a hogyan kérdésre persze jó esetben születhetnek olyan válaszok, és alakulhat olyan fejlődési út, amely valóban csökkenti hátrányunkat, de ugyanígy történhet fordítva is. Történelmi példák mutatják, hogy igen ritka, s nagyon komplex tényezőkre vezethető vissza, sőt nem is mindig pontosan magyarázható az ún. „gazdasági csoda”. A lemaradás viszont sokkal gyakrabban előforduló jelenség a világ gazdaságban.

Szintén elég erős illúzió volt a rendszerváltás időszakában, hogy a Nyugat alig várja, hogy hatalmas segítséggel járuljon hozzá a térség „visszatéréséhez”, felemelkedéséhez. A legkevesebb amire számítottunk, az a hatalmas adósságok elengedése, és/vagy hatalmas Marshall segély. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy voltak ezt tápláló – be nem tartott – nyugati ígéretek is. „Az első időkben még nagyvonalú gesztussal 62.5 milliárd dollár segílyt ígért meg a G-24 csoport a régió hat országa számára, de valójában ennek csak töredékét teljesítették.” (Berend T. [1996] 15. o.)

A térség országai igazán csak a saját tökevonzási képességükre, amelyben az egész világgal kell versenyezniük, s – a transzformációs válság során erősen lecsökkent – belső forrásaikra számíthatnak. A remélt forrásbőséggel szemben, a lecsökkent belső felhalmozási és beruházási ráta mellett, a meginduló külföldi működőtőke beáramlás ellenére – a történelmi feladatokhoz képest – jelentős forráshiánnyal néznek szembe.

A rendszerváltás időszakának második felétől erősödő illúzió, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás a gyógyszer minden gondunknak, illetve, hogy a bajok egy részét éppen azért kell elviselni, hogy csatlakozhassunk. Ez több korábban említett illúzió kombinációja és reinkarnációja, az áhított „nyugati szabadság és jólét” mai „nevesített” megtestesítője. Nagyon veszélyes illúziókat takar ez, mivel már a belépés előtt alaptalan elvárásokat táplál be, s ugyanakkor ráhárítja mai bajainkat, amelyeknek igen szerteágazó okai vannak. Egyszerre kelt irreális vágyakat és indokolatlan ellenérzéseket, ami a belépés után igencsak megbosszulhatja magát.

A sokféle illúzióból csak néhány, legfontosabbat emeltem ki a fentiekben. Fontos ezek alapos végiggondolása, mivel illúziók és valós okok összekeverése, illetve az adott nehézségek előidézésében „árthatlan” tényezők és problémák összemosása és összemosódása nagyon is árthat az ország vágyott előrehaladásának.

Kornai János figyelmeztetését érdemes megfontolnunk, aki szerint az ugyan érthető, ha az állampolgárok nem végeznek „gondos elemzést” az okok szétválasztására. „Ám ami érthető az átlagos állampolgárnál, az, nézetem szerint, elfogadhatatlan a társadalomtudományi kutatótól, a magasan képzett értelmiségtől, a közvélemény formálói-tól, és különösen elfogadhatatlan a politikustól. Ezeknek a kitüntetett csoportoknak a magatartásában még csak a jóhiszemű felületesség és tudatlanság sem engedhető meg, nem hogy a bajok különféle okainak szándékolt összezavarása, az olcsó demagógia és a populista uszítás. Higgadt elemzésre volna szükség.” (Kornai [1998a] 36. o.)

A fenti illúziók azért is veszélyesek, mert elterelik a figyelmet a kétségtelen gondok tényleges okairól, és a valódi megoldásokról. Az illúziók átmenetileg persze enyhíthetik a napi feszültségeket, de szét-pukkanásuk újabb elégedetlenséget szül, ami az előrehaladás ellen forduló érzelmeket is felkavarhat.

Szociális piacgazdaság helyett – transzformációs válság

A politikai rendszerváltás döntő jelentőségű volt, de még Magyarország előtt ott állt a gazdasági rendszerváltás igen kritikus feladata. Kétségkívül nagy előnyt jelentett a piaci szocializmus ellentmondásos, de több évtizedes időszaka. Az áru- és pénzviszonyok alkalmazása, a nyereség- és jövedelemérdekeltség léte, a sokféle kisvállalkozási forma, a privatizáció kezdetei, az adórendszer átalakítása, a kétszintű bankrendszer bevezetése, a társasági törvény elfogadása, az emberek gazdasági gondolkodásának az alakulása, stb. mind-mind olyan tényező volt, amely a korábbi erős korlátok ellenére előzményét jelentette egy piacgazdálkodásnak.

Más oldalról viszont, amint korábban láttuk, a nyolcvanas évek válsága egy kritikus helyzetű gazdaságot „hagyományozott” a rendszerváltás időszakára. Lassuló növekedés, fokozódó eladósodás, megugró infláció jellemezte a nyolcvanas évek végén a magyar gazdaságot. A Németh-kormány a kritikus helyzetben, s az IMF nyomására nagyon kemény stabilizációs lépéseket hozott, s megindította liberalizációs programot.

A hosszú évek után első szabadon választott kormány már a liberalizáció, stabilizáció és privatizáció kezdeményeivel vehette át az ország irányítását. Az Antall-kormány több más átalakuló országtól eltérően nem lépett a sokkterápia útjára, fokozatosan kívánta az átmenetet megvalósítani, s bízott abban, hogy viszonylag zökkenőmentes lesz az átmenet, s lehetőség nyílik egy szociális piacgazdaság kialakítására. Ahogy a miniszterelnök megfogalmazta, a „stratégia középpontjában egy erős, magántulajdonon és magánvállalkozáson alapuló szociális piacgazdaság megteremtése áll. Szociális védőháló fogja fel azokat, akik erőtlenek, akik a régi rendszer társadalmilag igazságtalan és gazdaságilag ésszerűtlen közegében hátrányos helyzetbe jutottak, valamint azokat, akik a modern piacgazdaságba való átmenet során kénytelenek elszenvedni ilyen hatásokat.” (Antal [1998a] 65. o.)

Az Antall-kormány kiteljesítette, és következetesen végigvitte a liberalizációt, beleértve a külkereskedelmet is, az árakat felszabadította, a támogatásokat drasztikusan csökkentették, szabaddá tették a munkaerőpiacot, és a magánvállalkozások előtti korlátokat teljesen lebontották. A kormány legfontosabb teljesítménye a piacgazdaság intézményrendszerének gyors és következetes kiépítése volt. Elfogadták a kemény csődtörvényt, a számviteli törvényt, pénzügyi törvényt stb. A külföldi tőke értékelte is a piacgazdasági keretek gyors kialakítását, s Magyarországra megindult a külföldi működőtőke számottevő beáramlása.

A segélyek és a tőkebeáramlás mértéke, ahogy már volt szó róla, sokkal kisebb volt Közép- és Kelet-Európában, amint azt az átalakuló gazdaságok remélték. A térségbe áramló tőke egy főre vetített értéke 1992-ben 36 dollár, 1993-ban 30 dollár volt. Ugyanakkor Portugália egy főre vetítve 173 dollárt, Írország pedig, 262 dollárt kapott. Nem is szólva a volt NDK területéről, ahova 1991-1994 között egy főre vetítve mintegy 5900 dollár volt az éves beáramlás. (Berend T. [1996] 15–16. o.)

Ugyanakkor a kisebb tőkebeáramlás is igen fontos volt, hiszen a politikai fordulat utáni legfontosabb rendszerépítő kérdés a privatizáció volt, az állami tulajdon felváltása a hatékonyabb magántulajdonnal. A belső források érthetően szűkösek voltak ilyen hatalmas nagyságú állami vagyon privatizálásához. Magyarország a fenti gyors intézményi változásoknak, a liberalizációnak köszönhetően első számú tőkebefektetési tereppé vált a térségben.

Természetesen a privatizációs bevételek csak egyik részét jelentették a magyar működőtőke-importnak. Míg 1972 és 1989 közötti több mint másfél évtized alatt 1.17 milliárd dollár tőkét fektettek be Magyarországra, addig 1990-ben 0.9, 1991-ben 1.614, 1992-ben 1.641 és 1993-ban 2.481 milliárd dollár áramlott be. (Csáky-Macher [1998] 140. o.) Ez négy év alatt 6.636 milliárd dollár. A készpénz több mint 5.5 milliárd dollár volt, az összes beáramló tőke 84%-a. Már csak azért is nagyon fontos volt a külföldi tőke, mivel a belső felhalmozás erőteljesen lecsökkent a rendszerváltás után.

A külföldi tőke itteni gyorsabb beáramlását segítette, hogy a magyar reformszocializmus sokkal nyitottabb volt a többi szocialista országnál, már erősebb gazdasági kapcsolatok épültek ki a megelőző időszakban. Másrészt a privatizáció már a nyolcvanas években megindult, kicsiben és magyar forrásokra támaszkodva. A „spontán” privatizációt követte az előprivatizáció az Antall-kormány alatt, amely a kisvállalkozások tömegét akarták létrehozni. 1994 végéig közel

10 ezer üzletet értékesítettek, mintegy 20 milliárd forint értékben. (Csáky-Macher [1998] 121. o.)

A privatizáció központi jelentőségű volt az átmenet szempontjából. Mint ismert, különböző elképzelések és stratégiák merültek fel a térségben. A két fő irány a készpénzes és az ingyenes szétosztáson alapuló (vagyonjegyes) privatizáció volt. Emellett megjelent a reprivatizáció, az eredeti tulajdonosoknak való visszaadás ill. kárpótlás mint lehetőség. Magyarország alapvetően a piaci jellegű, készpénzes privatizáció mellett kötelezte el magát.

Ugyanakkor az Antall-kormány idején a privatizációs elképzelések ideológia preferenciákkal is keveredtek. A kistulajdonosok által való privatizációban és az új magánvállalkozásokban sokan látták a nemzeti középosztály kialakításának eszközét. Ez összefonódott bizonyos nemzeti kapitalizmus elképzelésekkel, s második világháború előtti magyar állapotok idealizálásával. Ehhez is kapcsolódott a kárpótlási jegy bevezetése, amely végül is sokkal inkább szolgált a jövő elitjének spekulációját, mint a múltért való elégtételt.

Összességében azonban, némi ingadozás után, a készpénzes privatizáció vált a meghatározóvá, s ehhez a külföldi tőke is elengedhetetlen volt. Az 1995-ig terjedő időszakban a térség országaiban a privatizáció jelentősen előrehaladt. Magyarországon a közép- és nagyvállalatokat tekintve a magántulajdon aránya az évtized közepére megközelítette a 60%-ot. Ebből majdnem 70% volt a piaci privatizációs részarány, kevesebb, mint 7% a kárpótlási jegyek aránya. Észtországban 85%-os a magántulajdon részaránya, s ebből szintén 70% a piaci privatizáció, s 12% a kárpótlás részaránya.

Más út jellemző Csehországra, Litvániára és Mongóliára. A magántulajdon itt is elérte az évtized közepére az 55–65%-ot, de a fő privatizációs forma a vagyonjegyes szétosztás volt, Csehországban 83%-ot, Litvániában 92%-ot, Mongóliában 100%-ot tett ki. E három ország közül egyedül Csehországban volt érzékelhető a piaci forma, 8%-os részesedéssel. (*From Plan to Market* [1996] 53. o.)

Az állami részesedés visszaszorulása jelentősen előrehaladt az egész térségben, de nyilvánvaló előnyt jelentett a magyar gazdaságnak a magánosítás hazai módja, amely által valóságos tulajdonosok kezébe került a vagyon jelentős része a viharos gyorsaságú privatizációs folyamat során.

A politikai rendszerváltás, az intézményi változások és a privatizáció előrehaladása ellenére a magyar gazdaságot a kilencvenes évek elején hatalmas mértékű gazdasági visszaesés, a keleti piacok összeomlásának drámai hatása, növekvő infláció, súlyosbodó munkanél-

küliség stb. jellemezte, szemben a kormány és az emberek várakozásával.

A rendszerváltás előtti évtizedben a GDP éves átlagban, jelentős szórással, 1.5%-kal növekedett. 1990-1993 közötti négy évben a növekedés üteme negatív, jelentős csökkenés következett be. 1990-ben a GDP változása -3.5%, 1991-ben -11.9%, 1992-ben -3.0% és 1993-ban -0.8%. 1989 és 1993 között az ipari termelés mintegy 25%-kal, a GDP reálértéke 18%-kal csökkent. A beruházások GDP-hez viszonyított aránya az 1989 előtti évi 24,7%-ról 1993-ban 18.7%-ra esett vissza (*Magyarország* [1995] 2. o.), annak ellenére, hogy amint láttuk a külföldi közvetlen beruházások beáramlása jelentős volt.

A fenti jelenségekkel párhuzamosan a korábban gyakorlatilag teljes foglalkoztatottságot 1993-ra már 12%-os munkanélküliség váltotta fel. A helyzet a munkaerőpiacon azonban még ennél is sokkal tragikusabb képet mutatott. A szocialista gazdaságfejlesztés periódusában nem egyszerűen a teljes foglalkoztatás a kiemelendő, hanem az a tény is, hogy ez rendkívül magas aktivitási ráta mellett ment végbe, különösen a nőknél. A mezőgazdaságból való átáramlás mellett, és főleg utána ez biztosította az extenzív iparosítás mennyiségi munkaerő szükségletét. (*Muraközy* [1986b] 1080. o.)

Magyarországon a rendszerváltás után, 1990 és 1993 között, drámaian lecsökkent a férfiak és a nők gazdasági aktivitása. „A rendszerváltást követő aktivitáscsökkenés fő oka az állami nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság felmorzsolódása és az ebből következő mély gazdasági válság. Ennek következményeként feltehetően nőtt a munkaerő 'szürke- és fekete-' foglalkoztatása, a foglalkoztatottak jelentős tömegei viszont a nyugdíjas vagy háztartásbeli inaktivitásba léptek. A reaktiválás még az időközben felgyorsuló gazdasági növekedés időszakájában is csekély volt.” (*Polónyi-Tímár* [2002] 965–966. o.)

Egyes becslések szerint Magyarországon a rendszerváltás utáni néhány év alatt közel másfél millió munkahely szűnt meg, nagyjából annyi, mint amennyit az erőltetett iparosítás negyven éve alatt sikerült létrehozni. (*Antal* [2000] 3. o.) Ez egyrészt a korábban nem tapasztalt munkanélküliség, s az ahhoz kapcsolódó ellátások révén, másrészt a nyugdíjba „menekülés” terheivel, harmadrészt a növekvő fekete- és szürke gazdasághoz kapcsolódóan a látható és terhelhető jövedelmek eltűnésével, jelentősen hozzájárult az államháztartás régi-új gondjainak erősödéséhez.

Nemcsak Magyarországon, hanem a térség összes átalakuló országában megfigyelhető a gazdasági visszaesés, függetlenül az eltérő feltételektől, akár a reformjellegét, akár az eladósodottságot, akár a

választott út sokszerű vagy graduális jellegét nézzük. A visszaesés alapvetően magából az átmenetből következő transzformációs válság. (Kornai [1993b]) A transzformációs válság magyarországi mértékét jól érzékelteti, hogy „a termelés hanyatlása, amely hosszabb veszteglő időszak után következett be, mélyebb, mint ami a kora harmincas évek nagy depressziójának idején ment végbe. Akkor 7, most 19 százalékkal esett vissza az összes termelés, az iparé pedig akkor 12, most 36 százalékkal csökkent. Márpedig Magyarországon mind ez ideig aránylag enyhébb volt a recesszió, mint a régió legtöbb más országában.” (Kornai [1993b] 571. o.)

A visszaesés egyik legfontosabb oka a KGST összeomlásából fakadó exportzuhanás volt. Magyarországon a rendszerváltás előtti évi 4.5%-os exportnövekedéssel szemben 1990-ben 5.3%-os, 1991-ben 15.3%-os csökkenés figyelhető meg. 1992-ben ugyan 2.1%-kal növekedett az export, de 1993-ban ismét 10.1%-kal csökkent. A keleti piacok szétesése mellett negatív hatása volt más tényezőknek is, mint a nyugati recesszió, vagy a jugoszláv embargó, vagy a forint felértékelődése.

Döntő azonban az volt, hogy a liberalizált gazdaságban a magyar gazdaság hagyományosnak mondható szerkezeti gondjai, az alacsony versenyképesség, egyre nyilvánvalóbban felszínre került. Az összeomlott keleti piaci pozíciókat nem sikerült a nyugati relációkban ellentételezni. Az intézményi reformok pozitív hatásai még késlekedtek, illetve rövidtávon éppen még érzékelhetőbbé tették a korábban rejtettebb problémákat,¹¹ a vállalati szféra és a bankrendszer válságos helyzetben volt.

A transzformációs visszaesés együtt járt az infláció megugrásával is. Az infláció, ahogy ezt korábban már láttuk, erőteljesen jelen volt a rendszerváltás előtti időszakban is. 1979 és 1989 között a magyar gazdaságban a fogyasztói árak éves átlagban 8.9%-kal emelkedtek. A nyolcvanas évek végén már felgyorsult az infláció, 1988-ban 15.5%-os, 1989-ben már 17%-os értéket ért el. (Kornai [1993a] 571. o.) Utána további jelentős gyorsulást figyelhetünk meg. 1990-ben 33.4%, 1991-ben 32.2%, 1992-ben 21.6% és 1993-ban 21.1% volt az infláció mértéke. (Magyarország [1995] 2. o.)

A termelés és a beruházások visszaesésével párhuzamosan megnőtt a lakossági fogyasztás GDP-hez viszonyított részaránya. 1990-ben a GDP 61.7%-át, 1991-ben 70.2%-át, 1992-ben 72.8%-át és

¹¹ Mint például a szigorú csódtörvény bevezetése.

1993-ban már 74%-át tette ki a lakosság fogyasztása. Természetesen a részarány növekedés itt is legtöbbször abszolút visszaesést jelent, összhangban a recesszióval. De a visszaesés általában kisebb, mint a többi összetevőnél.

Az átmenettel együtt járó transzformációs válság azonban jelentős részben „teremtő rombolás” kísérőjelensége is. A krónikus hiánygazdálkodásból a keresletkorlátos piacgazdaságba való átmenet, ami a gazdasági rendszerváltás lényege, szükségszerűen sok vállalat tönkremenésével, munkanélküliség kialakulásával, jelentős termelési szerkezetátalakulással jár együtt. Ezt a folyamatot kell, hogy célozza, segítse a gazdaságpolitika, mind a monetáris, mind a fiskális eszközökkel, valamint az árpolitikával, s a megfelelő piacgazdasági intézményrendszer kiépítésével.

Magyarország ugyan nem élt a sokkterápia eszközével, azonban a térségben a piacgazdaság intézményrendszerének kiépítésére a legkeményebb törvénycsomagot fogadta el és vezette be. A csőd-törvény, a számviteli törvény, a pénzügyi törvény és a jegybank-törvény együttesen sokkszerű hatással voltak első körben a vállalati szférára, s átgűrűződő hatással a bankrendszerre. Mindez az árak és a külkereskedelem liberalizálásával együtt valós hazai és nemzetközi piaci jelzések közé helyezték a gazdaság szereplőit. Fentiekkel párhuzamosan a privatizáció, a hazai és külföldi magántulajdon terjedése, valamint az összhatásukra megkeményedő költségvetési korlát néhány év alatt fájdalmas, de rendkívül mélyreható változást eredményezett a magyar gazdaságban.

Alig két év alatt több mint tízezer régi állami tulajdonú és új magánvállalkozás jelentett csődöt és/vagy azonnali felszámolást. Ez ugyan a termelés visszaeséséhez vezetett, de jelentős mértékben megtisztította a piacot.

Magyarországon, mint a többi szocialista országban is, a rendszerváltás előtt puha volt a vállalatok költségvetési korlátja. (*Kornai-Matits* [1983]) Ez a posztszocialista országokban – nem egyforma mértékben – fokozatosan keményedett, s ez fontos eleme volt a gazdasági rendszerváltásnak. Magyarországon radikálisan csökkent a puha költségvetési korlát egyik meghatározó eleme, a költségvetési támogatások nagysága. Ez azonban bár jelentős hatása volt, önmagában kevés volt a vállalatok puha költségvetési korlátjának megfelelő keményedéséhez, mivel a fennmaradó puha hitelezési gyakorlat szerepe nemhogy megmaradt, de a fiskális támogatások csökkenése miatt szerepe még meg is nőtt. A kilencvenes években a posztszocialista

régióban, különösen Kelet-Európában, ez vált a költségvetési korlát puhításának legfontosabb eszközévé. (Kornai [2000a] 7. o.)

A kilencvenes évek elején ez még Magyarországra is nagyon jellemző helyzet volt. A nyolcvanas évek végén, az előremutató intézményi reformok részeként, a szocialista országok közül elsőként, Magyarországon kialakították a kétszintű bankrendszert. Ez fontos előzmény és előny volt a rendszerváltáskor. Ugyanakkor az újonnan létesült kereskedelmi bankok örökölték a szocialista nagyvállalatok korábbi adósságát, amelyekről a piacgazdaság kiépülésével párhuzamosan egyre nyilvánvalóbban kiderült, hogy rossz adósságok.

A hitelfelvevő vállalatok a nehezedő körülmények között képtelenek voltak törleszteni és visszafizetni a hatalmas hiteleket, s a bankok részben a korábbi rossz gyakorlatot követték, részben „szaladtak a pénzük után” újabb és újabb hitelekkel segítették ki őket, amelyből persze rögtön levették a saját részüket. Magas kamatokkal megújították a hiteleket, ezzel emelték a fiktív profitot, de egyúttal növelve a valóságosan elvesztett tőkét. A kereskedelmi bankok látszólag nagy nyereséghez jutottak, épültek a székházak, s az adóbefizetések jelentős része tőlük származott, miközben egyre nőtt a rossz hitelállományuk.

1990-ben és 1991-ben még ehhez járult a körbetartozás terjedése, amely lényegében a bankrendszeren kívüli kényszerhitelezést jelentett, s a pénzügyi intézményrendszer működésképtelenségével fenyegetett, miközben ez is jelentősen puhította a vállalatok költségvetési korlátját.

A kilencvenes évek legelején az állami költségvetés támogatásai megszigorodtak, de ez rögtön nem vezetett a vállalatok költségvetési korlátjának radikális keményedéséhez, hanem megnőtt a puha hitelek, körbetartozások valamint adó- és járulékkötelezettségek meg nem fizetésének a szerepe. A kereskedelmi bankok rossz hiteleinek hatalmasra nőtt állománya részben a vállalatok életben tartásának az ára volt, a csökkenő fiskális támogatásokat átmenetileg helyettesítő mechanizmus, amit végül ugyanúgy az adófizetőknek kellett megfizetni. Ha ezek a „mentőövek” nem lettek volna, a transzformációs válság még súlyosabb visszaeséssel járt volna.

Ezeket a jelenségeket kísérelte meg visszaszorítani az említett törvénycsomag, amely 1992 januárjában lépett életbe. A vállalati csődök tovagyűrűztek a bankrendszerre is, amelyeknek immár kötelező volt tartalékokat képezniük a rossz hitelek után. A korábbi egy-két év látszólagos nyereségessége után világossá vált, hogy a bankrendszer maga is veszteséges. 1993-ra az eredeti költségvetési terv 63 milliárd

forintnyi pénzügyi befizetéssel számolt, ehelyett veszteségekkel zárták az évet.

A kereskedelmi bankok portfóliójában jelentkező felhalmozódott veszteségek következtében elkerülhetetlenné vált a bankrendszer konszolidációja is. Ennek szükségessége a bankrendszer fontosságát tekintve nem volt kétséges, de a kivitelezést már sok kritika érte és érte, a végrehajtás módja nem tekinthető igazán hatékonynak. Három kísérlet követte egymást, mert hiányzott az átfogó koncepció. Sok volt a szubjektív szempont a támogatás elosztásában, illetve nem szabtak meg pontos, ellenőrizhető teljesítmény követelményeket, sem a bankokkal, sem a bankvezetőkkel szemben. A rossz végrehajtás tovább növelte a bankkonszolidáció – mindenképpen jelentős – költségeit, s elérte a GDP 10 százalékát, növelve az államháztartás és a jövő generációinak a terheit.

A gazdasági rendszerváltás, a várakozásokkal ellentétesen egy nagyon jelentős visszaeséssel, transzformációs válsággal kezdődött. A kétféle gazdasági rendszer közti átmenethez úgy tűnik egy rombolva teremtő válság is szükséges volt. A válság jegyei igen megterhelték a gazdaság szereplőit, ugyanakkor jelentősen megtisztították a piacot, s hozzájárultak alapvető szerkezeti és intézményi változások megindulásához.

Államháztartás a kilencvenes évek fordulóján

A transzformációs válság sok szálon érintette a magyar államháztartás alakulását is, de ugyanakkor maga is a nehézségek egyik forrásává, tényezőjévé vált, mert a rendszerváltástól remélt gyökeres változás elmaradt ezen a területen, s a várt javulás helyett újabb és újabb problémák terhelték az új feltételek között.

Ahogy mondani szoktuk, a szem a lélek tükre. Ehhez kicsit hasonlóan úgy vélem, hogy a költségvetés, az államháztartás a gazdaságpolitika „lelkének” a tükre. Mivel az elmúlt másfél évtizedben a kormányok igen „szégyenlősek” voltak gazdaságpolitikai lelkük feltárásában, szinte soha nem manifesztálódott a valós gazdaságpolitikai stratégia, – ha esetleg mégis volt ilyen –, nagy szükségét érzem a tükör, az államháztartás kiemelt vizsgálatát. Magyarország korábbi – szocialista – periódusának valós jellegzetességeit és sajátosságait is, többek között, éppen az akkori költségvetés részletes vizsgálata segíthetett jobban feltárni.

Az 1990-ben bekövetkező rendszerváltás alapvetően új helyzetet teremtett a magyar költségvetés, államháztartás kérdésében is. A modern piacgazdaságok államháztartása és a szocialista országok költségvetése között hatalmas különbségeket jól láttuk Magyarország példáján is a több mint négy évtizedes korszakban. Most azonban éppen a kettő közötti átmenet, az itteni „rendszerváltás” megteremtése adódott, mint egy igen nehéz feladat.

A téma fontosságának érzékeltetésére hadd idézzem Magyarországot ezt megelőző rendszerváltása idején, a második világháború utáni izgalmas korszakban, 1947 elején elhangzott gondolatokat Szent-Györgyi Albert parlamenti képviselőtől.

„Mint ahogy kísérő beszédében a Pénzügyminiszter úr kifejtette, az ő célja az volt a költségvetés összeállításakor, hogy ha szerény kezek között is, de mindent életben tartson, különös gondot fordítva a termelés eszközeire. Azt hiszem, hogy pénzügyminiszter helyesebb álláspontot nem foglalhat el ebben a kérdésben.

A mi álláspontunk azonban egészen más kell, hogy legyen. Mi vagyunk a nemzet öntudata. Itt mi sokkal tágabb szempontból kell, hogy vizsgáljuk ezt a költségvetést. A költségvetés nemcsak számok összege kell, hogy legyen, hanem egy útjelző, hogy merre akar a demokrácia újra megindulni, számszerű kifejezése, hitvallása a mi hitünknek, hogy milyen irányban keressük mi a békességet és a boldogulást.” *Nemzetgyűlési Napló* [1952] V. köt. 94. o.)

Úgy érzem – a mostani átmenetben, annak költségvetéseinek és gazdaságpolitikájának megítélésénél – jelenleg is nagyon megfogadandó mindez. Fontos a helyes „útjelzők” megtalálása, az igazi irány öntudatos és tudatos kitűzése. Különösen izgalmas ez a kérdés a közvetlen fordulat, a gazdasági rendszerváltás idején.

A nyolcvanas évek végén, Magyarországon megindult az államháztartási centralizáció csökkenése.¹² 1986-ban, a kudarcot vallott gazdaságélénkítéssel is összefüggésben még GDP kétharmadát, 66.8%-ot¹³ tette ki az államháztartás kiadásainak nagysága. Ezután megindult a bevételek és kiadások GDP-hez mért súlyának fokozatos csökkenése. 1989-ben az államháztartási kiadások a GDP 60.9%-át, 1990-ben

¹² A rendszerváltás költségvetési, államháztartási folyamatainak elemzését igen megnehezíti, hogy mind az államháztartás számbavételénél, elsősorban a halmozódás kiszűrése miatt, mind a GDP módszertanánál jelentős változások voltak ebben az időszakban. A fő tendenciákat szerencsére ennek ellenére jól láthatjuk, de hosszabb idősorok összehasonlításánál óvatosnak kell lennünk.

¹³ Ilyen magas érték, – amint korábban láttuk –, csak a hetvenes évek közepén volt megfigyelhető Magyarországon. (*Muraközy* [1992] 1051. o.)

57.4%-át, 1991-ben¹⁴ 54.3%-át tették ki. (*Magyarország* [1995] 158. o.) A csökkenés igen jelentős, fél évtized alatt a GDP 10–12%-a.

Az 1988 és 1991 közötti recesszió körülményei között való költségvetési centralizáció csökkentés egészen kivételes teljesítmény, amit érzékeltet, hogy az államháztartás kiadásai reálértékben 20%-kal csökkentek három év alatt. (*Magyarország* [1995] 159. o.) Ez nyilván csak válságban és viszonylag rövid időre valósítható meg, ez természetesen nem reform, ez restriktív. Ez még jelentős részben az átmenetet jelentő Németh-kormány, IMF igen erős ajánlásait figyelembe vevő, szigorú költségvetésének az eredménye.

Ugyanakkor 1991 után megfordult a tendencia, s az államháztartási centralizáció ismét emelkedésnek indult. 1992-ben az államháztartás kiadásai a GDP 60.6%-ára ugrottak, s 1993-ban a GDP 61.5%-ára emelkedtek. (*Magyarország* [1995] 4. o.) Két év alatt a GDP 7.2%-át tette ki az emelkedés. 1992-ben a GDP 3%-kal csökkent, az államháztartás kiadásai viszont 8.5%-kal növekedtek! (*Magyarország* [1995] 2, 159. o.)

Az államháztartási centralizáció növekedésével párhuzamosan az 1990-es kiegyensúlyozott mérleggel szemben fokozódó deficit figyelhető meg. Az államháztartás GDP-hez viszonyított hiánya 1991-ben 2.1%, 1992-ben 5.4%, 1993-ban 6.6% volt. Az államháztartási kiadások részarány növekedését a bevételek nem tudták fedezni, nőtt a hiány.

Mint korábban láttuk, a nyolcvanas évek magyar költségvetését egy kettős folyamat jellemezte, erőteljesen csökkentek a gazdasági kiadások, de ezzel párhuzamosan emelkedtek a lakosságot érintő jóléti kiadások. A termelési támogatások 1986-ban még a GDP 9.6%-át (*Muraközy* [1989b] 117. o.), 1988-ban a GDP 7.4%-át tették ki, 1991-ben 2.2%-át, 1992-ben 2.6%-át, 1993-ban pedig már csak 1.7%-át. (*Magyarország* [1995] 158. o.) Ez adta a döntő részét a gazdasági kiadások csökkenésének.

Az államháztartás felhalmozási kiadásai 1988-ban a GDP 7.6%-át tették ki, 1990-re a GDP 4.7%-ára csökkentek, majd 1993 ismét a GDP 7.5%-ára emelkedtek. Az ártámogatások 1988-ban a GDP 5.5%-át tették ki, közel hasonló volt az arány 1991-ben, 5.3%, 1993-ra viszont a GDP 2.8%-ára csökkentek. (*Magyarország* [1995] 158. o.)

A termelési támogatások, a felhalmozási kiadások és az ártámogatások együttes nagysága 1988-ban a GDP 20.5% tették ki, s az ösz-

¹⁴ AZ 1990 előtt és utáni adatok összehasonlításánál, a GDP számbavételének 1991-es változása miatt óvatosságnak kell lennünk. A fő tendenciákat ez azonban nem érinti.

szes államháztartási kiadás egyharmadát adták. 1991-ben már csak a GDP 13.3%-át és az összes kiadás egynegyedét tették ki és 1993-ban már csak a GDP 12%-át és az összes kiadás egyötödét érték el. A recesszió miatt ez azt jelentette, hogy reálértékben az 1991-es összegük csak 60%-a volt az 1988-as értéknek, 1993-ban viszont már csak a fele. (*Magyarország* [1995] 158–159. o.) A gazdasági kiadások a GDP 8–9%-ával mérséklődtek az 1988 és 1993 közötti fél évtized alatt. Ez magyarázza, hogy 1991-ig jelentősen csökken az államháztartási centralizáció.

Az 1991 után bekövetkező fordulat, az államháztartási centralizáció újbóli megnövekedésének megértéséhez a többi kiadást is meg kell vizsgálnunk. Mint korábban szó volt róla, a nyolcvanas években jelentősen megnöttek a költségvetés lakosságot érintő kiadásai, a jóléti kiadások. Ez a tendencia folytatódott a kilencvenes évek elején is.

A pénzbeli társadalmi juttatások jelentik az állam jóléti kiadásainak a legjelentősebb részét. 1988-ban a pénzbeli társadalmi juttatások a GDP 13.7%-át tették ki, 1991-ben 16.9%-át és 1993-ban 19.0%-át. A legnagyobb tételt a pénzbeli társadalmi juttatásokon belül a nyugdíjkifizetések jelentették. Ennek nagysága 1988-ban a GDP 9.1%-a, 1991-ben 10.5%-a, 1993-ban pedig 9.9%-a volt. A családi pótlék, a GYES és a GYED nagysága 1989-ben a GDP 3.4%-a, 1991-ben 4.3%-a, 1993-ban 4.2%-a volt. A munkanélküli segély új, növekvő tételként 1991-től jelent meg, akkor még csak a GDP 0.8%-át tette ki, 1993-ban már 2.4%-át. A táppénz a GDP 1-1.2%-át tette ki az 1988-1993 közötti időszakban, s az időszak végére számottevővé vált önkormányzati támogatás 1993-ban a GDP 1.5%-ának felelt meg. (*Magyarország* [1995] 158. o.)

Az 1988 és 1993 közötti fél évtizedben a pénzbeli társadalmi juttatások a GDP 5.3%-ával emelkedtek. E növekményben meghatározó a rendszerváltás társadalmi feszültségeit enyhítő, Magyarországon új típusú kiadások megjelenése, a munkanélküli és szociális segélyek, amelyek 1993-ban a GDP 3.9%-át tették ki.

A természetbeni társadalmi juttatások aránya hagyományosan jóval alacsonyabb volt Magyarországon, mint a pénzbelieké. 1988-ban a GDP 5.3%-át, 1991-ben 3.8%-át és 1993-ban 7.1%-át tették ki.

A pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatások együttesen 1988-ban a GDP 19%-át tették ki, 1991-ben 20.7%-át, 1993-ban pedig 26.1%-át. A növekedés a GDP 7.1%-a a fél évtized alatt, ez volt az egyik jelentős kiadásnövelő tétel. Az államháztartáson belüli arányuk 5 év alatt 30.5%-ról 41.6%-ra emelkedett. Az ilyen jellegű kiadások reálértékben is emelkedtek, a fél évtized alatt 18.3%-kal.

A kamatkiadások is nőttek az 1988 és 1993 közötti időszakban, a GDP 1.6%-áról a GDP 4.7%-ára 1993-ra. (*Magyarország* [1995] 158–159. o.)

Az államháztartási kiadások 1991 utáni ugrásszerű megemelkedése nem egyetlen tényező eredménye volt, hanem mint láttuk több tételből fakadt. Legjelentősebb hatása a munkanélküli és szociális segélyeknek, valamint a kamatkiadásoknak volt.

A politikai rendszerváltás utáni első években a magyar államháztartás alakulását egyrészt a transzformációs válság befolyásolta, másrészt sodródó folyamatosság mutatkozott a nyolcvanas évekhez képest, a gazdasági kiadások számottevően csökkentek, a jóléti jellegű elemek súlya pedig tovább emelkedett.

Mint korábban láttuk, a nyolcvanas években, hosszabb időszak fejleményeként, a magyar szociális kiadások nemzetközi összehasonlításban nézve egyre inkább meghaladták a fejlettségi szint által meghatározott mértéket. A kilencvenes évek elején ez a szociális rendszer tovább növekvő terhet jelentett a magyar gazdaságnak és államháztartásnak. Kornai János kifejezésével élve, egy „koraszülött” jóléti állam¹⁵ jött létre.

Korábban láttuk, hogy az OECD nemzetközi összehasonlításai szerint Magyarországon a szociális kiadások¹⁶ GDP-hez viszonyított értéke az 1980-as 15.1%-ról egy évtized alatt 25.2%-ra emelkedett. (*Tóth* [1994] 317–318. o.) 1990 és 1993 között – jelentősen visszaeső GDP mellett – a szociális kiadások aránya Magyarországon a GDP 27.7%-ára nőtt.

A kilencvenes évek legelején a vizsgált országok közül csak a lényegesen fejlettebb és jóléti jellegű Svédország (33.1%) és Hollandia (29.0%) előzte meg Magyarországot. Franciaország (27.3) és Ausztria (24.5%) értékei már elmaradtak ettől, Spanyolországban pedig, csak a magyar érték kétharmada, a GDP 20%-a volt megfigyelhető. Az Európai Unió átlaga 21.8% volt, az OECD átlaga pedig, 22.3%. (*Magyarország* [1995] 25. o.).

Két legfontosabb egyedi tételét a fent említett szociális kiadásoknak az egészségügy és az öregségi ellátások, nyugdíjak jelentették, de más jelentős kiadások is voltak. Az Egészségügyi kiadások GDP-

¹⁵ Tanulságos összevetni ezt a tényt az átmenettel kapcsolatos illúzióknál is említett „szociális piacgazdaság” céllal. Mi is a tényleges feladat vajon? Szociális piacgazdaságot kell kiépíteni, vagy „koraszülött” jóléti államot leépíteni?

¹⁶ Az OECD a vizsgálat során a szociális közkiadásokhoz az egészségügyi közkiadásokat, a pénzügyi társadalombiztosítási ellátásokat és a szociális közszolgáltatásokat sorolta.

hez viszonyított részaránya 1993-ban a GDP 6.3%-át tették ki, s ez magasabb volt, mint a legtöbb országban. Az Európai Unió átlagos állami egészségügyi kiadásai a GDP 5.4%-át tették ki a kilencvenes évek elején, az OECD átlag pedig, 5.7%-ot. (*Magyarország* [1995] 25. o.) A magyar állam egészségügyi kiadásai tehát magasabbak voltak, mint amit az ország fejlettsége indokolt.

Természetesen a fenti vizsgálat, témánknak megfelelően, csak az állam egészségügyi kiadásait fogja át, nem a társadalom összes egészségügyi ráfordítását. Az utóbbin belüli állami részarány eléggé eltérő. A kilencvenes évek elején az állami részarány az Egyesült Államokban mindössze 45.7% volt, Norvégiában viszont 94.8%, de Európa legtöbb országában is 70% feletti. (*Kornai* [1998b] 68. o.) Magyarországon az állami részarány 90% fölött volt a rendszerváltás utáni években, de utána jelentős csökkenésnek indult. Ez az állami részarány így kialakult mértéke nem különleges a nemzetközi tapasztalatok tükrében (*Kornai-McHale* [2001] 575. o.), de magasnak tekinthető.

Mint láthattuk, a magyar államháztartás egészségügyi kiadásai – a fejlettségi szinthez képest – nemzetközi összehasonlításban mindenképpen magasaknak bizonyultak. Az összes egészségügyi kiadást nézve is azt mutatták az elemzések, hogy kilencvenes évek elején „a legfejlettebb posztoszocialista országokban...szokatlanul magasak az egészségügyi kiadások. Magyarország esetében a ‘többletköltség’ a GDP több mint 3 százalékpontját teszi ki.” (*Kornai-McHale* [2001] 577–578. o.)

A másik nagyon jelentős jóléti kiadást az öregségi ellátások jelentik. Magyarországon a nyugdíjak 1960-ban még csak a GDP 2.5%-át tették ki, 1985-ben már 8.9%-át, s 1993-ban a GDP egytizedét, 9.9%-át tette ki. Ez az egészségügyi kiadásokhoz hasonlóan magasabb volt mint az Európai Unió 8.5%-os, vagy az OECD 9.2%-os értéke, s közel akkora, mint Hollandiában (9.9%) és Németországban (9.7%). Lényegesen alacsonyabb volt viszont, mint Olaszországban (15.3), Ausztriában (15.0), Franciaországban (12.2) vagy Svédországban (11.9%). Spanyolországban az öregségi ellátások a GDP 7.9%-át tették ki a kilencvenes évek elején. (*Magyarország* [1995] 25. o.)

A GDP egytizedét kitevő öregségi nyugdíjkiadások a kilencvenes évek elején már jelezték, hogy a nyugdíjrendszer reformja – a világ sok más országához hasonlóan – egyike a magyar jóléti rendszer feszítő feladatainak. A rendszerváltás során, mint jeleztük, jelentősen csökkent a gazdasági aktivitás, ez csökkentette a járulékfizetők számát, s növelte a nyugdíjasok számát, mivel sokan a korai nyugdíjazást

választották. 1990 és 1993 között közel másfélszeresre nőtt a rokkantsági/korkedvezményes nyugdíjasok száma. A rendszerfüggőségi ráta az 1990-es 0.26-os értékről 0.66-ra nőtt 1993-ra, ami az jelenti, hogy míg 1990-ben 100 foglalkoztatottra 26 eltartott jutott, addig 1993-ban 100 foglalkoztatottra 66 eltartott, ami az egyik legmagasabb érték volt nemzetközi összehasonlításban nézve. (*Magyarország* [1995] 34, 44. o.)

Szemben sok más országgal, a poszt szocialista országokban csak felosztó-kirovó rendszer volt a rendszerváltáskor. A nyugdíjalapok vagyonnal, tőkével nem rendelkeztek. Magyarországon is a második világháború során, vagy azt követően minden magyar nyugdíjalap csődbe ment a háborús károk és a hiperinfláció következtében. A szocializmus idején a mindenkori befizetésekből fizették az esedékes nyugdíjakat, illetve a befizetések jelentős része az erőltetett iparosítást finanszírozta.

A rendszerváltás után a vagyon és tartalék nélküli magyar nyugdíjrendszer igen nehéz helyzetbe került. A kilencvenes évek elején a megoldandó probléma nagyságát érzékelteti, „ha kiszámítjuk a jelenlegi nyugdíjasok és a még aktív dolgozók által már megszerzett nyugdíjjogosultságok összegének jelenértékét. Ez az 'implicit' nyugdíjadósság' a GDP 118%-át teszi ki a jelenlegi nyugdíjasok, és 145%-át a jelenlegi aktív dolgozók esetében, így a „teljes implicit nyugdíjadósság a GDP 263%-a.” (*Magyarország* [1995] 36. o.)

Az egészségügyön és az öregségi nyugdíjon kívül még számos kisebb-nagyobb szociális kiadása van az államnak. A korábban említett OECD adatokon alapuló nemzetközi összehasonlítás szerint ezek együttes nagysága Magyarországon 1993-ban a GDP 11.5%-át tette ki. Ennek Magyarországon jelentős tétele volt a munkaképes korúak rokkantsági nyugdíja, az anyasági és további családi juttatások, a passzív és aktív munkanélküli ellátások, a táppénz, a szociális segély valamint ide tartozott az ekkor már kisebb mértékű lakástámogatás is. Ezen tételek együttes részarányának – jelentős szóródások mellett – átlaga az Európai Unióban és az OECD országokban egyaránt a GDP 7.7% volt. Az összes szociális kiadáshoz hasonlóan itt is magasabb volt Svédország (14.4%) és Hollandia (13.1%) értéke, de Spanyolországban (6.6%) és Ausztriában (4.0) például lényegesen alacsonyabb. (*Magyarország* [1995] 25. o.)

Az OECD vizsgálatban a szociális kiadások közt nem szereplő oktatás kiadásai Magyarországon 1988-ban a GDP 6.0%-át tették ki (*László* [1994] 46–47. o.), a kilencvenes évek elején 6.4%-át. (*Tóth* [1994] 316. o.)

Az oktatást is hozzászámítva a korábban tárgyalt szociális kiadásaihoz a GDP több mint egyharmadát, 34.1%-os értéket kapunk 1993-ra, ami az államháztartási kiadásoknak több mint 55%-a. A rendszerváltás utáni időszak állami kiadásainak a vizsgálata tehát több oldalról is megerősíti, hogy a korábbi meghatározó gazdasági kiadások radikális csökkenésével, csökkentésével párhuzamosan a jóléti kiadások váltak a meghatározóvá a magyar államháztartásban.

Ezeknek a változatlan rendszerben való finanszírozása a bevételi oldalon nagyon magas adók fenntartását eredményezte, amelyek különösen az élőmunka költségére ráakódva jelentősen rontották a nemzetközi versenyképességet. A társadalombiztosítási járulékok és adók 1989-ben a nettó bér 89.7%-át tették ki, 1993-ban már 125.0%-át.

A reformszocializmus időszakában, ahogy korábban láttuk, Magyarországon volt a világon az egyik legmagasabb a költségvetési centralizáció mértéke a GDP 60–66%-a körüli értékkel. A gazdasági kiadások nyolcvanas évek második felétől való radikális lecsökkentésével párhuzamosan – a várakozásokkal ellentétben – nem következett be a magyar államháztartási centralizáció hasonlóan radikális mérséklődése, sőt az 1991-es 54%-os mélypontról 1993/1994-re ismét 60% körüli értékre emelkedett a GDP-hez viszonyított állami költekezés aránya.

Ha 1994-ben nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk a magyar államháztartási kiadások szintjét, akkor azt látjuk, hogy az továbbra is magasabb volt mint Spanyolországban (44.6%) vagy Portugáliában (52.2%). Ugyanakkor meghaladta a többi posztszocialista állam részarányát is, magasabb volt mint a Cseh Köztársaságban (49.5%), Szlovéniában (47.3) vagy Szlovákiában (54.6%).

Rendszerváltás és folyamatosság

Az átmenet első éveinek legfontosabb eredményének bizonyult Magyarországon, hogy a kormány következetesen, határozottan és gyorsan kiépítette a piacgazdaság jogi és intézményi kereteit. Ezzel folytatta és kiteljesítette a nyolcvanas évek második felében indult átalakulást. Életbe léptette a szigorú csődtörvényt, amellyel igyekezett megakadályozni, hogy a körbetartozások megbénítsák a pénzügyi szabályozást. Ugyancsak elfogadták az átláthatóságot biztosító számviteli törvényt, valamint tartalékképzésre kötelezték a kereskedelmi bankokat. Az 1992 januárban életbe lépett törvénycsomag

„piactisztító” hatása szinte sokkhatásszerű volt a vállalati és banki szférára, amire valószínűleg a törvénykészítők és elfogadók nem is számítottak.

„Ezt a megrázkódtatást egyébként nem a törvények okozták, szerepük mindössze annyi, hogy a többi rendszerváltó országhoz képest hamarabb felfedték a magyar gazdaság törekenységét, a versenyképesség hiányát. A sokk nem az Antall-kormány bűne, hanem ebben fejeződött ki a magyar gazdaság 1989-ig kialakult teljesítménye – pontosabban annak hiánya. Ezt a törvéncsokrot a...kormány messze legsikeresebb, legtávlatosabb döntésének tartom.” (Surányi [1998] 26. o.)

Magyarországon a hetvenes és a nyolcvanas évek előzményei, ha nem is tudtak önmagukban elvezetni a rendszerváltáshoz, de mint gazdasági, mind gondolkodásbeli és részben politikai téren már nagyon sok mindenben előkészítették azt. Ez tette lehetővé a békés átmenetet, a nyugodt politikai rendszerváltást. (Csaba [1994] 186. o.) Ugyancsak ezek az előzmények miatt nem volt szükség Magyarországon – ellentétben más posztoszocialista országgal – a sokkterápia alkalmazására.

„A sokkterápia nem más, mint a hiány és a pénzfelesleg egyidejű megszüntetése, szinte egyik napról a másikra, az áruk és a szolgáltatások árai, valamint az árfolyam teljes felszabadítása révén, összekötve mindezt a külkereskedelem liberalizálásával. Magyarországon a sokkterápia indokolatlan és alkalmazhatatlan megoldás lett volna. Az első demokratikusan választott magyar kormány, amely 1990 májusában lépett hivatalba, úgy tűnik, megértette gazdasági örökségünk szóban forgó fontos megkülönböztető jegyeit.” (Bokros [1997] 18. o.)

Az, hogy sokkterápiára nem volt szükség, nem jelenti azt, hogy nem kellett volna a történelmi pillanatot kihasználni, s stabilizálni a gazdaságot. Stabilizációs csomagot kellett volna kialakítani és monetáris és fiskális döntésekkel és eszközökkel csökkenteni a költségvetés kiadásait és az importot. A lakosságnak pedig, a rendszerváltás pillanatában világos beszéddel meg lehetett volna magyarázni, hogy mindez a múlt hibáinak az ára. Az Antall-kormány azonban rosszul mérte fel a helyzetet, s félt a népszerűtlen intézkedésektől. Így elmulasztotta a pénzügyi egyensúly átfogó makrogazdasági stabilizációval való helyreállítását.

A korábban is említett jelentős előzmények miatt Magyarország sokkal kedvezőbb helyzetben volt mint sorstársai, a többi rendszerváltó posztoszocialista ország. Sajnos az Antall-kormány nem tudott

jól gazdálkodni a pozitív örökséggel. Hiányzott a megfelelő stratégia és a kellő politikai bátorság.

Magyarországon „a tényleges teljesítmény elmaradt attól, ami az adott helyzetben benne volt... A reformszocialista újítások... százezreknek és millióknak jelentett gyakorlóterepet, tanulási alkalmat és az országnak hosszú távú versenyelőnyt is...Ezt az előnyt fel lehetett volna használni a szükséges, de népszerűtlen átalakítások korai megindítására. (Csaba [1994] 201. o.)

Mi lehet az oka, hogy az Antall-kormány nem tudott élni azzal az előnnyel, amit a korábbi magyar fejlődés kínált, s halogatva, vagy fel sem ismerve a szükséges, de népszerűtlen lépéseket hozzájárult a feszültségek növekedéséhez, a magyar gazdaság helyzetének romlásához. A transzformációs válság megrázkódtatásai elkerülhetetlenek voltak, de ennek mélységét mérsékelhette volna, és kialakíthatta volna a tartós növekedés előfeltételeit.

Egyrészt válasz lehet erre, hogy a szociális piacgazdaság azonnali megteremtéséhez és a gulyáskommunizmusból a jóléti kapitalizmusba való átmenethez fűzött illúzióknak a rabja volt. Másrészt nyilván mentheti a helyzet rendkívülisége. Ugyanakkor a folytonosság felismerése és az előzmények számbavétele adhatott volna kapaszkodókat a helyes stratégia kialakítására.

A határozott stratégia és elszántság hiányára mélyebb magyarázatot ad Kornai János, aki szerint „a magyar gazdaságpolitikát motiváló prioritásokban sajátos fajta kontinuitás érvényesült, amely keresztülnyúlt a nagy 1989–1990-es politikai fordulóponton. Huszonöt-harminc éven át uralkodott ugyanaz az orientáció.” (Kornai [1995] 1100–1101. o.) E folyamatosság lényege, hogy az 1956-os robbanás, majd a hatvanas évek elejének enyhülését követően a magyar politikát és gazdaságpolitikát áthatotta a politikai nyugalom biztosítása, a nagy változásoktól való félelem, a konfliktusok megelőzése és kerülése, s mindennek érdekében a lakosság anyagi jólétének biztosítása, erős gondoskodó állam fenntartása, a reformok és változásokban a fokozatosság és folyamatosság fenntartása.

1956-ra vezethető vissza az a motiváció, hogy mind „a vezető rétegben, mind az állampolgárok millióiban rendkívül erős volt az igény a békességre és nyugalomra. Ez a közhangulat, amely a magyar gazdaságpolitika lelki motivációit magyarázza. Eufemisztikusan nevezhetjük mértéktartásnak, kiegyezési képességnek, konszenzusra való törekvésnek. Ha pejoratív jelzőt akarunk használni, hívhatjuk megalkuvásnak és gyávaságnak. Mindkét jellemzésben van igazság.” (Kornai [1995] 1101. o.)

A hatvanas évek elejétől sokáig az egyetlen igazi ugrásszerű változást az 1968-as reform bevezetése jelentette. Ezt szabályt erősítő kivételnek tekinthetjük. Egyik oldalról azért, mert a kivitelezése, a kompromisszumok, a különböző szereplők megnyerésére tett engedmények, s részben az utóélete és a valós kimenetele, amint láttuk korábban, sok szempontból éppen a fenti jellegzetességeknek felelt meg. Másik oldalról azért, mert a politika éppen azért szánta rá magát erre a nagy lépésre, hogy elkerüljön egy robbanást, általános elégedetlenséget, megelőzzön egy válságot. S bízott abban, hogy egy ilyen fordulat után tudja folytatni a békés hatalomgyakorlást. Alkalmazhatjuk a régi mondást, sok mindennek meg kellett változni, hogy minden változatlan maradjon, főleg a politikai hatalom.

Természetesen a történelem hozta politikai rendszerváltás hatalmas változást hozott, de itt is hatott a fenti jellegzetesség, hiszen nyugodt, békés átmenet mehetett végbe. A gazdaságpolitikában, a gazdasági rendszerváltásban, ahogy szó volt róla, a folyamatosság igen erős volt. Helyesen elkerülték a sokkterápia alkalmazását, de már kevésbé igazolhatóan nem hajtották végre a szükséges stabilizációt sem. A „keresztülevickélés” gazdaságpolitikája folytatódott, ami együtt járt a hosszú távú gazdasági stratégia mellőzésével, s az ennek megalkotásához, elfogadtatásához és végrehajtásához szükséges politikai bátorság hiányával.

Ebben a tradícióban, ebben a normarendszerben a pillanat, a jelen az időpreferenciában abszolút elsőséget őriz. A pillanatnyi hatalom megőrzése, megtartása mindenképp feletti motiváció a politika alakítóiban. Ennek alapvető eszköze a lakosság jelen és közeli jövőbeli fogyasztásának a maximálása, ami még önmagában nem lenne baj, de ennek érdekében akár fel is áldozva a jövőbeli erőforrásokat, növelve az adósságokat, amit a következő generációknak kell majd rendezni.

A hatvanas évektől kezdődően Magyarországon fogyasztásorientált politika érvényesült. Kezdetben ezt lehetővé tette a korábbi erőltetett növekedés kiegyensúlyozottabbá tétele, majd a reformok által lehetővé tett termelésbővülés. A fogyasztás elsődlegessége azonban fennmaradt a hetvenes évek világ gazdasági változásai okozta nehézségek majd hanyatlás közepette is. Ennek forrását részben a beruházások visszafogása, de leginkább a külföldi eladósodás fedezte. A rendszerváltáskor Magyarországnak a többi poszt szocialista országhoz képest kiugróan magas külső adóssága jelentős részben ennek az „ára” volt, amit a hetvenes évek jobb jelenéért a későbbi generációknak kellett és kell kifizetnie.

A politikai rendszerváltás után, a transzformációs válság során, mint szintén szó volt róla korábban, fennmaradt a fogyasztásorientáltság, ami ekkor a lakossági fogyasztás átlagosnál kisebb visszaesésében mutatkozott meg. 1988 és 1993 között Magyarországon a GDP évi 3.7%-kal, a bruttó felhalmozás évi 4.7%-kal esett vissza, az összes lakossági fogyasztás viszont csak 1.5%-kal. (Kornai [1995] 1103. o.) Ez ekkor is csak az adósság növekedésével volt fenntartható.

A külső adósság rováására való fogyasztáspártiság „eredménye” többé-kevésbé számszerűsíthető, s előbb utóbb beleütközik a külföldi hitelezők kemény üzleti érdekeibe. A jelen fogyasztásának preferálásával azonban az elmúlt évtizedekben több más, kevésbé jól látható – de nem kevésbé súlyos – adósság is felhalmozódott. Amint láttuk a felhalmozás, a jövőt szolgáló beruházások rováására is lehet a folyó fogyasztást preferálni. Az egyik ilyen – külföldi vagy belföldi hitelezőknél számlán nem nyilvántartott – adósság az éppen bizonyos, szükséges, beruházások elhalasztásából vagy elmulasztásából keletkezik.

Erre példa, ha elhalasztjuk az autópályák építését, inkább elfogyasztjuk a jelenben az ehhez szükséges forrásokat, akkor később kumuláltan kell az úthálózat fejlesztésére fordítani. Hasonló a helyzet a lakásépítés, lakáskarbantartás és számtalan más infrastruktúra esetében. Ez legtöbbször nemcsak halasztás, ami ha nehezen is, de teljes egészében pótolható, hanem mulasztás is, tehát nemcsak fedezetet kell találni rá a jövőben, de hiánya tartósan kárt okoz az egész gazdaságnak. (Kornai [1972] 40. o.)

Közismert, hogy a rendszerváltáskor nagyon elhanyagolt infrastruktúrával kellett a gazdasági rendszerváltást megkezdeni, s ez sok ponton csökkenti a magyar gazdaság hatékonyságát és nemzetközi versenyképességét. Különösen jelentős volt az elmaradás a lakossági infrastruktúra és szolgáltatások területén.

Az infrastruktúrából elvont eszközöket természetesen nemcsak a lakosság jelen fogyasztására fordították, hanem a szocialista iparosítás egyik igen fontos forrása is volt. Az infrastruktúra tőkeigényét, és a sok évtizedes elhanyagolást ismerve, itt hatalmas mértékű a felhalmozódott „adósságállomány”, valószínűleg az egy évi magyar GDP sokszorosa. Ez kevésbé látható, mint a külső és belső banki adósságok, de ugyanúgy terheli a magyar gazdaságot, minden állampolgárt, de különösen a jövő generációit. Ez is a múlt meg nem fizetett, és létező adóssága.

A rövid távú nyugalom biztosítására ez a fajta politika vállalta és vállalja a látható és nem látható adósság növelését, ami az ország jövőbeli helyzetében csökkenti az erőforrásokat. A politikai hatalom

az ezt követő időpontban, jövőben, ha hasonló motivációt követ, akkor az akkori „jelenben” már csökkentett tortát oszthat el, s az ebből fakadó feszültségek „hagyományos” kezelése miatt még többet kell feláldoznia a jövőbeli jelen jövőjéből, tovább növelve az ország „társadalmi” adósságát és így tovább...!

Mindez a „jelen-jövő” időpreferenciának sajátos, de természetesen nem egyedi változata, ahol a jelen messze magasabb preferenciával bír mint a jövő. Korábban az illúziók kapcsán szó volt arról, hogy éppen fordított „érzések” jellemzőek a magyar társadalomra a kilencvenes években (is). Politikus és állampolgár egyaránt úgy érzi, hogy nem oszthatnak el illetve nem fogyaszthatnak el „eleget” az adott pillanatban, és ezért a jelenben ismét áldozatot hoznak a jövőért.

Ismert példával érzékeltetve, a szereplők úgy érzik ismét nem ehetik meg az aranytojást tojó tyúkot, ugyanakkor pedig éppen azt teszik. Jobban megértjük a helyzetet, ha tyúkunkat és tojását „dinamizáljuk” s a jelzett folyamatba helyezzük. A fentieknek megfelelően a jelen tyúkfogyasztását preferálva mindig egy „kicsivel” többet eszünk meg belőle, mint amekkora jutna valójában. Eközben persze előszerezéssel nézzük és nevezzük a valóságosnál nagyobb, fejlettebb és erősebb tyúknak, vagy akár, cinkosan összenézve „pulykának”, amelyhez képest még kevesebbnek tűnik a jelen fogyasztása.

Ugyanakkor a jelenbeli tyúkunkból kicsit többet ettünk meg, így persze a jövőbeli aranytojás is kisebb tyúkot rejt, ahol még erősebben ismétlődik az előző helyzet és népi összjáték. Különösen feszült lehet a helyzet, ha valamelyik jövőben már a szomszéd tyúkjából is falatoztunk egy jót hitelként, hiszen legközelebb az egyre kisebb tyúkunkból ő is levesz egy darabot. Gyorsan növekvő tyúkoknál a mese kevéssé drámai, de ha még a növekedése is lassú, akkor még nagyobb a veszedelem fölötte. Ha tyúkunkat pusztulás fenyegeti, akkor esetleg hajlandóak vagyunk áldozatokra, étvágyunkat mérsékelni, de csakis abban a reményben, és biztos ígéretekkel, hogy kamatostul kapjuk vissza a következő tyúkból.

A folyamatban előrehaladva kerülhet olyan helyzetbe a gazdaság és a társadalom, hogy már mind a két jelenség igaznak tűnik, mivel egyre kisebb a tyúk is és a tojás is. Ilyen volt a nyolcvanas évek végén, és a kilencvenes évtized közepén is. A döntéseket és megítélést nehezíti az is, hogy a jelen az akkori generáció jelene, és a távolabbi jövő pedig, már inkább egy következő generáció jelene lesz, s a különböző generációk másképpen élik meg a különböző időszakokat, az egyes generációk időpreferenciái nyilván jelentősen eltérhetnek. (Kornai [1996a] 21. o.)

A fenti csapdafolyamat része, hogy a jövőt igyekszünk a lehető legszebbnek elképzeltetni és elképzelni, mondjuk kommunizmusnak, vagy szociális piacgazdaságnak, vagy jóléti kapitalizmusnak, vagy legalább is a jelennél sokkal jobb állapotnak, aminek eléréséhez magas növekedési ütemet remélünk és/vagy ígérünk. Erős a „növekedési várakozás”, amely az inflációs várakozással szemben nem önmagát, hanem esetleg éppen önmaga ellenkezőjét beteljesítő folyamat, mivel többek között előzetes túlelosztáshoz vezethet, ami csökkentheti a valós növekedést.

A jelen-jövő preferencia vázolt kezelése Magyarországon is jól érzékelhető a költségvetések alakulásán. Legtöbbször a reálisnál optimistább feltételekre, (gyorsabb növekedés, kisebb infláció, javuló világgazdaság, teljesülő előző évi deficit stb.), épülő, politikai ígéretekkel teletűzdelt, gyakran osztogató költségvetéseket fogad el a hatalmon lévő politikai erő, a szokásos alkufolyamat eredményeként. Az alkuk „kényszerében a szereplők a mai kompromisszumokért cserébe hajlamosak középtávon vállalni többletkötelezettségeket. Minden korábbi ígéret utoléri azonban egyszer a költségvetést, és csak nagy erőfeszítés árán lehet ezeket időnként kielégíteni, vagy rosszabb esetben komoly politikai veszteségekkel lehet a korábbi ígéretekből visszavonulni. A hosszú távú ígéretekkel ezért sohasem lehet elég óvatosan bánni.” (László [2001] 861. o.)

Valóban a hosszú távú ígéretekkel sohasem lehet elég óvatosan bánni, hiszen ezek teljesítése ismét a jövő generációit terheli, ezekben megtestesülő kötelezettségek ismét az ország adósságainak egy sajátos részét jelentik. Tipikusan ilyen például a társadalombiztosítási rendszer, amely hosszú távon ígér ellátásokat. Magyarországon, ahogy láttuk, a kilencvenes évek elején csak a nyugdíjrendszer törvénybe foglalt ígérvényei, a teljes implicit nyugdíjadósság a GDP 263%-a. (Magyarország [1995] 36. o.) Az ilyen jellegű adósság azonban eltér a korábban említett kettőtől, a hagyományos államadósságtól, és az elhalasztott, elmulasztott beruházások rejtett adósságától. Azoknál valóban (másra) elköltött forrásokról van szó, a társadalombiztosításnál pedig nem, csak jövőbeni ígérvényről. Ugyanakkor mind a három fajta a jövő generációit terheli, a jövőre terhelt adósság.

A „keresztülevickélés” politikája a rövidtávra koncentrálnál, valódi gazdaságpolitikai stratégia nélkül, ezt legtöbbször illúziókkal párosuló ígéretek helyettesítik. Az egyik ilyen illúzió sokszor éppen az, hogy van tudatos gazdaságpolitika, gazdasági stratégia, pedig nincs. (Csaba [1994] 189. o.) Ezt a helyzetet úgy is jellemezhetjük, mint a gazdaságpolitika illúziója, az illúziók gazdaságpolitikája.

Az itt vázolt folyamatban a különböző illúziók, a jelen és jövő ígéretei valamint realitásai erősen keverednek. A jó szándékú kompromisszumkeresés és a felelőtlen demagógia között sokszor nehéz határvonalat húzni. Magyarország esetében a gazdaságpolitika alapjaiban nem „demagóg, inkább óvatoskodó, ismételten megpróbál kompromisszumot kötni a lakosság életszínvonal követelése és a közgazdaságilag indokolt, hosszabb távra előrelátó makrogazdasági követelmények között. Annyi azonban elmondható: a populizmushoz hasonló vonások állandó jelleggel épültek be a gazdaságpolitikába, a populizmusra való hajlam állandóan kísért, s erősen befolyásolja a politikai döntéshozókat.” (Kornai [1995] 1108. o.)

Természetesen a fentiek, vagy ahhoz hasonló tendenciák nem csak Magyarországon jelennek meg. Általában sok a közös a felzárkózni szándékozó, vagy válsággal küzdő országok helyzetében. A jelent preferáló politika a fejlett demokráciáktól sem idegen, különösen választások közeledtével. Mindez nem menti a magyar politikusokat és döntéshozókat, nem könnyíti meg az ország helyzetét. A korábbi időszak egyik örökségeként számolnunk kell ennek a mentalitásnak és politikának áthagyományozódására a jelen és jövő generációira, ennek minden következményével együtt.

Hagyományos „növekedési” válság – rendhagyó stabilizáció

A magyar gazdaság a politikai rendszerváltás után, a többi poszt-szocialista országhoz hasonlóan, súlyos transzformációs válságba került. A GDP közel húsz százalékkal esett vissza 1989 és 1993 között. Ugyanakkor 1992-ben már az infláció csökkent, 23%-ra az 1991-es 35%-os csúcspont után. A folyó fizetési mérleg viszonylagosan kiegyenlített volt 1990 és 1992 közötti három évben. A látszólag kedvező mutatók mögött azonban ellentmondásos makrogazdasági helyzet húzódott meg, s ezt a kormány nem igazán realizálta.

Az Antall-kormány kezdettől fogva a növekedésre helyezte, helyezte volna a hangsúlyt, s rendre alulbecsülte a visszaesés mértékét. Expanzív fiskális politikával igyekezett a feszültségeket enyhíteni. A kilencvenes évek elején a Nemzeti Bank még restriktív monetáris politikát folytatott, amely a kamatlábak megemelkedéséhez vezetett. Ez jelentősen hozzájárult a növekvő lakossági megtakarításhoz. Ugyanakkor a jegybank az árfolyampolitikát inflációellenes eszközként használta, a forint felülértékelt volt.

1992 őszétől a monetáris politika is lazult, s hogy a költségvetés kamatterheit csökkentse, valamint élénkítse a vállalati hitelfelvételt,

érzékeltetően csökkentette a kamatokat. Egészen 1993 őszéig negatív reálkamat volt, ami egyrészt csökkentette a lakosság megtakarításait, másrészt hozzájárult a belső kereslet ugrásszerű növekedéséhez.

1992-ben az állami túlköltekezést, a GDP 6%-át megközelítő deficitet még ellensúlyozta a lakosság látványosan erősödő takarékosági hajlandósága. A lakossági megtakarítás 1989-ben a GDP 7.5%-a volt. Ez az arány a rendszerváltás okozta bizonytalanság, a növekvő munkanélküliség sokkhatására valamint a magas kamatok által ösztönözve, 1991-re a GDP 14.9%-ára ugrott, és 1992-ben is még a GDP 12.4%-át tette ki, így finanszírozni tudta az államháztartás növekvő hiányát.

1993-ban a laza monetáris politikával párosuló laza fiskális politika hatása egyértelmű volt. A GDP már csak 0.8%-kal csökkent, a beruházások 1.7%-kal, a lakossági fogyasztás 1.3%-kal növekedett. Többek között a negatív reálkamatok hatására is 1993-ban a lakossági megtakarítás a nyolcvanas évek végének értékére csökkent, a vállalati felhalmozás viszont növekedett, így az államháztartás hiányát belső forrásokból már nem lehetett fedezni.

Az állami túlköltekezés, az emelkedő beruházások, és a növekvő fogyasztás okozta belső keresletemelkedés 1993-ban 20.9%-kal növelte meg az importot. Az export viszont 13.1%-kal csökkent. A jelentős tőkebeáramlás ellenére a folyó fizetési mérleg hiánya a GDP 9.0%-ára ugrott, a külső adósság jelentősen emelkedett. (Bokros [1997] 20. o.) 1993-ban az államháztartás hiánya a GDP 6.5%-a, a folyó fizetési mérlegé a GDP 9%-a volt, jelentős mértékű ikerdeficit alakult ki.

Az Antall-kormány „belesétált” a korábbi évtizedekben többször megfigyelhető megalapozatlan növekedési (zsák)utcába, amely a belső kereslet élénkítésén alapul. Ez a kísérlet a nyitott magyar gazdaságban szükségszerűen az egyensúly felborulásával jár, végső soron a külföld finanszírozza. Ára az adósság növekedése és az egyensúly megbomlása. „Az első demokratikusan választott magyar kormány ugyanabba a hibába esett, mint megannyi kevésbé legitim elődje: fenntarthatatlan növekedési pályára lökte a gazdaságot, amelyet pénzügyi túlköltekezés, fogyasztás és import táplált.” (Bokros [1997] 22. o.)

1993-ban a jelentős egyensúlyromlás ellenére még nem növekedett a gazdaság. 1994-ben a GDP már 2.9%-kal növekedett ugyan, de ezt a reálbérek 7%-os emelkedése, (ne felejtjük, hogy választási évről van szó), az államháztartás GDP 8.3%-át kitevő, és a folyó fizetési mérleg GDP 9.5%-át elérő deficitje kísérte. (Bokros [1997] 20. o.)

Az egyensúlyromlás két év alatt drámai mértékű volt, a nemzetközi pénzügyi piacok ezt azonnal realizálták, s zuhant Magyarországra vetett nemzetközi bizalom. A folyó fizetési mérleg együttes hiánya két év alatt megközelítette a 7.5 milliárd dollárt. A deficit finanszírozására szükséges sok milliárd dollárt már csak rendkívül magas, 3 százalékos kamatfelárral lehetett megszerezni.

Az elhibázott gazdaságélénkítési és választási túlköltekezés ellenére az Antall-kormány veszített a tavaszi választásokon, de valójában az új kormány sem változtatott 1994 második felében a követett katasztrofális gazdaságpolitikán. Pedig a laza monetáris és fiskális politika, túlértékelt forinttal párosulva, az 1994-es évben előrehaladva egyre egyértelművé tette, hogy az ország a pénzügyi összeomlás felé tart.

Az országot fenyegető veszély kívülről sokkal jobban látható volt, különösen a mexikói válság után, mint belülről. Az új kormány igyekezett áteveckélni a bajon, s kilenc hónapig halogatta a radikális lépések megtételét, Békesi László pénzügyminiszter minden igyekezete ellenére. A korábban említett beidegződés a pillanatnyi nyugalom, a jelen preferálása, a konfliktusok kerülése erősen hatott a biztos többséggel rendelkező kormány, s azon belül meghatározó szocialisták magatartására.

A választás utáni tétovázás jól mutatja, hogy a „szocialista politikások jó része megpróbált a korábban berögződött viselkedési rutin szerint kitérni a feladat elől...Hónapokon át habozás, mellébeszélés és szinte teljes tehetetlenség jellemezte a kormányt a gazdaságpolitika alapkérdéseiben.” (Kornai [1995] 1114. o.) Végül, az egyre negatívabb külföldi megítélés és a romló makrogazdasági mutatók, azonnali, szinte puccsszerű cselekvésre készítették a legszűkebb vezetést.

1995 március 12-én az új pénzügyminiszter, Bokros Lajos és a Nemzeti Bank elnökének, Surányi Györgynek a programja alapján makrogazdasági kiigazítás, stabilizációs program indult Magyarországon. Ilyen radikális lépéssorozat szakítást jelentett a korábbi keresztülevicélési politikával, ami nem kis társadalmi ellenállást és ellenérzéseket keltett. Az elutasító magatartást az is erősítette, hogy a program nem egy válság kitörésének kezelésére, hanem annak megelőzésére szolgált, s az „utca embere nem érzi sikerélménynek a meg nem élt katasztrófa elhárítását.” (Kornai [1996b] 592. o.)

A program legnagyobb érdeme az volt, hogy a hagyományos, ortodox stabilizációs elemeket növekedést szolgáló, ösztönző lépésekkel ötvözte. Ezért is tekinthetjük heterodox jellegűnek. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a nemzetközi stabilizációs recepteket igen

szerencsésen harmonizálta a magyar gazdaság sajátosságainak és évtizedes tapasztalatainak megfelelő intézkedésekkel. Bokros Lajos és Surányi György közlelő élte át, és számtalanszor elemezte már korábban is (*Antal és szerzőtársai* [1987], *Bokros* [1987]), a magyar gazdaság növekedés és egyensúly közötti sok évtizedes vergődését. Az 1995 márciusában bevezetett program, építve a rendszerváltás eredményeire – évtizedek után először –, sikerrel kecsegtető utat mutatott a növekedés/egyensúly probléma kezelésére, a tartós növekedés fenntartására.

Amint láttuk a magyar gazdaság évszázados gondja, hogy az alacsonyabb fejlettség, technikai elmaradás miatt termékei, termelési szerkezete nem elég versenyképes. Minden olyan esetben, amikor a világ gazdaság felé fordul, akkor ez a versenyhátrány kifejezésre jut a világpiac ítéletében. Ha nemzetközi fellendülés van, nagy a kereslet, akkor ez a probléma kevésbé élelken jelentkezik, de válságban és visszaesésben kiélezett formában jelenik meg.

A magyar gazdaság – és általában a térség – történelmi válasza erre a bezárkózás, a hazai vagy regionális védett piacra való visszavonulás, és az importhelyettesítés előtérbe kerülése volt. Mesterséges exportösztönzés és merev importkorlátozás visszatérő kísérőjelensége a fentieknek. Ezek a megoldások rövidtávon enyhítették az egyensúlyi feszültségeket, lehetővé tették az autark jellegű gazdaságfejlesztést, gazdasági növekedést, de ennek ára az elmaradás, elmaradottság növelése, növekedése volt.

A magyar gazdaság nyitottsága éppen ezért, hosszú történelmi-nek tekinthető időszakon keresztül, igen korlátozott volt, beleértve a szocializmust is. Még azonban e korlátok ellenére is, minden jelentősebb gazdasági növekedés az elmúlt évtizedekben az import emelkedésével járt együtt, amelyet az export nem tudott megfelelően ellentételezni, az alacsony versenyképesség, korszerűtlen termék és termelési szerkezet miatt. Megnőtt a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg hiánya, amit kényszerűségről külföldi hitelekkel ellentételezve, növekedett az eladósodás is. Egy pont után ez a magas törlesztési és kamatterhek miatt adósságválság felé is vezethet, illetve egyre nehezebbé teszi hasonló „növekedési válságok” kezelését.

Tartós megoldást a korszerű termelési szerkezet, éleljáró technikai és technológia és az ezeken alapuló, az importnál jobban növekvő versenyképes export jelenthet. A magyar gazdaság méretét, adottságait tekintve csak a sikeres exportvezérelt növekedés lehet az, ami feloldhatja a modern gazdaságtörténetünket terhelő egyensúly vagy növekedés dilemmáját. Minden más esetben azonban – ugyan lehet-

séges így vagy úgy, ideig-óráig stabilizálni a gazdaságot –, maga a probléma, általában erőteljesebb formában, visszatér. Vagy, be lehet zárkózni, és eltérni a fejlődés fő irányától, mint a második világháború előtti időszakban, illetve 1948 után, de ennek már a történelem méri az árát.

Mint tudjuk és láttuk, ez a szocializmus gazdasági rendszeréből következett a technikai elmaradás, a korszerűtlen gazdasági szerkezet, ezért a tervgazdaság időszakában nincs valós esély a megoldásra. Ezt nagyon jól láttuk a hetvenes években, az 1978 és 1985 közötti restriktív periódusból, amikor is éppen a korszerű, versenyképes gazdasági szerkezet megteremtésére szolgált – elvileg – a hét szűk esztendő. De az újabb élénkítés, növekedési kísérlet 1985 után ismét klasszikus magyar „növekedési válságba,” és ennek eredményeként az adósság-állomány megkétszereződésébe sodorta a magyar gazdaságot.

1995-ben tehát visszatérő tünetek jelentkeztek és részben már a terápia is ismert volt korábbról. De eddig nem sikerült gyógyulást találni! Mi volt akkor a különbség a korábbiaktól? A kilencvenes évek vázolt folyamatai mutatták, hogy a páciens jelentősen megváltozott. Politikai rendszerváltás ment végbe, s már jelentősen előrehaladt a gazdasági rendszerváltás is.

A tőkés gazdaság alapvető keretei többé-kevésbé kiépültek, meghatározóvá vált a magántulajdon. Már több éve a globalizálódó világ gazdaságba és regionális környezetébe egyre jobban beilleszkedő, integrálódott, lényegében liberalizált gazdaság működött. A transzformációs válság során és azt követően jelentős szerkezeti átalakulás és szelekció ment végbe. Számtottévkő működőtőke áramlott az országba, ami a legfejlettebb technika, technológia meghonosításában jelentősen segített.

A fentiek tették lehetővé, hogy a Bokros programnak immár esélye legyen arra, hogy ne csak egy – persze korántsem lebecsülendő –, stabilizációt hajtson végre, ne egyszerűen egy általános restriktív alapoló, recesszióval járó ortodox lépéssorozatot valósítson meg, hanem egy alapvető fordulatot vigyen végbe. A megcélzott fordulat lényege, hogy a belső kereslet hajtotta, döntően a lakossági és közösségi fogyasztás emelkedésének elsődlegességén alapuló növekedés helyett, amely az ismert okok miatt előbb vagy utóbb a külső egyensúly felbomlásához vezet, egy exportvezérelt pályára állítsa a magyar gazdaságot. Felismerve azt, hogy a magyar gazdaság tartós, fenntartható fejlődése, egyensúlyi pályája csak az exportvezérelt növekedésre épülhet.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a tőkés gazdaságpolitikai és intézményi kereteinek kialakítása csak a lehetőségét adta meg a fenti fenntartható növekedési pálya valóságos megvalósításának, de nem szolgáltat erre semmilyen biztosítékot. Másképpen fogalmazva a kapitalizmus szükséges de nem elégséges feltétel egy ilyen gazdasági stratégiához. Rengeteg tőkés gazdaságot láttunk és látunk, amely – hasonlóan Magyarország korábbi gazdaságtörténetéből jól ismert szakaszaihoz – nem ezt az utat járja. Számos példával szolgált erre Latin-Amerika is. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy nem egyszeri lépésről van szó, hanem egy ilyen gazdasági stratégia állandó alkalmazásáról. „A makrostabilizáció nem egyetlen csata, hanem soha véget nem érő háború.” (Kornai [2000b] 658. o.)

Érdemes feleleveníteni a szocializmus utolsó éveiből az 1986-ra kibontakozó „növekedési válság” kapcsán Bokros Lajos akkori megfogalmazását a szükségesnek tartott stabilizációs gazdaságpolitika lépéseiről.

- „A legfontosabb cél a világpiaci szempontból hatékony gazdasági szerkezet kialakítása”
- „Az adósságállomány növekedési ütemének csökkenése”
- „Korlátozni kell a belföldi felhasználást.” Ez „nem eredményezheti a vállalati beruházások szintjének csökkenését... A kisebb belföldi felhasználást igénylő külkereskedelmi aktívum tehát csak a fogyasztás (beleértve ebbe a közületi fogyasztást is) és a kormányzati beruházások globális csökkenése mellett valósítható meg.
- Rövid távon mindenképpen le kell mondani az életszínvonal megőrzéséről. A fogyasztás csökkentését célszerű a nominál jövedelmek növekedését meghaladó ütemű árszínvonal-emelkedéssel és az önkéntes megtakarítások növelésével megvalósítani...Elkerülhetetlen tehát a mainál jelentősen magasabb mértékű infláció és ennek a közvélemény előtti nyílt vállalása.” (Bokros [1987] 1454. o.)

Ha a legfontosabb célt, a világpiaci szempontból hatékony gazdasági szerkezet kialakítását nézzük, akkor ez megvalósíthatatlan illúzió volt a nyolcvanas évek második felében, de alapelemeiben jelen levő realitás már a kilencvenes évek közepén. Erre építhetett 1995-ben a Bokros program, s ez tette lehetővé, hogy nem csak a rövid távú stabilizációt de a jelzett stratégiai fordulatot is elindíthatta. A felsorolt eszközök viszont érdekesen visszaköszönnek a közel tíz évvel későbbi csomag részeként.

Láttuk, hogy az első szabadon választott kormány elszalasztotta a rendszerváltáskor az azonnali stabilizáció végrehajtását, s ez nyilván halmozódó egyensúlytalanságot eredményezett. Ekkor azonban, a transzformációs válság sűrűjében és az átalakulás legelején, még nem is volt meg az a versenyképes szerkezet, amelyre eredményes exportorientációs fordulatot lehetett volna építeni. Természetesen lehetett volna tudatosan terelni ebbe az irányba a magyar gazdasági fejlődést, s nem lett volna szükség egy nagyobb kiigazítással összekapcsolt stratégiai fordulatra.

A fenti áttekintés után még világosabban érzékelhetjük, hogy az 1995-ös stabilizációnak és fordulatnak az eszközrendszere milyen szerencsésen volt összeállítva, s mennyire igazodott az adott magyar helyzethez, figyelembe véve a korábbi tapasztalatokat. Az alkalmazható eszközök tára ismert volt. Ami fontos volt, az ebből a megfelelő eszközök kiválasztása s azok jó összehangolása.

Egyik legfontosabb lépés a forint azonnali kilenc százalékos leértékelése volt, hogy közel egyensúlyi szintre hozza az árfolyamot, ösztönözze az exportot. Ezzel párhuzamosan a Nemzeti Bank a rögzített árfolyam rendszert felváltotta egy csúszó leértékelési mechanizmussal, kezdetben havi 1.9%-os, majd 1995 második felétől 1.3%-os havi ütemmel, majd 1996-ra – ezt előre bejelentve – 1.2%-ra csökkentette.

Az egyszeri, majd utána a folyamatos leértékelés együttesen jelentős nominális és érzékelhető reállértékelést eredményezett, ami számottevően javította a magyar áruk versenyképességét a nemzetközi piacon. Emellett fontos volt, hogy a gazdaság szereplői számára sokkal kiszámíthatóbbá vált az árfolyam alakulása. Az előre bejelentett csúszó árfolyamrendszer elérte a várt hatást, de hozzá kell tenni, hogy alkalmazása erősen leszűkítette a monetáris politika mozgásterét.

A belső fogyasztás visszafogását célozta a 8%-os vámpótlék átmeneti időre való bevezetése. A leértékeléshez hasonlóan ehhez sem kellett az országgyűlés határozata, így ez is rögtön életbe lépett és hatott. A program heterodox jellegét mutatta, hogy az exporthoz szükséges importra ez nem vonatkozott, illetve a beruházási cikkek behozatalára kivett import vámpótléket vissza lehetett igényelni, hogy ne korlátozza a vállalati szerkezetátalakításhoz szükséges felhalmozást. Emellett – szintén elsősorban az import csökkentése céljából – bizonyos fogyasztási adók is emelkedtek.

Az IMF javasolta programokhoz képest heterodox vonás volt a jövedelempolitikai eszközök fontos szerepe. Egyrészt a megugró infláció, 1995-ben 10% ponttal emelkedett az előző évhez képest, s

elérte a 28%-ot, másrészt a szinten tartott nominálbérek együttesen a reálbérek több mint 11%-os csökkenését eredményezték. (Bokros [1997] 20, 27. o.)

Az államháztartás egyensúlyát javítani, a deficitet csökkenteni rövidtávon a bevételek növelésével lehetett, mint például a vámpótlék, de megindult a kiadások csökkentése is. Ezt segítette a reálbércsökkenés, az állami alkalmazottak létszámának 10–15%-os csökkentése, valamint további kiadáscsökkentő lépések.

A program készítőinek az volt az elképzelése, hogy a rövid távú bevételnövelő és takarékosági intézkedések átmeneti hatását majd a koraszülött jóléti állam rendszereinek átalakítása és redukálása által megalapozott tartós kiadáscsökkenés követi, s ez az államháztartási centralizáció jelentős csökkenésével fog járni.

Ebbe az irányba inkább jelképes, de robbanásszerű visszhanggal járó lépések történtek. Ilyen volt többek között a családi pótléknál és a gyermekgondozási segélynél a rászorultsági elv bevezetése, részleges térítés megjelenése bizonyos egészségügyi ellátásoknál, például a fogászati szolgáltatásoknál, valamint a jelképes tandíj bevezetése.

„A szándék minden esetben az volt, hogy megváltozzon az emberek magatartása, akik mintegy alanyi jogon garantálnak tekintették a társadalmi szolgáltatásokkal való ellátást éppúgy, mint a közösségi javak és szolgáltatások széles körének teljes ingyenességét. Ez még nagyobb megrázkódtatásnak bizonyult még annál is, amit a politikai rendszerváltás jelentett 1989-ben.” (Bokros [1997] 26. o.)

Ezek a lépések csak jelzésértékűek voltak, nem képezték egy államháztartási reform részét. Most a stabilizáció és az exportvezérelt pályára állítás volt a cél, s a kiadások csökkentése, a bevételek növelése, az egyensúly javítása. Ugyanakkor mutatta az utat, hogy az államháztartási reform végrehajtása lehet az ország pénzügyi stabilitásának az útja. Az állami kiadások csökkentése jelentős erőforrásokat szabadíthat fel a gazdasági növekedés számára.

A stabilizáció hatása kedvező volt a privatizációra is. Az 1995. évi közvetlen tőkebefektetés megközelítette a 4.6 milliárd dollárt, s ebből 3 milliárd dollárt tettek ki a privatizációs bevételeket. (Kornai [1996b] 606. o.) A privatizációs bevételeket, nagyon helyesen, bár nagy vita után, az adósság törlesztésére fordították. Ennek eredményeként 1995 és 1997 között az ország kamatfizetési kötelezettsége körülbelül évi hétszázmillió dollárral, 140 milliárd forinttal csökkent. (Surányi [1998] 37. o.)

A Bokros-program sikerrel járt. A GDP 1995-ben 1.5%-kal, 1996-ban 1.3%-kal növekedett, 1995-ben az export 13.4%-kal emelkedett,

míg az import 0.7%-kal csökkent, 1996-ban 7.4%-os exportnövekedés 5.7%-os importnövekedéssel párosult. (Antal [1998b] 113. o.) A folyó fizetési mérleg hiánya az 1994-es 9.5%-ról 1995-re a GDP 5.7%-ára és 1996-ban a GDP 3.8%-ára mérséklődött, ez azt jelentette, hogy két év alatt 3.9 milliárd dollárról 1.7 milliárd dollárra csökkent. (Bokros [1997] 20. o.)

Mérséklődött az államháztartás kiadásainak GDP-hez viszonyított súlya is, az 1993-as közel 63%-ról, 1995-ben 53.4%-ra és 1996-ra 50.3%-ra. Az államháztartási hiány is mérséklődött az 1994-es 8.4%-ról 1995-re 6.7%-ra és 1996-ra a GDP 3.2%-ra. (László [2001] 846. o.)

A program hatására megindult az exportvezérelt növekedés, csökkentek az egyensúlyi feszültségek. Megnőtt az esélye a fenntartható növekedésnek, a növekedés-egyensúly köréből való tartós kitörésnek. 1997-re már érzékelhetően felgyorsult a növekedés, 4.6%-ra, majd 1998-ra megközelítette az öt százalékot, 4.9%-os értékkel. (KSH [2003a] 303. o.) Jó remények voltak, hogy tartósan 5% körüli növekedési pályára állhat a magyar gazdaság.

Mint Bokros Lajos fogalmazott 1997-ben, ez „a ‘heterodox’ intézkedéscsomag azért született, hogy megtörjön az egymást követő ‘húzd meg – ereszd meg’ szakaszok által jellemzett stagfláció bűvös köre, amely esetenként a fogyasztás megugrása, az import bővülése és a kormányzati túlköltekezés által táplált mesterséges növekedést, azután pedig ortodox szigorúságú intézkedések által kiváltott leértékelést, inflációt és pénzügyi szigorításokat eredményezett. Az igazi kérdés most az, képes lesz-e Magyarország végre megszabadulni a stagfláció húszéves nyomasztó örökségétől, és ráállítani a gazdaságot a fenntartható gazdasági növekedés pályájára. Még korai végérvényes választ adnunk erre a történelmi kérdésre.” (Bokros [1997] 30. o.)

Erre a mondatra rímel Surányi György 1998 tavaszán adott interjújának egy gondolata. „Egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy amit nagyon nagy áldozatok árán az emberek létrehoztak, amiért megkoplaltak és amit megszenvedtek, azt a politikusok már nem tudják elrontani.” (Surányi [1998] 41. o.)

Múló esély a fenntartható növekedésre

Az 1995-ös stabilizáció önmagában még csak egy kiindulópontot, lehetőséget jelentett. Esélyt arra, hogy az egyensúlyteremtés nem pusztán ideig-óráig könnyítsen a magyar gazdaság helyzetén, hanem

a megindított exportorientált fordulat kiteljesedjen, állandósuljon, s az átmeneti bevételnövelő és kiadáscsökkenő költségvetési lépéseket kövesse a „koraszülött jóléti állam” reformja, s az államháztartási centralizáció jelentősen csökkenjen.

Az államháztartás reformjának előfeltétele az átláthatóság és a megfelelő állampénzügyi rendszer. Ezen a téren jelentős előrelépés történt. 1995-ben elfogadták a közbeszerzésről szóló törvényt, 1996-ban létrejött a Magyar Államkincstár valamint az Államadósság Kezelő Központ. Szintén az államadósság kezeléséhez is kapcsolódik, de annál sokkal messzebb mutat a jelentősége, hogy létrejött a Magyar Nemzeti Bank és a költségvetés közötti adósságcsere.

Mint közismert – a szocialista gazdaságok gyakorlatának megfelelően – a hetvenes és nyolcvanas években a Nemzeti Bank közvetlenül finanszírozta a költségvetést. Ennek forrását jelentős mértékben a jegybank saját nevében felvett hitelek biztosították. Annak ellenére, hogy a rendszerváltás után csökkent a költségvetési hiány jegybanki finanszírozása, a kilencvenes évek közepén még mindig az MNB kezében volt Magyarország külföldi adósságállományának több mint 70%-a, valamint a kormánynak nyújtott alacsony kamatozású hitelek jelentős követelésállománya. A Magyar Nemzeti Bank adósságállománya valamint veszteségei – nehezen áttekinthető, bonyolult módon – de végső soron a magyar államháztartás hiányának és adósságának, nem is kis részét jelentették.

Így érzékelhető annak a szükségessége, és jelentősége, hogy 1997 januárjától az úgynevezett adósságcsere keretében, a költségvetésnek a jegybankkal szemben fennálló adóssága fejében a költségvetés átvette a jegybanknál lévő nettó deviza adósságot. Ezután már ez is átlátható módon az államháztartásnál jelenik meg. További fontos lépés volt a Magyar Nemzeti Bank függetlenségének további növelése, s törvényi tiltása az államháztartás közvetlen jegybanki finanszírozásának.

A pénzügyi intézményrendszer másik szintjénél, a kereskedelmi bankoknál is jelentős változás következett be 1995 után. Láttuk, hogy a bankkonszolidáció, minden végrehajtási és koncepcionális gyengeség ellenére, szükséges és fontos lépése volt a piaci intézményrendszer megerősítésének. Ugyanakkor a bankkonszolidáció nem oldotta meg a tőkehiány, a technológiai elmaradottság, s az állami tulajdon és a hagyományok elkényelmesítő hatásából eredő alacsony versenyképesség gondjait. A hazai bankok egyre jobban teret vesztek a megtelepülő külföldi bankok leánybankjaival szemben, amelyek be-

áramlása eleve növelte a külföldi magántulajdon bankrendszeren belüli arányát.

Ugyanakkor a tulajdonos állam, az ismert helyzetben, egyrészt képtelen lett volna tőkét juttatni saját bankjainak, másrészt a kilencvenes évek tapasztalatai megmutatták, hogy ettől még nem váltak volna versenyképesé. 1997-re a privatizáció – regényes történeteken keresztül (Várhegyi [2002]) – nagyjából lezárult, néhány „túlélőművészt” leszámítva. A bankeladások fő célja nem a jövedelemszerzés volt, hanem a magyar bankrendszer stabilizálása és tartós működőképességének biztosítása. Összességében eredményesen, és viszonylag átláthatóan, megtörtént a magyar bankrendszer nagy részének privatizálása.

A bankrendszer magánosítása, mint láttuk, valójában két úton ment végbe. Részben az állami bankok eladásával, részben új magánbankok megjelenésével. E két hatás eredőjeként Magyarországon nemzetközileg nézve is szokatlan tulajdonosi szerkezet alakult ki a bankrendszerben. A kilencvenes évek végére a Magyarországon működő 42 hitelintézet közül 32 többségi, egy pedig kisebbségi(OTP), bár meghatározó külföldi tulajdonba került. A kizárólagos külföldi tulajdonú bankok a piac kétharmadát uralják, míg az OTP több mint egyötödét. (Várhegyi [2002] 66. o.) Sajátosan magas lett a magyar bankrendszerben a külföldi tulajdon részaránya.

A külföldi tőke térnyerése, mint tudjuk és láttuk sokszor és sokféle ellenérzést és félelmeket keltett a kilencvenes években. Gyakran lassították a hazai privatizációt ideológiai fékek. Végül azonban a gazdasági kényszerek a bankrendszerben is előnyös megoldáshoz vezettek. Viszonylag jelentős újabb állami ráfordítások nélkül megbízható és tőkeerős tulajdonosok kezébe került a magyar bankok jelentős része, akik hosszú távú stratégiai előnyök reményében jelentős tőkebefektetéseket és technológiai fejlesztést hajtottak végre.

A pénzügyi intézményrendszer, beleértve az állampénzügyi intézményeket is jelentős fejlődésen mentek át az 1995 utáni időszakban. Ugyanakkor a költségvetés rendszerének tartalmi változtatása, az államháztartási reform megvalósítása csak elég vontatottan, s csak részlegesen indult meg. Említhettük a stabilizáció kapcsán a jóléti kiadások bizonyos csökkentését. Igazi jelentősége itt nem is az összegszerű megtakarításoknak volt, hanem a rászorultsági elv – nem kis megrázkódtatást okozó – megjelenítésének.

A jóléti rendszerek közül azonban igazán nagy lépésre csak a nyugdíjrendszer esetében került sor. A kilencvenes években, mint korábban szó volt róla, zuhant a foglalkoztatottság, így a járulékfizetők aránya

is, és ezzel párhuzamosan nőtt a nyugdíjasok száma, különösen azért, mivel sokan a korai nyugdíjazást választották. Az évtized során több egyedi intézkedés és szabályozás próbálta a nyugdíjkiadásokat csökkenteni. Ennek eredményeként az 1994-es GDP 10%-a körüli értékről a magyar nyugdíjkiadások 1997-re a GDP 7.1%-ára csökkentek, ami nagyjából a nyolcvanas évek második felére jellemző nagyságrend.

A nyugdíjrendszer reformjának fő ösztönzője ebből is láthatóan nem a pillanatnyi helyzet volt, hanem a demográfiai trendek alapján kirajzolódó jövőbeni gondok. A népesség elöregedése viszonylag lassú volt az elmúlt évtizedekben, köszönhetően a második világháborút követően született Ratkó-nemzedéknek, s ennek az 1975 körüli visszahatásának. Ezek a nemzedékek 2020 és 2050 között mennek majd nyugdíjba, és ez a csökkenő termékenységgel együtt az időskorú népesség arányának növekedését fogja eredményezni. Erre az időszakra gondolva kellett, kellett és kell a magyar nyugdíjrendszert időben felkészíteni a majdani problémák kezelésére.

1993-tól már lehetőséggé vált Magyarországon önkéntes nyugdíjpénztárak létesítése. Ezt a folyamatot nagyon jelentős adókedvezmények segítették, de csak egy anyagiilag jobb helyzetben lévő kisebbséget érintett. Ezzel szemben a lakosság egészét érintő fontos előzetes lépés volt 1996-ban, a korábban alacsony nyugdíjkorhatár 62 évre való fokozatos felemelésének törvénybe iktatása.

A nyugdíjrendszer 1998-as bevezetését hosszas vita, több változat felmerülése előzte meg. A nyugdíjrendszerek reformja Európa és a világ számos országában ugyancsak napirenden levő kérdés, így széles körű nemzetközi tapasztalatokra és elemzésekre lehetett és lehet ma is támaszkodni. (*Oksanen* [2003])

Magyarországon a végleges döntés után csak néhány hónap maradt a bevezetésig, így sok részlet nem is volt pontosan kidolgozva. 1998. január 1-től a korábbi egységes felosztó-kirovó rendszert egy vegyes konstrukció váltotta fel. Megmaradt fő pillérként egy felosztó-kirovó rész, s ehhez járult egy új, tőkésített magánnyugdíjrendszer. A felosztó-kirovó öregségi nyugdíjrendszer lényegében változatlanul maradt,¹⁷ hibáival együtt, s a javításokat a törvény a 2010 körüli időszakra halasztotta. Az átirányított járulékok arányában mérve a bevezetéskor 75:25%-os arány volt a felosztó-kirovó javára.

A reform – mint általában – nem csökkentette rövidtávon az állam költségeit, hanem a magánpénztári befizetések kiesése miatt növelő

¹⁷ Szemben például Lengyelországgal, ahol ezt a pillért is átalakították. (*Fultz* [2002] 465–466. o.)

hatással volt. Ugyanakkor a törvény eredeti rendelkezéseit többször módosították, amely ilyen hosszú távú rendszernél kimondottan káros. Ezek általában a nyugdíjpénztárakat sújtották, s ezzel a jövőbeli nyugdíjasokat, vagyis a jövőt terhelték meg. 2002-re az 1997-es kodifikálthoz képest a munkáltatók 4%-kal, a munkavállalók 1%-kal kevesebbet fizettek az éves bértömeg százalékában. Csökkentek a jelen terhei, de ez – ismét az éves bértömeghez viszonyítva – 3%-os kiesést jelentett a társadalombiztosításnál, és 2%-os elmaradást a magán-pénztáraknál. (Augusztinovics et al. [2002] 489. o.) Mindez kompenzálás nélkül, ami valójában a MAGÁNnyugdíjpénztáraktól való (törvényi) kényszer elvonás, amivel kevesebb lesz a tőkénk, s a jövőbeni hozamuk. Itt ismét a jövő rovására intézkedett a jelen kormánya.

A módosítások másik csoportja – a hagyományoknak megfelelően – igyekezett a jelen nyugdíjasain is takarékoskodni. Például a nyugdíj-emelés szabályait már 1999-ben megváltoztatták. „A kormány úgy döntött, hogy a törvény szerinti indexelés 1999-ben nem ’engedhető meg’ abban az értelemben, hogy túl költséges. Az...eredeti előírásnak megfelelően minden nyugellátást 18.4%-kal kellett volna emelni arra az évre. Ehelyett az alulról és felülről százalékban korlátozott fix összegű emelési eljárás alkalmazását írták elő...Az átlagos emelés viszont csak 14.2 százalékra jött ki, azaz több mint 4 százalékponttal kevesebbre, mint amit az 1997-ben meghozott törvény eredetileg 1999-re előírt. Természetesen a nyugdíjasok a következő években is maguk előtt görgetik ezen intézkedések hatását.” (Augusztinovics et al. [2002] 488. o.)

Az éves adótörvényekhez kapcsolódó fokozatos módosítások, a társadalombiztosítási alapok önállóságának megszüntetése, és ezzel ismét közvetlen kormányzati irányítás alá helyezése, a járadékbeszedés APEH-hoz helyezése mind-mind azt sugallja, hogy ez a rendszer sok tekintetben az éves költségvetés egyszerű elemévé vált, s nem a törvényes garancia letéteményese hosszú évtizedekre előre kiszámítható módon.

A fentiekhez járulnak állandó egyéb változtatások, még olyan alapvető kérdésben is, hogy kötelező-e vagy sem a pályakezdők belépése magánnyugdíjpénztárba. Mindez a rendszer hitelességébe vetett hitet erősen meggyengítette a bevezetést követő években.

Az 1998-as nyugdíjreform lényegi lépése a tőkésített magánnyugdíjrendszer létrehozása volt. A társadalombiztosítási nyugdíjrendszer alapvető problémáinak zöme azonban megoldatlan maradt, illetve néhánynak a rendezését a törvény a 2010 utáni időszakra halasztotta.

A másik nagy jóléti elemnél, az egészségügyi rendszer átalakításánál reformjellegű lépésre nem került sor a Bokros-programot követően sem. Erről is kiterjedt viták folytak, és az itt felmerülő elképzelések zöme sok szempontból a nyugdíjrendszerhez hasonló több pilléren álló rendszer kialakítása irányába mutatott. Ugyanakkor látszott, hogy a választások közeledtével egyre csökkent valószínűség a reformlépések megkezdésének az esélye.

Mint Kornai János a témában írt könyve végén írta, ez „az írás 1997 végén készült el. Nem számíthatunk arra, hogy az országgyűlési választások előtt sor kerülne a törvényjavaslatok nyilvános vitájára. Az viszont elvárható, hogy mire az új parlament képes lesz az egészségügyi gazdasági mechanizmusát reformáló törvényekkel foglalkozni, álljanak készen a viták alapjául szolgáló javaslatok.” (Kornai [1998b] 174. o.) Ezzel szemben 1998 után sem történt lényeges előrelépés ezen a területen.

Mind a nyugdíjrendszer mind az egészségügyi rendszer reformja napirenden volt 1995 után, s ezek közül az egészségügy tűnt a fontosabbnak. Hamarosan, mivel túl ambiciózusnak tűnt a kettő együtt, érdekes módon a kevésbé preferált, a nyugdíjreform maradt a célkeresztben. Az egészségügyi reform lekerült a napirendről.¹⁸

Figyelemre méltó, hogy hasonló történt Lengyelországban, a két párhuzamosan induló reformból ott is csak a nyugdíjreform került bevezetésre. Egyes elemzők az okokat az egészségügyi szektor sokdimenziós érdekérvényesítési képességével, politikai lobbizásával magyarázzák. (Nelson [2001] 257. o.) Ez általában is emlékeztet arra minket, hogy minden szociális reform érdekeket sért, s demokráciában igen nehéz ezeket keresztülvinni, hiszen meg kell szerezni hozzá a politikai támogatást. Ennek nehézségeire számtalan példát láttunk és látunk Magyarországon is.

Az 1995 utáni időszak figyelmeztető tanulsága, hogy „bizonyos politikai szituációkban könnyebb milliókat érintő transzfereket, támogatásokat csökkenteni, mint egyes intézményrendszereket jól megfogható érdekcsoportok kárára átalakítani...az, hogy mindezek miatt a reform sokszor a könnyebb ellenállás irányába halad, hosszú távon nem jelenthet optimális megoldást. Nem véletlen, hogy a három nagy állami intézményrendszerben történt a legkevesebb változás (egészségügy, köz- illetve felsőoktatás).” (László [2001] 861. o.)

¹⁸ Érdekes egybeesés, hogy Bokros Lajos lemondásának közvetlen oka éppen az Egészségbiztosítási Alap hiányáról szóló kormányon belüli vita volt.

Korábban beszéltünk a jelen-jövő probléma magyar megjelenéséről, s arról, hogy a jövőre vonatkozó ígéretet – veszélyes – gyakorlata mennyire elterjedt az elmúlt évtizedekben. Valószínűleg ez, kicsit fordítottan is működik. A jövőre vonatkozó romlás, egy kedvezőtlenebb majdani nyugdíj „jelenértéke”, jelenlegi ellenérvés „nagysága” eleve kisebb, mint olyan reformé, változtatásé, amely most rögtön érzékelhetően rontja helyzetünket, még ha kisebb mértékben is. Különösen, ha a reform jövőbeli hatásairól eleve kevés szó esik. A kétezer forintos felsőoktatási tandíj hatalmas ellenállást váltott ki, mert a kötelezettség kézzelfogható és azonnali volt.

A korábbiakon túlmenően tehát a nyugdíjreformot ezért is lehetett könnyebben elfogadtatni, mint az egészségügyi reformot, mert ez utóbbi már rövidtávon terhelte volna a lakosságot. Ugyancsak az okok között szerepelhet, hogy az egészségügy reformját a nemzetközi szervezetek kevésbé erőltették az egyes országokban, mint a nyugdíjreformot, már csak azért is, mert nem található igazán problémamentesen működő nemzetközi minta. (Nelson [2001] 259. o.)

Összességében azt mondhatjuk, hogy a jóléti rendszerek átfogó reformjából egyedül a nyugdíjrendszeré valósult meg, ugyan a jövő kilátásait tekintve korántsem problémamentesen, a többi nagy rendszeré nem. A Bokros program utáni tervezett továbblépés ezen a területen nem történt meg, pedig ez lett volna az állami kiadások hosszabb távon tartós csökkenését, a közösségi fogyasztás mérséklődését biztosító áhított út, amely erőforrásokat szabadíthat fel a fenntartható növekedés számára. Nemzetközi példák tanulságai is alátámasztják ezt a stratégiát. (Lindbeck [2001] 171. o.)

A stabilizáció teremtette egyensúly a program végrehajtói szerint nélkülözhetetlen előfeltétele volt a reformok háttérének megteremtéséhez, de ugyanakkor maguk a reformok jelentették volna a hosszú távú stabilizációt. „Nyilvánvaló volt, hogy egy olyan átfogó reform, amely felöleli az egészségügyi ellátás, a nyugdíjrendszer, a társadalombiztosítás, a tudományos kutatás, a kultúrafinanszírozás, adózás, önkormányzat, kincstári kezelés, közösségi adminisztráció, lakásfinanszírozás stb. átalakítását, nem hozhat lényeges azonnali megta-
karításokat...

Természetesen a közösségi pénzügyi reform egyik fő célja az, hogy az állampolgárok viselkedését olyan módon változtassa meg, hogy hajlandók legyenek nagyobb mértékben hozzájárulni a közösségi javak és szolgáltatások együtteséhez, és ugyanakkor érdekeltek legyenek a költségvetési intézmények hatékonyabb működésében. Ez a magatartásváltozás a pénzügyi kiadások mérséklését eredményezi, és

nélkülözhetetlen összegeket szabadít fel a folyamatos gazdasági növekedés számára. Ezért hosszú távon a közkiadási reform sikere a fő biztosítéka annak, hogy ne legyen többé szükség nadrágszíz megszorító intézkedésekre. Maga a reform lehet a pénzügyi stabilitás fenntartásának a záloga.” (Bokros [1997] 27. o.)

Nemcsak a hosszú távú stabilitást szolgáló reformok elmaradása jelentett gondot, de a rövid távú egyensúly is veszélybe került a sokott politikusi reflexek miatt. Ahogy a veszélyérzet enyhült, a politikuskok adakozó kedve úgy nőtt. Nyilván ezt külön ösztönözte a közelgő választások szele is. 1997 őszétől újra fokozatosan lazult a fiskális politika, ismét háttérbe került az egyensúly szempontja. Eleinte lassan, majd később gyorsuló tempóban romlani kezdett a költségvetés, majd a fizetési mérleg egyensúlya is.

A „Bokros csomag eredményei láttán a Horn kormány fokozatosan olyan, törvényekbe és kormányhatározatokban rögzített döntéseket hozott, amelyek együttes pénzügyi kötelezettsége – ha végrehajtják azokat, de hatásukat ellensúlyozó kiadási korlátozásokra nem kerül sor – 1999-re a GDP 7 százalékát kitevő államháztartási hiányhoz vezetett volna.” (Antal [1999] 466. o.)

Sem a sikeres stabilizáció, sem a választások előtti túlköltekezés nem segített a Horn-kormányon, s ismét az aktuális ellenzék alakíthatott kormányt, s vezethette Magyarországot az ezredfordulón. Az Orbán-kormány a választási évben jelentős túlköltekezés és elkötelezettségek után vette át a kormányrudat és az államkasszát, s 1998-ban az államháztartás 6% fölötti hiánnyal zárult.

Erről természetesen jelentős mértékben a korábban hatalmon lévő kormány tehetett, s a folyamatok önmozgása. A „választások előtti, pénzügyi lazítással járó gazdaságpolitikán a tapasztalatok szerint a választások után sem lehet azonnal kellő mértékben változtatni. A győztes pártoknak is mindig vannak feltétlenül beváltandó ígéretei, s az egész tervezési-döntési folyamatnak is jelentős a tehetetlensége, a változtatások kidolgozásához és elfogadtatásához – s különösen tényleges hatásukhoz – időre van szükség.” (Antal [1999] 466. o.)

Az Orbán-kormány – régi szép időköt idézően – a magas növekedési ütemet, és az utolérést, felzárkózást helyezte gazdaságpolitikai ígéreteinek a középpontjába. A korábban említett növekedési és utolérési illúzió jellemző elképzeléseire, a térségben persze a korántsem példátlanul. A választási kampányban évi 7%-os GDP növekedési ütem szerepelt, amely később is lebegtetve, gyakran megjelenik.

A választások után már kicsit óvatosabban, az Európai Unió átlagos növekedésének kétszeresét tűzik ki célul, 1999-re 5%-ot. Ez a

Bokros-program utáni reménykeltő éveket követően önmagában nem sok, hiszen 1998-ban is 4.9% volt a növekedés.

Ugyanakkor a növekedési lehetőségeknél a világgazdaságot felkavaró nemzetközi pénzügyi válságot is figyelembe kellett venni. 1997-ben Délkelet-Ázsiában, majd 1998 második felében Oroszországban, az év végén pedig Brazíliában jelentkezett a világgazdaságra kiható pénzügyi válság. Mindez a növekedési ütemek lassulását eredményezték világszerte. 1999 nyarára szerencsére a világ túljutott a nemzetközi pénzügyi válságok okozta sokkhatáson, s ismét javultak a konjunkturális kilátások.

Az 1998-as év túlköltekezését és annak negatív hatásait érzékelve 1999-ben a kormány, miközben kifelé a növekedést hangsúlyozta, belül egy nagyon szigorú, következetes, lényegében rejtett kiadáskorlátozással egy „hideg” stabilizációt hajtott végre, ellensúlyozva a választási év túlköltekezését. Az egyik eszköz éppen az állami beruházások visszafogása volt, az ígért infrastruktúrafejlesztés (autópálya építés stb.) be nem vallott elhalasztása, illetve azóta hagyománnyá vált verbális építése.¹⁹ Az államháztartás hiányát az Orbán-kormány 3.4%-ra csökkentette. (KSH [2001] 292, 350. o.) Az év első felének nagy izgalmai után, többek között a nemzetközi pénzügyi válság elcsitulásának jótékony hatására, végül a növekedés 4.2%-os lett (KSH [2003a] 303. o.), ami persze messze elmaradt az 1998 elején hangoztatott 7%-tól, de még mindig jelentős volt.

A nemzetközi pénzügyi válság vihara elvonulni látszott, az Orbán-kormány 1999-ben – ha nem is nyíltan –, de kiigazított valamennyit a választási túlköltekezés okozta egyensúlytalanságból, az ország adósságállománya csökkent, mérséklődött az infláció. A helyzet – néhány, a szakértők egy részét nyugtalanító jel ellenére is – biztatónak tűnt, s optimista volt a gazdaságpolitika két meghatározó tényezője, mind a kormány, mind a Magyar Nemzeti Bank.

Surányi György a jegybank elnöke 2000 márciusában így nyilatkozott. „Egyértelmű, hogy a gazdaság fellendülési szakaszba lépett, hiszen az elmúlt három évben a GDP növekedése mindig 5 százalék körül alakult. Ez minden bizonnyal az idén is hasonlóképpen lesz. Meggyőződésem, hogy több szempontból is fenntartható növekedés-

¹⁹ Matolcsy György így nyilatkozott 2000 nyarán az abban az évben épülő autópályák hosszáról. „Nem annyi, amennyi az öt évre szánt hatszáz kilométeres programból következne. Húsz-huszonöt kilométer. Jövőre reális terv hatvan-hetven kilométer útszakasz befejezése...Az biztos, hogy a következő két évben nem épül meg évente 120 kilométer autópálya és autótút, de utána talán igen.” (Matolcsy [2000a] 79. o.)

ről kell beszélnünk. Egyrészt stabil külső egyensúlyi pályán haladunk, másrészt folyamatosan csökken az infláció....Mindez nem jelenti azt, hogy ne kellene minden nap, sőt minden percben megküzdenünk ezért a növekedés folytatódásáért. A jelen helyzetet talán úgy lehetne definiálni, hogy egy nehéz időszak után most ígéretes szakasz előtt áll a magyar gazdaság.” (Surányi [2000] 18. o.)

2000-ben valóban folytatódott a növekedés, a GDP 5.2%-kal emelkedett (KSH [2003a] 303. o.), az államháztartás hiánya is a GDP 3.3%-ára csökkent (KSH [2001] 292, 350. o.), ennyiben igazolta a jegybank elnökének és másoknak a várakozását.

Az államháztartás helyzete sajátosan kedvezően alakult 2000-ben. A kormány 1999 végén alaposan alábecsült 2000-es inflációs értékre épülő költségvetést fogadott el. Az áremelkedés üteme az 1995-ös megugrás után folyamatosan csökkent, 1996-ban 23.6%, 1997-ben 18.3%, 1998-ban 14.6% volt a fogyasztói árak növekedési üteme, s ez 1999-re a 10%-os lélektani határra csökkent, de még mindig két számjegyű volt. (KSH [2001] 342. o.) 1999-ben a december/december árindex 11% volt, ezzel szemben a kormányzati költségvetési előterjesztés 6.3%-os áremelkedéssel számolt 2000-re (Csáki [2000] 88. o.). Ugyanakkor a szakértők 9% körüli infláció vártak 2000-re, s valójában még ennél is magasabb, 9.8%-os volt tényleges áremelkedés. (KSH [2001] 342. o.)

Annak ellenére, hogy az olajárak változása nehezen volt megjósolható, mégis az infláció tudatosan alultervezettnek tűnt a 2000-es költségvetésnél. „A kormány talán nem is gondolja komolyan a 6–7 (6.3) százalékot: lehet, hogy maga is 9 százalékos inflációt vár...’A-z infláció olyan adó, amelyről nem szavaz a kongresszus’ – mondta Milton Friedman... A jelenlegi kormány ezek szerint arra számít, hogy a nyílt restriktió (valószínűleg pontosabban fogalmazunk, ha enyhébben megszorításokról beszélünk) elkerülhető azáltal, hogy a tervezettnél sokkal magasabb infláció elértékteleníti, ugyanakkor a különböző jövedelemtulajdonosok között át is rendezi a jövedelmeket. A megszorítások így nem olyan nyilvánvalóak – főként nem látszanak azonnal.” (Csáki [2000] 88. o.)

A jegybank 1998/1999-ben látva a laza fiskális politikát keményebb monetáris politikát folytatott, magasan tartotta a kamatokat. Talán a költségvetési politika szigorodása, az államháztartási hiány csökkenése készíthette a Magyar Nemzeti Bankot arra, hogy 2000 januárjában mintegy megtámogatva a kormány által tervezett inflációs értéket, szokatlanul nagy kamatcsökkentést hajtott végre. Ez olcsóbbá tette a hitelt, élénkítette a gazdaságot, enyhítette a költ-

ségvetés kamatterheit, ugyanakkor csökkentette a megtakarítási hajlandóságot, ami a fogyasztás növekedését ösztönözte.

A kormány, a választási ciklus első felében lévén, érthetően visszafogott volt 2000-ben. Ugyanakkor az alultervezett infláció egyrészt segítette a béremelkedések visszafogását, másrészt tetemes inflációs bevétel növekedést eredményezett, amelyet a kormány oszthatott el. A „kiharcolt” nominális bér- és jövedelem emelkedések jelentős részét így sikerült 2000-ben elinflálni, ami visszafogta a korábban megugrott fogyasztást. További rejtett eszköz volt a hideg progresszió, amit a változatlan személyi jövedelemadó sávok eredményeztek, mivel a nominális jövedelmek így gyakran magasabb elvonási kulccsal adóztak, csökkentve a nettó jövedelmek reálértékét.

Érdekes módon a kormány egyszerre volt restriktív és költekező. De ezt magyarázza, hogy a kettő között időbeli eltolódás volt. Takarékos volt 2000-ben, költekező 2001-ben. Az alultervezett infláció „okozta” bevételi többlet 2000-ben megközelítette a 300 milliárd forintot, amit a következő évben a zárszámadás során szét tudtak osztani.

A nyersolaj világszármazékának az emelkedése 2000-ben jelentősen rontotta a magyar cserearányokat. A cserearány veszteség a GDP növekményének több mint egyharmadát „vitte el”, ennyivel csökkent a felhasználható jövedelem. A fogyasztásra és a felhalmozásra fordított jövedelem gyorsabban nőtt, mint a felhasználható jövedelem, vagyis növekvő mértékben kellett külső forrást bevonni. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a folyó fizetési mérleg hiánya 2000-ben a GDP 6.2%-át tette ki, megközelítette a 3.2 milliárd eurót. (KSH [2003a] 51, 55. o.)

A magyar gazdaság 2000-ben érte el a rendszerváltás óta a legmagasabb éves növekedési ütemet, 5.2%-ot. A Bokros-program után 1997 és 2000 között a magyar gazdaság növekedési „aranykorszakát” figyelhettük meg. Azonban külső és belső tényezők már 2000-ben jelezték, hogy komoly változások érlelődnek.

„Postkeynesista” fordulat – befelé

Az 1995-ös stabilizáció és exportorientációs paradigmaváltás fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, ugyanakkor már korábban is szó volt róla, hogy ez nem egyszer s mindenkorra oldotta meg a magyar gazdaság évszázados problémáit, hanem egy esélyt, egy irányt villantott fel. Azon túlmenően, hogy a következő években az államtartás centralizáció csökkentése, mint a hosszú távú versenyképességet növelő társadalmi költségeket csökkentő lépés nem ment

végbe, s hogy a belső túlköltekezési hajlam ismét teret nyert, azt is hangsúlyozni kell, hogy 1995-ben egyszeri lehetőségek, illetve átmeneti eszközök is szolgálták a program sikerét.

A kilencvenes évek második felében végbemenő fellendülés megértéséhez az is hozzátartozik, hogy a rendszerváltást követő „rombolva teremtő” transzformációs válság okozta jelentős visszaesés után – megfelelő gazdaságpolitika esetén – természetes egy pici „helyreállítási periódus”, amikor jelentős növekedést produkál a gazdaság. Ne feledjük, hogy így is csak az évtized végén érte el a magyar gazdaság az utolsó rendszerváltás előtti „békeév” szintjét. A kilencvenes évek második felében, a jelentősen korszerűsödött magyar termelési szerkezet bázisán évi 20-30%-os exportbővülésben ez a hatás is benne volt.

A stabilizációs csomagnál átmeneti volt a szelektív import vámpótlék protekcionista védelmének hatása, akárcsak az egyszeri nagy leértékelés, majd a viszonylag magas havi csúszó leértékelés exportösztönző impulzusa. Ne feledjük, hogy 1995 őszére az egy évvel azelőtti helyzethez képest a forint több mint 30%-os nominális leértékelődést mutatott, ami ugyancsak jelentős reál effektív árfolyamcsökkentést eredményezett. (Kornai [1996b] 597. o.)

A versenyképességet számottevően növelte a munkaerőköltségek radikális csökkenése, elsősorban a reálbérek több mint 11%-os mérésük révén. Az államigazgatás létszámának visszafogása szintén költségcsökkentő hatással volt.

A fenti tényezők átmenetisége kétségtelen, nem ismételhetők havonta vagy évente. A fogyasztás növekedésnek indult, különösen a választási évben, a közsféra létszáma sem csökkent tovább, s nem lehetett állandóan jelentősen leértékelni a forintot.

Nem csak, hogy nem lehetett újra és újra radikálisan leértékelni a forintot, de éppen ellenkező tendencia tért vissza, mivel az egyre kisebb ütemű csúszó leértékelés miatt a forint fokozatosan ismét felértékelődött, ami önmagában az export csökkenése és az import növelése irányába hatott. Szintén hátrány volt, hogy a csúszó árfolyamrendszer csekély mozgásteret hagyott a monetáris politika számára.

A magyar gazdaságpolitikában, mértéktartó önbizalom mellett sem szabad soha szem előtt téveszteni azt, hogy Magyarország kis és nyitott országgént mind a pozitív, mind a negatív hatásokat tekintve millió szálon kötődik a világ gazdaságához, s azon belül elsősorban a fejlett Európához. Mondhatjuk, hogy kettős integráltság jellemző. Talán túlzottan is döntő az Európai Unió, s azon belül Németország hatása, de ezek gazdasági növekedése, ha esetleg időbeli késéssel is,

szorosan összefügg az Egyesült Államok, és valamivel kevésbé az ázsiai centrum helyzetével.

Más oldalról, például az olajárak alakulásán keresztül Magyarországra is közvetlen hatással van az Európán kívüli világgazdaság állapota. Mindenképpen növelni kellene Magyarország aktív nyitottságát ebbe az irányba, az Európán kívüli – s valljuk meg az előtt járó – másik két világgazdasági centrummal, az Egyesült Államokkal és Ázsiával. Több lábon kellene állni Magyarország külgazdasági stratégiájának.

Az 1995-ös stabilizáció utáni növekedésben meghatározó hátteret és okot jelentett az általános világgazdasági konjunktúra. Hogy mennyire így van, azt a – szerencsésen rövid kimenetelű – 1997/1998-as nemzetközi pénzügyi válság Magyarországra gyakorolt azonnali közvetlen és közvetett negatív hatása is mutatta. (Anta [2000] 12. o.)

Hogy a magyar gazdaság mennyire függ a külső konjunktúra alakulásától, az is mutatja, hogy az ezredforduló körül „legfontosabb külkereskedelmi partnerországaink gazdasági növekedésének minden 1 százalékos csökkenése ennél valamivel nagyobb mértékben mérsékli keresleti oldalról a hazai bővülés lehetőségét...Becslések szerint az amerikai gazdasági növekedésének minden 1 százalékos lassulása 0.4 százalékkal veti vissza az euró-zóna teljesítményét” (Anta [2002] 7. o.)

Az 1997 és 2000 közötti időszak alatt az volt az igazi kérdés, a nagytét, hogy mennyire sikerül megteremteni a tartós növekedés feltételeit, mennyiben sikerül az átmeneti hatásokat állandóan érvényesülőkké helyettesíteni, s az előrehajtó erőket egyre megújítani a magyar gazdaságban.

Az Orbán-kormány, a választási program elképzeléseit – átmene-tileg – félrerakva 1998/2000-ben igyekezett stabilizálni a gazdaság helyzetét, az egyensúly felé visszabillenteni azt az 1997/1998-as évek lazuló fiskális politikája után. Ennek személyi hitelt is adott Chikán Attila, Járai Zsigmond és Surányi György egybehangzó fellépése.

A stabilizálódó helyzet, a 2002-es választásokra való „megfelelő” felkészülés, valamint a politikai ambíció, a kormányt választási koncepciója leporolására készítette. Ennek jegyében Chikán Attilát Matolcsy György váltotta fel a Gazdasági Minisztérium élén, s világos volt, hogy a jegybank elnökének a helyére is megbízható embert szeretnének helyezni, de ehhez kénytelen-kelletlen meg kellett várni Surányi György megbízatásának lejártát. Itt a váltás 2001 elején következett be, ekkor Járai Zsigmond vette át a Magyar Nemzeti Bank vezetését.

Mint tudjuk és láttuk, 2000-ben a legtöbben, beleértve a kormányt is, úgy érezte, hogy a magyar gazdaság a tartós fejlődés biztos útján van, s fenntartható az 5 százalék körüli növekedés. Ezt erősítette, hogy 1999-ről 2000-re még gyorsult is a növekedés.²⁰ A kormány meghatározó tényezői azonban lényegében kevesellték ezt az ütemet. Az utolérés, a minél gyorsabb felzárkózás, az Európai Unió életszínvonalának megközelítése, az elosztható javak bővülése, a politikai hatalom bebiztosítása mind-mind magasabb ütemet követeltek ebben a felfogásban. Az ír példa, a kelta tigris képe felélesztette a pannon tigris álmát is. És az Orbán-kormány „mert nagyot álmodni”.

Az elképzelések a választási programhoz való visszatérést mutatják. Mint Matolcsy György nyilatkozta 2000-ben frissen kinevezett miniszterként, a gazdasági stratégia „elkészült. 1997–1998-ban a Fidesz gazdasági programja volt az első koncepció, ezt követően megszületett a kormányprogram. A stratégia lényege, hogy a gazdasági felzárkózás és a társadalmi felemelkedés együtt megoldható, erre történelmi esély van. Ezt olyan gazdaságpolitikájával érhetjük el, amely az egyensúlyi követelményeket és a növekedést együtt teljesíti. Ez ilyen egyszerű...1997 óta növekszik a gazdaság, és nem borult fel sem a külső, sem a belső egyensúly. Sőt a növekedés az egyensúlyi helyzetet javítja.” (Matolcsy [2000b] 74. o.)

A beindított Széchenyi program jelképezte ezt a stratégiát. Ez a New Deal mintájára, elkészett keynesista módon, az infrastrukturális fejlesztéseken keresztüli belső keresletnövelésre épített, bízva abban, hogy ezeknek a beruházásoknak viszonylag alacsony az importigénye. Középpontjában a lakásépítés állt, amely 20 ezer lakást célzott meg, s ettől 1.5% plusz GDP növekedést várt, az 50–60 kilométer autópályától 0.5%-os GDP emelkedést remélt, s ha ezt a 2%-ot hozzászámítjuk a várt 5%-os értékhez, akkor máris a Fidesz programban ígért hét százalékos fejlődésnél vagyunk.

Az is nagy különbség persze, sok más mellett, a Széchenyi program és az ihlető New Deal között, hogy egyik egy válságból való kilábalást segített egy hatalmas méretű gazdaságban, a másik pedig, egy növekedési csúcspontra szeretett volna még rásegíteni egy kicsi nyitott gazdaságban. Persze a kettő között eltelt közel hetven év, a megváltozott világ és világgazdaság sem mellékes szempont.

Az elképzelések szerint a kormányzati jelzésre a magántőke valószínűsíthetően a plusz fejlesztéseket, s az állam maga csak gazda-

²⁰ Ez, mint láttuk, a nemzetközi pénzügyi válság elmúlásának volt elsősorban köszönhető.

godott volna az ezekből származó többletbevételek révén. „Ezek a programok nem követelnek állami forrásokat. Az autópálya-építésekre egyetlen fillérrel sem kell többet költeni, mint amennyi a költségvetésben szerepel, azaz huszonhétmilliárd elég. Itt sorakoznak azok a külföldi bankok és hazai pénzintézetek, amelyek boldogan finanszíroznák az autópálya-építéseket. Az igazi kérdés az, hogy a programokkal beinduló pótlólagos növekedés rontja-e a magyar gazdaság egyensúlyát. Szerintem, nem rontja. Az államháztartásnak nem kell többet költenie ezekre, ellenkezőleg, azokból többletbevételt remélhet.” (*Matolcsy [2000b]* 76. o.)

Az egyensúly egyik biztosítékának azt tekintette ez az elképzelés, hogy mivel az infrastrukturális beruházások importigénye alacsony, azért ez döntően a belső keresletet fogja növelni, s nem az importot. Indirekt importhelyettesítő stratégiának is tűnhet ez a gazdaságfejlesztési irány. Nyilván az alacsony importigényben van igazság, akár csak egy direkt módon importhelyettesítő gazdaságpolitikánál is ez fontos érv. A mai globalizált világ gazdaságban egy kicsi nyitott gazdaság számára egyik megoldás sem kecsegtet sok jóval. A térség szomorú gazdaságtörténeti tapasztalatai is elgondolkodtatók lehetnek.

Természetesen ma már elég világos, hogy a költségvetés „huszonhétmilliárd” forintja nem volt elég, sokkal nagyobb összegekre lett volna szükség egy valóban dinamikus autópálya építési programhoz. A lakáshitelek kamat támogatása pedig, nem csak, hogy egyre emelkedett később, de a lakosság egyre inkább negatív megtakarítóvá vált, ami azért korántsem tekinthető egyensúly irányába ható lépésnek.

Ugyanakkor 2000-ben, ahogy korábban már láttuk, a magyar gazdaság növekedési lendülete csökkenőben volt, elsősorban az export és a feldolgozóipar kibocsátásának növekedési üteme lassult. A beruházási ráta esett vissza, s ezen belül is jelentősen mérséklődött a feldolgozóipari beruházások üteme. Nem sikerült egyelőre újabb növekedési forrásokat mozgósítani, mivel a stabilizációt követően nem volt politikai erő és akarat az elért egyensúly bázisán való továbblépésre.

Ezt még nem igen érzékelve, vagy talán emiatt is, egyre inkább előtérbe került a korábbi növekedéshez hozzáadandó új stratégia. A Fidesz programban 25 év alatti periódusra ígérték az Európai Unió akkori átlagának az elérését Magyarország számára. Ehhez látták szükségesnek az évi hét százalékos növekedési ütemet. 2000 második felében már 5.5%-os ütem is elégnek tűnt ehhez, ami – nyilván teljesen véletlenül – csak kicsivel volt több mint az azévi várható érték. Az „bizonyos, hogy az Európai Unió valamelyest lassul, az OECD pedig

átszámolta a nyolcvanas évek adatait, ebből kiderült, hogy jobb a magyar bázis, mint gondoltuk, tehát 5.5 százalékos átlagos növekedést elég elérnünk ahhoz, hogy huszonöt év múlva elérjük az Európai Unió akkori átlagos fejlettségi szintjét...

Ha egy országban négy-öt éven át dinamikus a növekedés, és a vezetés tudja, mi a következő lépés, akkor ez idővel önfenntartóvá válik. Ha beindul egy gazdaság, szinte le sem lehet fékezni. Mi eddig megszereztük a globális tőkét, most felzárkóztatjuk mellé a belföldi növekedési motorokat is, hogy megismételjük azt, ami Írországban, Finnországban, Katalóniában történt.” (Matolcsy [2000a] 81. o.)

Természetesen ez a belső felhasználás növelésén alapuló felfogás teljes ellentétben áll a korábbi exportvezérelt gazdasági növekedési elképzeléssel és gyakorlattal. Nehezen képzelhető el, hogy egy gazdaság tartósan és sikeresen kombinálja az egyensúlyrontó és egyensúlyjavító gazdasági stratégiát, amelyek időben nézve és logikailag egymás alternatívájaként jelentek meg a magyar gazdaság fejlődése során. Azért is „beszélhetünk új gazdasági modellről, mert megszűnt az a rendkívül rossz dilemma, hogy a gazdaság növekedése óhatatlanul a külső egyensúly romlását idézné elő.” (Mádi [2001] 14. o.) Az új „magyar modell”, amely cáfolná a hagyományos közgazdasági elmélet állításait, azonban nem igazán bizonyult sikeresnek.

Mint Békesi László 2001-ben – nyilván nem véletlenül – első helyen említette a modern államok költségvetési politikáinak tapasztalatait összegezve, a „keresletnövelő, konjunktúrergerjesztő célú, a deficit növelése árán is költekező államháztartási politika nem megengedett, nem hatásos, az ilyen kísérletek rendre kudarcba fulladnak. Némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy a modern államok modern gazdaságpolitikája ma már nem tűri a postkeynesi ihletésű gazdaságpolitika konkrét megvalósítását a költségvetési gyakorlatban. Az ilyen politikák – már középtávon is – a makrogazdasági egyensúly látványos romlásához, illetve az inflációs nyomás növekedéséhez vezetnek, ezért lényegesen több kárt és veszteséget okoznak az adott nemzetgazdaság számára, mint amennyi előnyt az átmeneti kereslet-növekedés a konjunktúraélénkítés területén kiváltani képes.” (Békesi [2001] 867. o.) Természetesen ez mindenki számára megfontolható és megfontolandó tanulság, amit a modern magyar gazdaságtörténet sokoldalúan alátámasztott és alátámaszt.

Az Orbán-kormánynak a belső kereslet élénkítésére alapuló növekedési ütem gyorsítását célzó elképzeléseinek kidolgozásával és bevezetésével párhuzamosan azonban a világ gazdaságban a hosszú fellendülés után a lassulás jelei kezdtek mutatkozni. A kezdeti tüne-

tekhez járult 2001. szeptember 11-én a terrortámadás, ami tovább erősítette a kedvezőtlen tendenciákat. Nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a minket közelebről érintő Európai Unióban, s különösen Németországban is tartósan bizonyult a növekedés lassulása.

Elvileg a célpont, az Európai Unió ütemének a lassulása akár jó hír is lehetne az „utolérés” szempontjából, de sajnos, mint láttuk ez egyben azt is jelenti, hogy a magyar növekedési ütem is lassul, szóval ez valójában egy igazán rossz hír volt. Ismét rámutatott arra, hogy ez az utolérési illúzió egy kicsit olyan, mint amikor egy légy a Budapest-New York járaton előrerepül a gépben, s meg van győződve arról, hogy előbb fog odaérni, mint a repülőgép. A globalizált világgazdaság nagy repülőgépén az, hogy a kis magyar gazdaság meddig jut, az a repülőgépen és annak irányítóin múlik, a magyar gazdaságnak arra lehet törekednie, hogy a gépen maradjon, s esetleg egy kicsit jobb hely jusson neki majd, mint eddig.

A magyar gazdaság megérezte a nemzetközi konjunktúra romlását, s a 2000. évi 5.2%-os csúcs után mérséklődött a növekedés üteme. Ennek előjele már a 2000-es év során érzékelhető volt, az első negyedévben (az előző év azonos időszakához képest) még 6.6% volt a növekedési ütem, a negyedik negyedévben viszont már csak 4.2%. 2001-ben az éves növekedés tovább mérséklődött, 3.8%-ra. 2002-ben az éves ütem 3.3%-os volt, alacsonyabb mint az előző évben. (KSH [2003b] 49. o.) 2003-ban tovább csökkent az éves növekedési ütem, és nem éri el a 3 százalékot.

2002-re igen messze kerültünk a hajdan remélt 7 százalékos ütemtől. Az Orbán-kormány érzékelve a világ gazdasági konjunktúra hanyatlását, egyre jobban a belső kereslet emelésétől várta a növekedést, ezzel próbálva ellensúlyozni a világ gazdasági hatást.

„A magyar gazdaság korábbi szerkezete rendkívül sebezhető volt a globális konjunktúra lassulása felől...Akár csak egy vezető exportcikkünk kivitelének jelentős lassulása és akár csak egy exportáló vállalatunk megingása is jelentős visszaesést hozhatna a kivitelben, gazdasági növekedésben, sőt a folyó fizetési mérlegben is...

Azért is mi élénkítünk elsőként, mert már rátaláltunk az egészséges és két lábon járó gazdasági növekedés új szerkezetére. Ebben a globális húzóerő mellé az infrastrukturális beruházások, és a belföldi kereslet bővítése egyenrangú növekedési motorként épül be. Már képesek vagyunk a másodikat erősíteni akkor, ha az első gyengül. Ráadásul a belső gazdasági motorok erősítése minden esetben évtizedes elmaradások behozását jelenti, az autópálya-építéstől a lakásépítésig,

a minimálbér-emeléstől a vállalkozásoknak nyújtott beruházási támogatásig.” (Matolcsy [2001] 24. o.)

Mint a korábbi számok mutatták, a másik láb nem igazán segített. Igaz, a magyar növekedés még mindig magasabb volt, mint az Európai Unió átlagos növekedése. Magyarországon 2000 és 2002 között a GDP összesen 12.8%-kal lett nagyobb, az Európai Unióban három év alatt összesen 5.8% volt a növekedés. (KSH [2003b] 49. o.) Ha az utolérendő cél lassul, ez is egy látszólagos esély a jobb teljesítményre.

Igaz, hogy a magyar növekedés 2001-ben kevesebb, mint háromnegyede volt az előző évinek, de ezt is lehet sikernek tekinteni, csak így kezeznünk kell. „A magyar gazdasági teljesítmény relatíve felértékelődött az EU átlaghoz képest, mert a korábbi négy évben a magyar gazdasági bővülés 50-70 százalékkal volt magasabb, míg 2001-ben a magyar GDP növekedése több mint kétszerese lesz az EU átlagnak.” (Matolcsy [2001] 93. o.)

Az Orbán-kormány fenti stratégiájának hatása nyomon követhető a keresleti tényezők változásán keresztül is. 2000-ben, az 5.2%-os GDP emelkedésben, az előző évekhez hasonlóan az export növekedése volt a meghatározó. Az áruk és szolgáltatások kivitelének volumene 22%-kal nőtt az előző évhez képest. A beruházások is hozzájárultak az élénk növekedéshez, de struktúrájának változása jelzi a gazdasági konjunktúra gyengülését. A piaci szférában már 2000-ben csökkent a beruházási kedv. Az export, és így a kiegyensúlyozott növekedés biztosításában kulcsszerepet játszó feldolgozóiparban a beruházások növekedési üteme az átlag felét sem érte el. Élénk volt a lakásépítés, és jelentős beruházások valósultak meg a közigazgatás és védelem ágazatban.

2001-ben – az egyre kedvezőtlenebb külső körülmények között – a GDP 3.8%-os bővülése mellett az export növekedése kevesebb, mint a felére, 9%-ra esett vissza, s romló tendenciát mutatott. A negyedik negyedévben az export értéke már az egy évvel azelőtti szint alá esett. Ehhez hozzájárult, hogy az árfolyamrezsim tavaszi megváltoztatásakor a forint jelentősen felértékelődött. A piaci szféra beruházásai már abszolút értelemben is csökkentek. Hosszú idő után, a Bokros-program óta először, a fogyasztás gyorsabban nőtt, mint a beruházások, s meghaladta a GDP növekedési ütemét.

2002-ben a lassú fejlődés és a belföldi felhasználás szerkezetének a fogyasztás javára történő átalakulása folytatódott. A GDP 3.3%-os emelkedése mellett a lakossági fogyasztás az előző évek viszonylag magas értékéhez képest is ugrásszerűen megnövekedett, elsősorban a jövedelemkiáramlás minden korábbit meghaladó mértékével össze-

függésben. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez már két kormány együttes és egybehangzó igyekezetének a terméke.

1999-ben és 2000-ben a reálkeresetek növekedése 2.5% illetve 1.5% volt, lényegesen elmaradva a GDP üteme mögött. A fordulat a választás előtti évben, 2001-ben jelenik meg. A reálkeresetek 6.4%-kal nőttek, miközben a GDP csak 3.8%-kal. A köztisztviselők keresetét 2001/2002-ben 70%-kal emelték, s 2002 január 1-től 50000 forintra emelkedett a minimálbér. A 2001. évi emelt bázishoz adódott hozzá a választási év 13.6%-os (!) reálkereset emelkedése, amely több mint négyszerese volt a GDP csökkenő növekedési ütemének. (KSH [2003a] 117, 303. o.)

A szigorú monetáris politika, miközben a forint felértékelődésén keresztül az inflációt próbálta csökkenteni, nehezítette a hazai exportőrök helyzetét. A választás előtti – egyébként szokásos – béremelések és jövedelemnövelések, különösen a minimálberek emelése, tovább drágította a magyar munkaerőt, ezzel is erősen rontotta a magyar versenyképességet. A szigorú monetáris politika és a laza jövedelempolitika egyaránt rontotta az export esélyeit, s növelte az importnyomást. Ehhez hozzájárult – az összes eszköztékintve – laza fiskális politika is. Mindez egy mérséklődő növekedési ütem és a visszaeső export által jellemezhető pályán lökte tovább – lefelé – a magyar gazdaságot. A kedvezményes lakáshitelek felfutása pedig, tovább csökkentette a belső megtakarításokat, s ez még jobban erősítette a külső finanszírozásra való rászorulást.

2002-ben a beruházások növekedési üteme is mérséklődött, de ami még fontosabb a belső szerkezeti elmozdulás tovább folytatódott. A piaci, az exportot és a gazdasági fellendülést közvetlenül szolgáló ágazatokban a beruházások abszolút ütemben is csökkentek. Ugyanakkor azonban gyors ütemben folytatódott az államilag jelentősen támogatott lakásépítés, valamint a nem piaci szférában. A közigazgatás és a védelem ismét élen járt a beruházások növekedésében, az első félévben 74%-os volt az emelkedés.

A jelzett folyamatok eredményeként 2000 és 2002 között a magyar gazdaságban jelentősen változott GDP-n belül a fogyasztás-felhalmozás arány. Az összes végső fogyasztás, a háztartások és az államháztartás együttes fogyasztása 2000-ben 73%-ot tett ki, 2002-ben már 78%-ot (KSH [2003b] 51. o.), az elmozdulás jelentős, a GDP 5 százaléka.

A külkereskedelmi mérleg hiánya 2000-ben kiugróan magas volt, 4.3 milliárd euró. Ebben igen jelentős szerepe volt a magas olajáraknak, s az ezzel szorosan összefüggő cserearányromlással. Az export

ugyanakkor még 22%-kal, az import 21%-kal emelkedett ebben az évben.

2001-ben a világgazdasági folyamatokkal összefüggésben a külkereskedelmi forgalom növekedése mérséklődött, és ezen belül, a belső szerkezeti változásokkal hatására, az importnál volt erőteljesebb a lassulás. Az export 8%-kal, az import pedig, 4%-kal emelkedett. Ez a külkereskedelmi mérleg csökkentésének irányába hatott. 2001-ben a külkereskedelmi mérleg hiánya 3.6 milliárd euróra csökkent.

2002-ben folytatódtak a korábbi folyamatok. Az export 6%-kal emelkedett, az import 5%-kal, döntően a második félévi élénkülés következtében. Összességében 3.4 milliárd euróra mérséklődött a külkereskedelmi mérleg hiánya. Ugyanakkor a hiány közel kétharmada a második félévben realizálódott, ami tendenciaváltásra utalhat.

Korábban már szó volt róla, hogy a magyar gazdaság nemzetközileg nézve is rendkívül nyitott ország. Ezen belül is rendkívül magas az Európai Unió aránya. 2002-ben Magyarország exportjának 75%-a irányult az Európai Unióba, s importjának 56%-a származott onnan. Sokkal gyengébb a pozíciónk más relációk felé, különösen a nagyon dinamikus ázsiai centrum irányában. Elgondolkoztató és tanulságos, ha a 2002. évi külkereskedelmi hiányt relációnként is megnézzük.

Az Európai Unió felé – nyilván döntően az idetelepült cégek miatt is – közel 5 milliárd eurós többletünk volt 2002-ben. Ebből az következik, hogy a világ többi részével szemben 8.4 milliárd euró körüli deficitet mutat a külkereskedelmünk. Az Európai Unión kívüli fejlett országokkal szemben már 1.7 milliárd eurós hiányunk volt, ebből Japánnal egymagában 1.5 milliárd, az Egyesült Államokkal 0.2 milliárd a hiány.

A nagyon sok országot magában foglaló fejlődő országok csoportjával szemben 2002-ben 5.1 milliárd eurós hiányunk volt. Az innen növekvő importunk 78%-át gépek és szállítóeszközök jelentik, s a zöme néhány Ázsiai országra koncentrálódik. (Egymagában Kínával szemben több mint 2 milliárd euró a hiány.) Az itt keletkezett 5.1 milliárd eurós hiány, akárcsak az Európai Unió felé mutató 5 milliárdos többlet, döntően a multinacionális cégek tevékenységével hozható összefüggésbe.

Oroszországgal szemben mintegy 1.9 milliárd dolláros hiányunk alakult ki 2002-ben, a hagyományos energia behozatal miatt. A többi közép- és kelet európai országokkal szemben 0.4 milliárd többlet figyelhető meg. (KSH [2003b] 57-60. o.) Mindenképpen stratégiai cél lenne a világ Európai Unión kívüli térségével folytatott külkereske-

delem olyan bővítése, amely a hiányokat hosszú távon csökkentené ebbe az irányba.

Természetes, hogy a folyó fizetési mérleg helyzete összefüggést mutatott a külkereskedelmi mérleg vázolt alakulásával. 2000-ben a folyó fizetési mérleg hiánya megközelítette a 3.2 milliárd eurót, a GDP 6.2%-át. 2001-ben jelentős csökkenés után a hiány 2 milliárd euróra, a GDP 3.4%-ára mérséklődött. 2002-ben ismét növekedés indult meg, a 2.8 milliárd eurós deficit már a GDP 4%-át tette ki.

A kilencvenes évtized második felében a folyó fizetési mérleg hiányának finanszírozásában a működőtőke beáramlás meghatározó szerepet játszott, s ez nem növelte az ország adósságállományát. 1988-at kivéve²¹ minden évben nagyobb volt a működőtőke beáramlása, mint a folyó fizetési mérleg hiánya. 2000-ben ez a tendencia megfordult.

2000-ben a külföldi működőtőke beáramlás valamelyest csökkent, a magyar tőke kivétel viszont megnőtt, így a nem adósságnövelő források csak a hiány 8%-át fedezték. Ez az arány 2001-ben 41%-ot tett ki, 2002-ben 32%-ot.

A fentiek miatt jelentősen megnőtt a bruttó külföldi adósságállomány. 1999 végén ez 28.9 milliárd euró volt, 2002 végén értéke elérte a 38.6 milliárd eurót. Ennek növekedés kisebb volt, mint a GDP emelkedése, így az ahhoz viszonyított arány 64%-ról 55%-ra csökkent. Ugyanebben az időszakban a nettó adósság még gyorsabban nőtt, 10.1 milliárd euróról 15.7 milliárd euróra emelkedett, a GDP-vel azonos ütemben, így az aránya változatlanul a GDP 22–23%-át tette ki. (KSH [2003b] 56–57. o.)

Állam az állam(háztartás)ban – és azon kívül

A fő tendenciák vizsgálatánál nem érdektelen megvizsgálni, hogy a kormány gazdasági stratégiája hogy hatott a gazdaságpolitika lelkének „tükrére”, az államháztartásra. Hogyan alakult a magyar gazdaság évtizedek óta „túlsúlyos” államának sorsa az ezredfordulót követően.

Mint korábban láttuk, a kiadások GDP-hez viszonyított arányában mért magyar államháztartási centralizáció az 1993-as közel 63%-os

²¹ Ez a már többször említett nemzetközi pénzügyi válság miatt következett be, az orosz válság a kockázat „regionalizálása” miatt Magyarországot is kedvezőtlenül érintette.

csúcspont után 60%-ra mérséklődött 1994-re. Ugrásszerű, 10 százalékpontos csökkenést eredményezett 1995/1996-ban, két év alatt a Bokros-csomag. Utána, az 1996/1998 közötti három évben a GDP felét kitevő, még mindig magas arány állandósult. Ugyanezen időszak alatt a bevételek a GDP 55-56 százalékáról 44%-ra mérséklődtek, azzal a szépséghibával, hogy 1996/1998 közötti 3-4 százalékpontos csökkenéssel párhuzamosan a hiány ugyanennyivel nőtt. Ennek eredője volt az 1998-as választási évben a GDP 6.3%-át kitevő igen magas hiány. (László [2001] 846. o., KSH [2001] 292, 350. o.)

Mint láttuk a hivatalba lévő Orbán-kormány 1999-ben belső megszorításokkal, 2000-ben pedig, az infláció alábecsülésének köszönhetően nem igazán feltűnő módon, mondhatnánk kreatívan kiigazította az államháztartás helyzetét. Ebben segített a GDP jelentős növekedése is, különösen 2000-ben. 1999-re sikerült az államháztartási kiadásokat a GDP 47%-ára, a hiányt pedig a GDP 3.4%-ára mérsékelni. 2000-ben az államháztartás kiadásai a GDP 45.9%-ára, a bevételek a GDP 42.6%-ra csökkentek, így az államháztartás hiánya a GDP 3.3%-át tette ki. (KSH [2003a] 306, 362. o.)

2001-ben nagyjából az előző évihez hasonló arányokat figyelhetünk meg. Az államháztartás kiadásai a GDP 45.6%-át, bevételei a GDP 42.7%-át tették ki, míg az államháztartás hiánya, 1991 óta először, a GDP 3 százaléka alatti értékre mérséklődött, 2.9%-ra. (KSH [2003a] 306, 362. o.) Ez azt jelentette, hogy az Európai Unió referenciaértéke alá csökkent. Ez reményt keltett, hogy mivel ez, és az államháztartás adóssága nagyjából rendben van, már csak az inflációt kell határozottan letörni, s teljesítjük a legfontosabb kritériumokat. Másik remény pedig, ahhoz kapcsolódott, hogy talán lehetőség lesz az államháztartási centralizációt tovább mérsékelni, kiegyensúlyozottan közelítve egy 40% körüli kiadási értékhez.

2000-ben nemcsak a hiány mérséklődött a GDP 3.3%-ára, ami 442.2 milliárd forintnak felelt meg, hanem mint korábban már láttuk, a tervezettnél lényegesen magasabb infláció miatt jelentős többletbevétel is keletkezett. Ez a közel 300 milliárd forintos többlet, amely a 2001. évi deficitnek közel 70%-át tette ki, a 2000. évi zárszámadás tárgyalásánál, 2001-ben jelent meg. Ezt nem a folyó hiány, vagy az államadósság csökkentésére fordította a kormány, hanem, nyilván gondolva a közelgő választásokra, elköltötte.

Ez lényegében a 2001. év államháztartásán kívüli többletforrást jelentett, amelynek az eredete az előző évi „inflációs adó” volt. Ennek mértéke megközelítette a GDP 2 százalékát. Hasonló inflációs nyereség keletkezett 2001-ben is. Ez egy erőteljes jelzés volt arra, hogy

az Orbán-kormány felfogása szerint „van állam az államon kívül is”! Miközben mértéktartóan alakult az államháztartás formális mérlege, több „kreatív” eszköz révén az állam túlnyújtózkodott az államháztartás jelentette kereteken. Ez persze csökkentette az átláthatóságot, s az állami szerepvállalás valóságos mértékének a felmérését.

A parlament ellenőrző szerepének jelentős csökkentését jelentette az Orbán-kormány „újítása” a kétéves költségvetés bevezetésével. A 2000 végén elfogadtatott, 2001/2002-re, két évre szóló költségvetés nyugodt háttérrel biztosított a kormánynak a választások előtti másfél évre. Eleve, mint láttuk, a tervezés kiindulópontját „kedvezően” befolyásolta a tervezettnél magasabb infláció, s ez továbbgyűrűzött a bázison keresztül. A 2001-es infláció még mindig magasabb volt a vártnál, 9.2% (KSH [2003a] 117. o.), ismét bizonyos inflációs adót sejtetve.

Maga a 2001. évi költségvetés is jelezte már, hogy az új stratégiának megfelelően, a fiskális politika a korábbi restriktív jellegből expanzív irányba mozdult el. Mint az MNB 2001-re vonatkozó inflációs riportja az államháztartással kapcsolatban jelezte, „2001-re az előirányzat szerint a közvetlen keresletbővítés eléri a GDP 2.4%-át, amiből 0.5% szerepel a hivatalos elsődleges egyenlegben, 1.9% pedig az egyéb SNA-tényezők közül (RPV Rt., MFB Rt., koncessziós bevétel, letéti számla) adódik.” (Antal [2002] 91. o.) Az 1999. évi és a 2000. évi hasonló érték a fiskális keresletbővítés hatásáról a GDP -0.6%-a volt, vagyis valóban restriktív volt, a fordulat mértéke figyelemre méltó. És ebben még nem volt benne az előző évről áthozott 285 milliárd forintos „inflációs nyereség” többlet forrása. Az is igen fontos jelzés, hogy közel a GDP 2 százalékát teszik ki az „egyéb” tényezők.

A Magyar Fejlesztési Bank az állam költségvetésén kívüli egyik eszközöként egyre nagyobb szerepet kapott 2001-től. Az állami kezességvállalások megengedett mértékét a költségvetés hivatott szabályozni. Eszerint a 2001/2002. évi kétéves költségvetésben ez egyik évben sem haladhatta (volna) meg a központi költségvetés összes kiadásának 2.2%-át. Ugyancsak szabályozva volt a ténylegesen beváltott, kifizetett kezességeknek.

Ennek ellenére 2001 első négy és fél hónapjában „már 110.6 milliárd forintnyi kötelezettséget vállalt a kabinet, jóval többet a kétéves költségvetésben engedélyezett 95.1 milliárdos keretnél. (Eörsi [2001] 14. o.) A probléma megoldásához ismét „újításra” volt szükség. 2001 májusában megszületett az MFB-ről szóló törvény, amely merőben új típusú kezességgel gazdagította a kormány korábban sem szerény eszköztárát.

Az MFB-re nem vonatkoztak azok a kezességvállalási korlátok, amelyek a kormányra, s éltek is ezzel a lehetőséggel. A növekvő kezességvállalások bővülése a jövőre jelentettek, jelenthetnek – nehezen nyomon követhető – kötelezettségeket. Az „új kezességvállalások, amelyek csak néhány év múlva rónak, róhatnak kötelezettséget az adófizetőkre, az expanzió jeleit mutatják. És nemcsak az MFB hitel-felvételét aládúcoló 180 milliárdos garancia miatt...Az esetek persze sokfélék. Éppen ezért átláthatatlanok az MFB kül- és belföldi forrása-ira vállalt 180 milliárdos garancia következményei. Mivel a kormány a bank hitelfelvételeit dúcolja alá, az egyszerű földi halandó számára rejtélyé válik, valójában milyen bukások történnek eszközoldalon, a konkrét ügyletek, kölcsönnyújtások szintjén.” (Eörsi [2001] 116-117. o.) Az MFB csak 2001-ben legalább 300 milliárd forint kölcsönt vett fel kormánygarancia mellett. (Voszka [2001] 742. o.)

Egy másik fontos – költségvetésen kívüli – terepe volt az állami stratégiának a privatizációs politika. Amint láttuk, a privatizáció a Bokros-programot követően felgyorsult, s 1998-ban ez már nem volt annyira a központban levő kérdés, mint a korábbi években. 1998 után az Orbán-kormány sok szempontból követte az előző kormányváltások forgatókönyvét. A váltás után lassult a privatizáció, a kormány központosította a rendelkezési jogokat és vagyont, lecserélte a kulcsembereket mind az irányító szervezetek, mind a társaságok élén.

Az már újdonságnak mutatkozott, hogy a központi privatizációs és vagyonkezelő intézmény tulajdonának köre nem szűkült, hanem folyamatosan egyre bővült. „1998 nyara és 2000 decembere között az ÁPV Rt. Vagyona 588 milliárd forintról 939 milliárd forintra nőtt.” (Voszka [2001] 728. o.) Az időszak egészére igaz, hogy a privatizáció helyett inkább az állam által vezérelt újraelosztás volt a meghatározó a privatizációs szervezet tevékenységében. Jól mutatja ezt, hogy 1998-ban és 2000-ben az ÁPV Rt. nem gyarapította, hanem fogyasztotta a közpénzeket, mivel a ráfordítások magasabb voltak, mint a bevételek. A kiadások zöme pedig, régi „szép időköt” idézően a vállalati támogatások jelentették.

A Postabanknál alkalmazott technika, hogy az 1988-as év második felében a privatizációs ügynökség átadott jelentős összeget az MFB-nek, s azon keresztül történt a válságkezelés, egyben sajátos tanulási folyamatnak is bizonyult az új és fogékony kormány számára, kreatív megoldások keresésében és megtalálásában.

„A választott megoldásból az a következtetés is adódik – és ezt maga a kormányzat is bízást vonhatha, egyik legelső intézkedését precedensnek tekintve –, hogy az ÁPV Rt. És az MFB is a költségvetést

kikerülő, rejtett redisztribúció csatornájává válhat. A vagyonkezelő holding saját bevételeiből vagy tartalékaiból már korábban is támogatta saját cégeit, ezzel kiadásoktól kímélte meg a központi kasszát. Az újdonság itt az, hogy a forrásokat a költségvetés utalja ki úgy, hogy a ráfordítás célja, sőt sokszor – néhány áttétel közbeiktatásával – a kedvezményezettje is kívül marad a parlament és a társadalmi nyilvánosság látókörén.” (Voszka [2001] 737. o.)

Az „államon kívüli állam” rejtett és kevésbé rejtett csatornáinak minden korábbinál fokozottabb kihasználása, a korábban is meglévő vagy hasonló intézményekben rejlő lehetőségeket megtalálása és kreatív továbbfejlesztése végig kísérte az Orbán-kormány tevékenységét, s egyre jelentősebbé és egyre kifinomultabbá vált.

„A visszaállamosítás, a kedvezményezettiek körének kiterjesztése, a költségvetés által folyósított (nem az állami vagyon eladásaiból vagy hasznosításából származó) források átcsoportosítása és ennek következtében a holding szokásos bevételeit meghaladó pénzfelhasználás, a reorganizációtartósan nagy volumene és részaránya, a százszázalékos állami tulajdonban lévő és tetszőleges nagyságú összegek kiutalására felhatalmazott fejlesztési bank – íme valódi innovációk, amelyek a jelenlegi kormány nevéhez fűződnek.

Ezek a lépések biztosan a költségvetési törvény megkerülését, a parlament ellenőrzésének kiküszöbölését és általában a nyilvánosság korlátozását jelentik. A közpénzek felhasználásának egy része átláthatatlanná vált.” (Voszka [2001] 742. o.)

Csökkenő „jóléti” állam – növekvő feszültségek

Az államháztartás belső szerkezetében 1998 és 2002 között csak kisebb elmozdulások történtek. A legdinamikusabb növekedést az állam működésével, klasszikus funkcióival kapcsolatos kiadások (közigazgatás, rendvédelem, közbiztonság és honvédelem) mutatták. E tételek együttes súlya 1998-ban a GDP 6.3%-át tette ki, 2000-ben 6.1%-át és 2002-ben 8.1%-át. Ezen belül a közigazgatás nőtt legjobban, a GDP 3.6%-áról a GDP 5.1%-ára.

Az állam gazdasági kiadásai általában a GDP 6%-a közelében voltak az időszak során, kivéve 2002-t, amikor közel másfélszeresre ugrott a GDP-hez viszonyított arány, 9.5%-ra.

A kilencvenes években az egyik igen érzékeny kiadási tételt az államadóssággal kapcsolatos kötelezettségek jelentették, amely természetesen mindig igen érzékenyen reagált a kamatváltozásokra is.

1997-ben az ilyen államháztartási kiadások súlya még meghaladta a GDP 10 százalékát, de utána fokozatosan csökkent, 1998/1999-ben még közel 8%-át tette ki a GDP-nek, de ez lecsökkent 2002-re 4.4%-ra.

A legnagyobb tételt természetesen a jóléti kiadások adták ebben az időszakban is. 1998 és 2001 között a GDP 26-27%-át tette ki, csak 2002-ben emelkedett a GDP 28.6%-ra. Az oktatás súlya 1998-ban a GDP 4.8%-a volt, 2002-ben 5.4%-a, az egészségügyé 1998-ban a GDP 4.6%-a és 2002-ben 4.4%. A társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások 1998-ban a GDP 15%-át tették ki, 2002-ben pedig, 15.6%-ot. (KSH [2000] 294, 350. o.; KSH [2001] 292, 230. o.; KSH [2003] 306, 362. o.)

Az adatok azt mutatják, hogy a „koraszülött jóléti állam” bizonyos leépítését sikerült a kilencvenes években végrehajtani. 1990-ben az államháztartás összes jóléti kiadása a GDP 30.6%-át tette ki, ez 2002-ben a GDP 28.6% volt, 2000-ben pedig, csak a GDP 26.2%-át. Az oktatás 1990-ben a GDP 6.9%-át tette ki, 2002-ben a GDP 5.4%-át, 2000-ben pedig csak a GDP 4.8%-át. Az egészségügy GDP-hez viszonyított kiadási részesedése 1990-ben 4.9% volt, 2002-ben a GDP 4.4%-a, 2000-ben a GDP 4.2%-a. A társadalombiztosítási és jóléti kiadások, a lakásszolgáltatásokat is beleértve 1990-ben a GDP 18.8%-át, 2002-ben a GDP 15.8%-át, 2000-ben pedig, a GDP 15.9%-át tették ki. (KSH [2001] 292, 230. o.; KSH [2003] 306, 362. o.; Muraközy [1992] 1064. o.)

A rendszerváltás utáni évtized során jelentősnek mondható Magyarországon az államháztartás jóléti kiadásainak csökkenése. A kilencvenes évek első felének gazdasági visszaesése, a Bokros-program szociális rendszert kötelezettségeit mérséklő intézkedései, a „koraszülött jóléti állam” minden kormányra jellemző lehetőség szerinti szűkítése, az évtized nagy inflációja mind-mind ebbe az irányba hatottak.

Ez persze nem jelentette a jóléti rendszerek problémáinak megoldását. Legalább három nagy kérdés még mindig megoldatlan. Első, hogy még mindig igen jelentősek az államháztartás jóléti kiadásai. A második, hogy a nagy elosztási rendszerek reformja, szisztematikus átalakítása valójában nem történt meg, leszámítva talán a nyugdíjrendszer részlegesnek tekinthető reformját. A harmadik pedig, hogy az állampolgárok egyre rosszabbnak érzik – legtöbbször jogosan – a kapott szolgáltatásokat, a magas ráfordítások ellenére (amit nem is igazán realizálnak). A rendszerváltást kísérő rosszabbodó szociális és jövedelmi problémákra nem igazán tud segítséget nyújtani a jóléti rendszer. Röviden azt mondhatnánk, hogy a magyar jóléti rendszer

napjainkban sokba kerül, nem hatékony, nem célzott és általános közelégedetlenség tárgya.

Nyilván azért is nagy a – objektív és szubjektív – elégedetlenség a jóléti rendszerekkel is, mivel a rendszerváltás 10-15 éve hatalmas változása, a gazdasági rendszerváltás és a piacgazdaság az egész társadalmat megrázta és nagyon jelentősen átrendezte. A kutatások azt mutatják, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek drámai kiéleződése a kezdetnél, a „szülési folyamatnál” volt a legerősebb, az 1987–1992 közötti időszakban. A napjainkig tartó időszak egészét nézve ekkor figyelhető meg az egyenlőtlenségek legjelentősebb növekedése. „A transzformációs átalakulásnak ebben az első szakaszában minden egyenlőtlenséget mutató jelentősen növekedett. A legfelső és a legalsó decilis átlagjövedelmeinek aránya a nyolcvanas években jellemző 4.5 körüli arányról 6 körülire...emelkedett.” (Tóth [2003] 222. o.)

1992 és 1996 között az egyenlőtlenségek, már a korábbinál kevésbé, de továbbra is viszonylag számottevően emelkedtek. Az 1996-tól napjainkig terjedő időszakban a kimutatható egyenlőtlenségek lényegében nem változtak. Ez nyilván összefügg azzal, hogy eddigre a nagy változások zöme végbement, illetve a korábbi gazdasági visszaesést fellendülés váltotta fel, ami kihatott a jövedelmek – eszerint egyenletesebb – emelkedésével is.

Ugyanakkor a társadalmi közérzet, növekvő egyenlőtlenségeket érzékel az elmúlt időszakra vonatkozóan is. Ennek több oka is lehet. Egyrészt az egyéni viszonyítási alapot jellemző közvetlen polarizált környezetben eleve mindig talál jobb helyzetben lévőket, illetve a mai nyitott világban a fejlett országok nyújtotta életszínvonal közvetlen viszonyítási alapot jelent.²²

Másrészt az „új világban” sokkal nagyobb az egyének mozgása a jövedelem eloszlási pozíciók között, illetve nőhettek a differenciálódások az egyes – könnyen összehasonlítható – rétegek között. Harmadrészt emelkedhettek a különbségek a fiatalok között, a különböző településtípusok között, az egyes iskolázottsági csoportok között, a nyugdíjasok között. Végül, de nem utolsósorban, számba kell venni a jelentős mértékű „eltitkolt jövedelmek” és a nem kis fekete/szürke gazdaság okozta – nem könnyen mérhető – jövedelemkülönbségek egyéneket „provokáló” hatását.

A nagy jövedelmi egyenlőtlenségek, a vesztes rétegek elkeseredettsége nagyon megnehezíti a nagy jóléti rendszerek átalakításához

²² Különösen, ha figyelembe vesszük a politikusok állandó felelőtlen ígéreteit az utolérésről és felzárkózásról.

szükséges – legalább részleges – konszenzus, társadalmi és politikai támogatás és bátorság megszerzését. A Bokros-program is csak azért tudott ilyen kérdésekhez nyúlni, mivel a fenyegető válság elkerüléséhez szinte „puccsszerűen” kellett végrehajtani azt, amihez korábban nem sikerült támogatást szerezni. Így is jelentős része elvérzett az alkotmánybírói szűrőn az ilyen intézkedéseknek.

Nemzetközi tapasztalatok is azt mutatják, hogy igazán akkor lehet a jóléti rendszerek megreformálni, karcsúsítani, ha válság, vagy válságos helyzet ezt végképpen kikényszeríti. Ez még a jóval gazdagabb országokban is így van, elég ha a korábbi svéd reformokra gondolunk (Lindbeck [2001] 178. o.), vagy napjaink német, francia vagy olasz kísérleteikre. Ugyanakkor Magyarországon sokkal alacsonyabb az életszínvonal, és sokkal szegényebb ország. Egy viszonylag szegény ország, nagy rétegek valós szegénységével kevésbé fogékony az öngondoskodás eszméjére, mint a fejlett gazdaságok, s még ott is igen nagy az ellenállás a jóléti rendszerek leépítésével szemben.

Egyre nehezebb egyetértést szerezni az ilyen reformokhoz, amely fogalom egyébként is nagyon lejáratódott az eddigi évek során, mert valójában általában csak pénzt vett ki a változatlan módon továbbélő rendszerekből. Ezért is mondja, mondhatja Ferge Zsuzsa, hogy az „államháztartási reform valójában a szociális felelőségek viselkedésének története...az adott gazdasági feltételek mellett sok minden elkerülhetetlen volt. A kényszerek romboló hatásához azonban hozzájárult a „minimális szociális állam” új doktrínája. Ennek következménye az integratív és életesélyeket közelítő nagy rendszerek szinte visszafordíthatatlan felbontása; a legszükségesebb társadalmi védelmekről való 'elfelejtkezés' és szélsőséges új nyomorúságok 'természetesként' való elfogadása...A mai folyamatok megállítása, visszafordítása azért lenne közös érdek, mert a már beindult decivilizáló folyamatok egész társadalmunk minőségét rontják, s belátható időn belül mind a modern demokrácia, mind a modern gazdaság alapjait gyengítik.” (Ferge [1998] 565, 569. o.)

Ez a mai magyar társadalom egyik legnehezebb kérdése. A „koraszülött jóléti állam” kifejezés éppen azt jelenti, hogy az örökölt elkötelezettségek köre a gazdaság teherviselő képességeihez viszonyítva túl nagy. Különösen igaz ez, ha azt nézzük, hogy Magyarország csak az évtized végén érte el a rendszerváltás előtti GDP szintet, s az 1989–1999 közötti időszak összesített GDP kibocsátása az 1989-es szint 8.87 – szerese volt csak. (Kolodko [2001] 36. o.) Ez más megközelítésben azt jelenti, hogy még ahhoz képest is, hogy tíz éven keresztül csak stagnált volna a magyar gazdaság, több mint egy évi

GDP-t elvesztettük (az 1989. évi GDP 113%-át), ami körülbelül négy év összes állami szociális kiadásával egyenlő.

A korábbi „koraszülött jóléti állam” nem tartható fent változatlan formában. Számos elemében nem adekvát az új piaci modellel, túl bő a kabát a mai magyar gazdaságra. Rontja a hosszú távú versenyképesség esélyeit. A „minimális állam” veszélyeiről az előbb volt szó. A cél, a valódi államháztartási reform azt jelenthetné, hogy egy bizonyos szempontból köztes megoldásként, de mind a kettőtől markánsan különböző „fenntartható és hatékony” államot kellene kialakítani a jóléti szolgáltatásoknál. Társadalmi költsége hosszú távon a kettő között helyezkedne el. Forrása csak az egész gazdaság tartós növekedése lehet, másképpen szólva fel kell nőnie hozzá a magyar gazdaság teljesítőképességének.

A tömeges támogatást szinte lehetetlen megnyerni a jóléti reformokhoz, pláne, ha az valójában csak visszavonásokat jelent. Ugyanakkor a szociális problémák kiéleződését, a jóléti rendszerek megnyírbalását sem követték tömeges tüntetések, demonstrációk. A politikai erők sem helyezték előtérbe ezeket a kérdéseket. Ebben jelentős szerepe volt az előző rendszer korábban már tárgyalt örökségének, amely a békés, kiegyezéseken alapuló utat preferálta az erőszakosabb fellépéssel szemben. (Kornai [1995] 1101. o.)

Másik oldalról ezt a nyugodtabb állampolgári magatartást erősítette az újonnan megszerzett demokrácia nyújtotta ’tiltakozó szavazás’ lehetősége, amellyel viszont négy évente valóban élhettek és éltek. „Magyarország népessége hozzászokhatott, hogy ha azonnal nem is, de négy év türelmes várakozás után csekély energiaráfordítással is megbüntetheti reformer kormányait a rá mért gazdasági csapásokért még akkor is, ha...a lakosság nagy részének más eszköze mint a demokratikus leváltás, nem is nagyon maradt a tiltakozásra, sem a büntetésre.” (Greskovits [1998] 48. o.)

A kényszerű türelem segítette a demokrácia megerősödését és a kormányok működését is, mivel legalább négy évig „időt kaptak”. Ugyancsak a demokráciát stabilizálta, hogy az elégedetlenkedők ennek eszközével fejezték ki véleményüket. Talán ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz a szerencsés jellegzetességhez, hogy Magyarországon 1990 óta minden demokratikusan választott kormány le tudta tölteni a négy éves mandátumát. Az átalakuló közép- és kelet-európai térség kevés országánál történt így. Mindezek alapján persze az a következtetés is levonható, hogy valószínűleg még néhány cikluson át elvárjuk az éppen hatalmon lévő erő a választáson, de másik oldalról

remélhetjük az is, hogy a négy évet kitölthetik a jövő demokratikus kormányai is.

Az elmúlt évtizedben a politikai erőknél azonban nem is nagyon volt más választásuk, hogy ellenálljanak a nyomásnak, hiszen ezek zöme – minden jogos indok mellett – kielégíthetetlen volt az átmenet nehéz szakaszában. „Ha a sürgető igények teljesítése elsőrendű politikai vitakérdéssé és gazdaságpolitikai feladattá válik, akkor egyenes az út a rövid életű populista demokráciához és a gazdasági káoszhoz. A piaci átalakulás folyamatos szociális feszültségei közepette az alapvető demokratikus intézmények csak akkor verhettek gyökeret, ha a politikai rendszer azt is biztosította, hogy a kielégíthetetlen (bár egyáltalán nem alaptalan vagy jogosulatlan) igények ne kapjanak erőteljes politikai képviseletet.

Ezeket az igényeket ki kellett rekeszteni a demokratikus politikában vitaképesnek minősülő problémák köréből. Nem is nagy túlzással: a magyar politikai rendszernek egyszerre kellett ellátnia az új demokráciák politikai integrációs szerepét és a válságmenedzselő, reformista önkényuralmi rendszerek kirekesztő funkcióit. A magyar rendszer mindkét funkciónak megfelelt, és ebben az ellentmondásos minőségében szilárdult meg az elmúlt évtizedben: mint demokrácia, de egyszersmind mint sokakat kirekesztő, 'duális demokrácia.'” (Greskovits [1998] 50–51. o.)

A fenti érvelést végiggondolva az is jobban érthető, hogy a Bokros-program rövid periódusát leszámítva a pártok miért preferálták az olyan típusú jóléti és szociális rendszereket és intézkedéseket, amelyek eléggé szembetűnően a középrétegeket részesíti előnyökben, de legalább is számukra szintén kedvező. Ezek a rétegek és csoportok sokkal erősebb érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkeznek, illetve sokkal nagyobb a befolyásuk a közvélemény és a választók orientálására, mint a társadalom lemaradó, elszegényedő részének, amelyek problémái jelenleg úgysem nagyon kezelhetők.

Monetáris politika – kérdőjelekkel

A gazdaságpolitika másik pillérét jelentő monetáris politikában is jelentős változások következtek be az ezredforduló utáni időszakban. Surányi György megbízatásának lejártakor Járai Zsigmond, az Orbán-kormány korábbi pénzügyminisztere vette át 2001 elején a Magyar Nemzeti Bank vezetését. Röviddel ezt követően az 1995-ben bevezetett csúszó leértékeléses árfolyamrezsim 4.5%-os sávját 30%-ra vál-

toztatták, majd 2001 őszén magát a csúszó leértékelést is megszűntették, mint mondták, „beverve az utolsó szöveget” a Bokros-program koporsójába.

Az infláció, „beragadt” 10 százalék körül 1999-ben és 2000-ben. Már csúszó árfolyamrendszer bevezetésekor világos volt, hogy nem lesz könnyű út a valóban alacsony inflációhoz, de a 10 százalékos szintig hatékonyan működött. Egyes vélemények szerint ekkor még korai volt a csúszó árfolyamrendszer megszüntetése, mivel még mindig nagyon magas volt a 10 százalék körüli infláció a külföldi partnerországokra jellemző értékhez képest. Ugyanakkor viszont kétségkívül nagy előnyt jelentett, hogy a kiszélesített sáv jelentősen nagyobb lehetőséget és teret adott a jegybank kamatpolitikájának számára.

A forint az árfolyamrezsím változását követhet mintegy 10 százalékkal felértékelődött, ami nyilván nehezítette az exportőrök helyzetét, és ösztönözte az importot. A jegybank áttért az inflációs célkitűzés rendszerére.

Miután az előző évben, 2000-ben a kormány 3.5 százalékponttal becsülte alá az infláció mértékét, ezért sok kétely fogadta a Magyar Nemzeti Bank által kitűzött inflációs célokat, amely szerint a fogyasztói árak emelkedésének az üteme 2001 decemberében 7.5%, 2002 decemberében 4.5% és 2003 végén pedig, 3.5%-ra mérséklődik. 2001-ben 9.2% volt az infláció, 2002-ben viszont lecsökkent 5.3%-ra. (KSH [2003a] 356. o.)

Ha a jegybank által hangsúlyozott 1 százalékpontos sávot nézzük, akkor 2002-re nagyjából már teljesült a cél. Ugyan ebben a külső tényezők (olajár, élelmiszerárak stb.) szerepe feltehetően meghatározó volt, s kevésbé tekinthető hatásosnak a jegybank politikája. 2003-ban nemcsak, hogy magasabb lett az infláció, de a trend – remélhető csak átmeneti – megfordulásával 2004-ben emelkedő, 6–7 százalékos információ várható.

A Nemzeti Bank jelentős nominális és reálárfolyam-felértékelődéssel operáló monetáris szigorítással próbálta az inflációt csökkenteni. A felértékelődő valuta inflációscsökkentő hatására építő monetáris politika nem volt előzmények nélküli, hiszen már találkozhattunk vele a kilencvenes évtized első felében.

Érdemes felidézni Kornai János jóval korábbi véleményét erről. „Akárcsak sok más országban, Magyarországon is vannak hívei annak az álláspontnak, amely a reálfelértékelődést eszközként kívánja felhasználni az infláció lassítására. Nézetem szerint ez súlyos hiba lenne. Az infláció igen súlyos baj, de amíg kézben tartott és benne marad a mérsékelt infláció sávjában, elviselhető. Ha viszont a forint felérté-

kelődése következtében újra romlani kezd a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg, és újra megindulna az a folyamat, amely a bizalom megrendülésével jár együtt, akkor ismét az adósságválság küszöbére kerülnénk. A reálfelértékelési tendencia, más tényezők mellett mindenütt ott van a vétkesek között, ahol a fizetési és az adósságválság bekövetkezett.” (Kornai [1996b] 598. o.)

De visszatérve a 2001/2002-es időszakhoz, egyrészt azt tapasztalhattuk, hogy az árfolyam begyűrzése az árakba a felértékelődés esetén lassabb és gyengébb, mint az inflációs célt követő rendszer bevezetésekor feltételezték, így nem bizonyult igazán hatásosnak. Másrészt, s ez még nagyobb gondot jelentett, hogy tovább fékezte az amúgy is gyengélkedő exportteljesítményt.

2001/2002 tapasztalatai is azt mutatták, hogy a magyar gazdaság jelenlegi korszakaszában még jelentős szerkezeti változásokra van szükség, hogy versenyképessé váljon az Európai Unión belül. Emiatt is eleve egy magasabb infláció van beprogramozva, mint a fejlettebb gazdaságokban. Ugyancsak magasabb infláció járhat együtt egy gyorsabb növekedéssel. Ezért Magyarország jelenlegi fejlődési szakaszában az infláció csökkentése ugyan fontos, de nem mindenáron megvalósítandó cél. Össze kell hangolni a fenntartható növekedés és a strukturális változások követelményeivel.

A jegybank igyekezett az inflációt érzékelhetően csökkenteni, s ezért restriktív monetáris politikát folytatott. Egyoldalúan az infláció-csökkentésre koncentrált, s nem vette kellően figyelembe az egyensúly és a növekedés szempontjait. Ugyanakkor, amint láttuk, 2001/2002-ben az Orbán-kormány expanzív fiskális politikát folytatott, s a választások előtt laza jövedelempolitikát. A gazdaságpolitika két fő eleme pontosan ellentétes irányba mozgott, amely tartós fennmaradása esetén nyilvánvalóan aláássa a hitelességet. „Ha ez az aszimmetrikus gazdaságpolitika tartósan meggyökeresedik, akkor elmaradnak a kívánt eredmények, mert az olcsó import árcsökkentő hatását semlegesíti, vagy akár visszajára is fordítja a kereslet oldali inflációs nyomás. Ha a piacok ilyen fajta diszharmóniát fedeznek fel, akkor ez azonnal lerontja a gazdaságpolitika hitelességét, ami önmagában is lehetetlenné teszi az antiinflációs cél elérését.” (Bokros [2001] 18. o.)

***A „postkeynesista” után „posztoszocialista”
gazdaságpolitika (is)***

2002 tavaszán, követve a rendszerváltás utáni magyar hagyományt, ismét új kormány került hatalomra. A kiélezett választási küzdelem a pártokat még a szokásosnál is jobban „nagyot mondásra” készítette, az átlagosnál is sokkal több méz került a madzagra.

A végül győztes szocialista párt a „szociális rendszerváltás” jelszóval foglalta össze sok szempontból illúziókra építő és készítő ígéreteit. A rendszerváltást kísérő illúziókról és a jövőt terhelő ígéretekről és annak veszélyességéről már korábban is szó volt. Ha párhuzamokat keresnénk, akkor az első demokratikusan választott kormány „szociális piacgazdaság” elképzelést említhetnénk. Az akkori kormányt azonban menti, hogy egyrészt semmilyen tapasztalat nem állt mögöttük az ilyen rendszerváltás természetéről és lehetőségeiről, másrészt akkor valóban rendszerváltásról volt szó. Az Antall-kormány, és sokak illúzióit a tranzformációs válság törte derékba, és józanított ki sok reménykedőt.

A „szociális rendszerváltás” keresztneve nyilván csak a „több mint kormányváltás” druszája volt, nem beszélve arról, hogy mint szó volt róla, valójában két nagy – tőkés és szocialista – rendszer között lehet csak a 20. és 21. században választani, s ez – feltehetően – már 1989/1990-ben megtörtént egy jó időre.

A „szociális” vezetéknev azonban elgondolkodtató, különösen az előbb tárgyaltak fényében. Ha a Bokros-program utáni meghátrálásból és annak negatív következményeiből tanulva a kormány a „hatékony és fenntartható” jóléti állam megvalósítását tűzte volna átfogó és végrehajtható stratégia birtokában a zászlajára, s a kormányzása első két évében áttörést elérve beleírja nevét a magyar gazdaságtörténetbe, akkor a negyedik demokratikus kormányhoz méltó koncepciót rejthetett volna ez a jelszó.

Valójában azonban, amint a hivatalba lépő kormány intézkedései mutatták, itt elsősorban „egyszerű” bér- és jövedelemnövelő ígéretek teljesítéséről volt szó. Minden reform, vagy teljesítményelvű ösztönzés beépítése nélkül 50%-kal emelték a közalkalmazottak fizetését, s ezt később még további emelések követték más területeken.

Ez olyan gazdasági helyzetben terhelte meg az addig is túlméretezettnek tekinthető költségvetést, amikor a növekedés lassult, az előző kormány már másfél-két éve választási túlköltekezést folytatott, s a 2002-es kassza éppen elég üres volt, mikor a kormányzást átvették. Röviden olyan helyzetben történt mindez, amikor nem volt méz a ma-

dzagra, mégis rákenték. Az előző kormány nyilván tisztában volt ezzel a helyzettel, s valószínűleg stabilizált volna rögtön a választások után, akárcsak 1999-ben és 2000-ben egyszer már megtette.

A Medgyessy-kormánynak is ezt kellett volna tennie. Ehelyett megalapozatlan, források nélküli, nagymértékű bérnöveléseket hajtott végre, ami közvetlenül növelte a lakosság rendelkezésre álló, elköltethető jövedelmet. Ugyanakkor ez tartós terhet, elkötelezettséget jelentett az államháztartás számára. Ez a hetvenes, nyolcvanas évek megalapozatlanul osztogató, – a világos következmények előtt szemét behunyó – szocialista gyakorlatát idézte, ennyiben tekinthetjük „posztoszocialista gazdaságpolitikának”. Mindez teljesen anakronisztikus, és életveszélyes egy minden szempontból nyitott gazdaság számára a mai globalizált világban.

Tovább rontotta a dolgot, hogy a kormány felvállalta, sőt rálicitált az előző kormány „postkeynesista” irányvonalára. Folytatta a kedvezményes lakáshitelezésen keresztüli lakossági vagyonfelhalmozás állami támogatását, ezzel az állami túlköltekezés mellett sikerült elérni – az ezt esetleg ellentételező – lakossági megtakarítás tovább csökkentését. Sőt abszurd módon a lakosság is negatív megtakarítóvá vált. Ugyancsak folytatta és ráígért az útépitési programra, követve a verbális autópálya-építés szép hagyományát is. Ez további elkötelezettséget jelentett az államháztartás számára.

Az Orbán-kormány „postkeynesista” gazdaságpolitikájának problémáiról és veszélyeiről már részletesen szó volt. Viszont a kormányváltás utáni osztogatás még ennél is rosszabbnak tűnik. A korábbi stratégia legalább a beruházásokat, az infrastruktúra fejlesztését ösztönözte elsősorban, ami a nemzeti vagyon növekedését eredményezhette, javíthatta a feltételeket. Ugyanakkor valóban nem olyan nagy az importigénye. Az új kormány béremelései azonban a folyó fogyasztást emelik meg, s közvetlen erős importnyomáshoz vezetnek. A csökkenő megtakarítások pedig, nehezítik a beruházások finanszírozását.

Az előző kormány megpróbálta – az egymást kizáró – exportvezérelt egyensúlyőrző és a belső beruházási kereslet növelésén keresztüli stratégiát összeegyeztetni. Ez elvileg sem mehet együtt tartósan és sikeresen. Sajnos a Medgyessy-kormány a saját „posztoszocialista” gazdaságpolitikáját 2002-ben összekombinálta az előd „postkeynesista” stratégiájával. Ezek bizony elvileg nem zárják ki egymást, sőt rokonok, mind a kettő a belső kereslet állami ösztönzésén alapul, az egyik rosszabb, mint a másik, s összeadódó negatív hatásuk akár végzetes is lehet. Különösen az lehet, az OECD országoknál ilyenhez nem szokott

nemzetközi világ számára. Mind a kettő végső soron külföldi források rovására ösztönöz, amit a nemzetközi pénzvillág egyáltalán nem szokott honorálni.

Érdemes egy 2001 őszén tartott konferenciáról idézni az egyik tapasztalt magyar költségvetési szakember megfontolandó véleményét. „A magyar gazdaság mérete és liberalizáltságának jelenlegi szintjén nem lehet hiteles gazdaságpolitikát folytatni a költségvetési politika jelentős lazulása mellett, ami a nemzetközi piacoknak az országgal szembeni bizalomvesztését eredményezné, s súlyos következményekkel járna...Az elmúlt években a magyar társadalom nagyon komoly áldozatokat hozott a stabilizáció érdekében. Ezt nem lehet eleget hangsúlyozni. Kár lenne ezeket az áldozatokat hiábavalóvá tenni azért, hogy a költségvetési politika felpuhul.” (László [2001] 856, 862. o.) Sajnos a Medgyessy-kormány nem szívlelte meg ezeket a gondolatokat, s 2002-ben ugyancsak rossz évet zárt a magyar gazdaság, s a gondok 2003-ban is folytatódtak.

2002-ban, a Pénzügyminisztérium előzetes számai szerint, a GDP 3.5%-os növekedése mellett a belföldi felhasználás 5.3%-kal emelkedett, s ezen belül a lakossági fogyasztás 9.4%-kal, a bruttó állóeszközfelhalmozás 7.2%-kal nőtt. Az egy keresőre jutó reálbér a 2001. évi 6.4% után 2002-ben 13.6%-kal (!) emelkedett. 2001-ben még az export nőtt jobban, 8.8%-kal, mint az import, amely 6.1%-kal. 2002-ben ez megfordult, s míg az export csak 3.8%-kal, az import viszont továbbra is 6.1%-kal emelkedett. A tendenciaváltás egyértelműen a második félévben következett be, mivel 2002 első félévében az export még 5.3%-kal, az import viszont 4.6%-kal növekedett.

A folyó fizetési mérleg hiánya a GDP 4%-ára emelkedett, miközben az államháztartás hiánya elérte a GDP 10%-át. (Pénzügyminisztérium [2003] 1, 2 és 3. táblázat) Ez szomorú rekord a modern magyar gazdaság történetében. Ilyen magas deficit még „békeidőben” sem volt megfigyelhető, még a kilencvenes évtized legnehezebb időszakaiban is ez alatt maradt az értéke. A Bokros-program előtti kritikus helyzetben, 1994-ben is csak a GDP 8.4%-át tette ki az államháztartás hiánya. Erre az sem elfogadható magyarázat, hogy az indoklások szerint a „magas deficit mintegy 3 százaléka olyan egyedi korrekciókat tartalmazott, amelyek a korábbi években a hivatalos költségvetésen kívül bonyolított államháztartási kiadásokat tették láthatóvá, és ezeknek a konstrukcióknak a jövőbeli elkerülését célzó intézményi változásokat finanszírozták.” (Neményi [2003] 495. o.)

Kétségeket ébreszt a „tisztítási szándék” őszinteségében az a tény, hogy ugyanakkor a Medgyessy-kormány 2002 nyarán jelentősen

lazította az államháztartási törvényben a pótköltségvetés szankciót, ami „kreatív” módon további mozgásteret nyitott az ellenőrizhetetlen költekezésre. Ugyanebbe az irányba mutatott az is, hogy a 2003. évi költségvetésbe igen jelentős, a GDP 3.8%-ára rugó rendkívüli kormányzati kiadást építettek be. (Eörsi [2004] 18. o.) Az állami pénzek átláthatatlanságának – az előző kormánytól erősödő hagyományát – a Medgyessy-kormány, ha más eszközökkel is, de folytatta.

A választási évek magas államháztartási hiánya is tradíció. A másik igen magas értéknél, 1994-ben is, a választások évében, az új kormány igyekezett sok mindent letudni és beletudni az éves 8 százalékos fölötti deficitbe, ami még csak részben számított az ő felelősségének. Hasonló okok szintén közrejátszottak 1998-ban a 6 százalékos államháztartási hiányban is. Mind a két korábbi esetben azonban nyílt vagy burkolt stabilizáció következett be a választást követő évben, nem így 2003-ban.

Kevesebb figyelmet kap, pedig hosszú távon még a magas államháztartási deficitnél is súlyosabb problémákat jelenthet, hogy 2002-ben az államháztartás kiadásai felugrottak a GDP 50.8%-ára, ami a Bokros-program révén és után megindult – az államháztartási centralizáció csökkenési folyamatának a megfordulását jelenti. Mint láttuk 1995/1996-ban sikerült 60 százalékos fölötti értékekből 50 százalékra leszorítani a kiadások GDP-hez viszonyított nagyságát, majd 2000/2001-re ez lassan-lassan 45 százalék közelébe mérséklődött. Aminek további mérséklése lett volna kívánatos és elvárható. Ezzel szemben a 2002-es év rendkívül veszélyes fordulatot jelentett.

Amint a korábbi folyamatok és a 2002. évi adatok is mutatják, jelentősen romlott a magyar gazdaság versenyképessége. Fajlagos munkaköltség alapon a hozzáadott értékkel számolva 1999-ben még 2.6%-kal, 2000-ben 1%-kal javult a mutató, ugyanakkor 2001-ben már 7.9%-kal és 2002-ben további 11.2%-kal romlott a versenyképesség. (Pénzügyminisztérium [2003] 1, 2 és 3. táblázat)

A laza fiskális politika, a szerkezeti változások elmaradása kihatott az ország külső megítélésére is. Felerősítette a problémákat, hogy a fiskális és monetáris politika irányítói között látható és tapintható ellentét feszült. Ez részben abból következett, hogy a laza fiskális és jövedelempolitika mellett a monetáris politika igyekezett kemény maradni. Másrészt a stratégiai és személyi konfliktusok – kultúrált gazdaságpolitikát folytató országokban megengedhetetlen módon – belföldön és külföldön egyaránt jól érzékelhetők voltak, tovább rontva a magyar gazdaságba vetett bizalmat, s ez tovább gyengítette az amúgy is romló hitelességet.

A 2001 óta tartó s erősödő ellentmondás, a laza költségvetési és jövedelempolitika valamint a szigorú monetáris politika között, szembeütnően ellene hatott az euróövezeti követelményeknek, s ami még súlyosabb, egyben a fenntartható egyensúlyi növekedési pályán maradásnak. Már évek óta világos volt, világos lehetett, hogy a következetesen szigorú költségvetési és jövedelempolitika valamint a tartós növekedés szempontjait is figyelembe vevő, nem annyira szigorú monetáris politika jelentheti az egyensúlyi pálya kulcsát. Az inflációt önmagában nem tudja tartósan mérsékelni a még oly kemény monetáris politika sem, amelynek ugyanakkor indokolt mértékben tekintettel kellene lennie a magyar gazdaság tartós növekedésére is.

„A monetáris megszorítás-fiskális lazítás keveréke, ami 2001–2002-ben jellemezte a magyar gazdaságot, hosszabb távon semmiképpen sem szolgálhatja hatékonyan a tartós egyensúlyi pálya kibontakozását. A kamatok emelése legérzékenyebben a költségvetést érinti, a leggyorsabb reakcióra pedig, a külföldi spekulánsok részéről lehet számítani. Ilyen körülmények között előfordulhat, hogy monetáris szigorításkor a belföldi gazdasági folyamatok számára az árfolyam kedvezőtlen mértékben felértékelődik.” (Neményi [2003] 499. o.)

A Medgyessy-kormány belső kereslet növelését eredményező gazdaságpolitikája 2003-ban is folytatódott, a halmozódó negatív jelenségek és az egyre romló külföldi megítélés ellenére. A gazdaságpolitika ellentmondásos voltának, és hibáinak következményei már az euróövezet felé tartó nemzeti fizetőeszközt is kikezdte. Az év során a bizonytalanságot tovább növelte a gazdaságpolitika irányítóinak sorozatos melléfogása.

A monetáris és fiskális politika ellentmondását és hibáit érzékelő külföldi spekulánsok 2003 január közepén 1200 milliárd forint vásárlásával ki akarták kényszeríteni a forint sávközepének eltolását, amin komoly árfolyamnyereséget értek volna el. A sáveltolás helyett az MNB két nap alatt összesen 2 százalékponttal 6.5%-ra csökkentette az alapkamatot. Az utána következő három hónap a jegybank csendes intervencióinak köszönhetően, a januárban megvásárolt euró jelentős részének értékesítésével nyugodtnak tűnt.

Ennek májusi nyilvánosságra hozatala, s annak deklarálása, hogy ezentúl csak a sáv szélén fog beavatkozni, párosult június elején a sávközép – teljesen felesleges – áthelyezésével, a forint 2.26%-os leértékelésével. A zavarosnak tűnő lépésekre a piac a forint gyengülésével válaszolt, amire a Magyar Nemzeti Bank kétszeri kamatemeléssel válaszolt június közepén, mindezek nyomán az alapkamat 9.5%-ra emelkedett.

Természetesen ezek után elég megalapozatlannak és hiteltelennek, de legalább is meglepőnek tűnt, hogy július közepén a kormány deklarálta az euró 2008. január 1-i bevezetését. Ugyanakkor a szakember miniszterelnök bejelentése olyan bizakodást is kelthetett, hogy ez tulajdonképpen annak jelzése, hogy fordulat várható végre a gazdaságpolitikában.

A jelzett folyamatok, a forint körüli spekuláció, a rendkívül magas kamatszint, az államháztartás hiánya, a kedvezőtlen makromutatók, mind a konvergencia kritériumoktól való távolodást és nem a közeledést mutattak. Ezek alapján a hazai és nemzetközi szakértők számára világos volt, hogy az euró 2008-ban való bevezetésére csak egy rendkívül kemény fiskális és jövedelempolitikai fordulat esetén, az exportorientált egyensúlyőrző pályára való visszatérés esetén nyílhat mód, amely azonban egyben azzal a veszéllyel is fenyegetett, hogy a növekedés túlzottan lelassul.

Éppen azért abban megoszlottak a vélemények, hogy a magyar gazdaság szerkezeti és alkalmazkodási gondjai, az államháztartás jóléti kiadásainak még meg nem valósult reformjai, a megfelelő növekedési ütem kialakítása szempontjait is számba véve egy ilyen korai, vagy esetleg – mint néhány más csatlakozó ország gondolta – egy kicsit későbbi bevezetés lenne optimális, mondjuk 2010-ben. Ugyanakkor a konvergencia kritériumok fegyelmező ereje – ismerve a magyar hagyományokat – a korábbi bevezetés mellett szóltak.

Azonban a gazdaságpolitikában nem történt változás 2003 második felében sem. Ezt a nemzetközi pénzvilág is egyre negatívabb jelenségnek ítélte. November elején a spekulánsok állampapírok eladásával akarták kikényszeríteni a kamatemelést, a forint pedig jelentősen gyengült. A jegybank végül is „engedett” a spekulánsok nyomásának, és november végén drasztikusan, 3 százalékponttal, 12.5 százalékra emelte az alapkamatot. A forint azonban tovább ingadozott az év további részében is. A magyar gazdaság nemzetközi megítélése tovább romlott.

A 2003. évi államháztartás GDP-hez viszonyított hiánya a tervezett 4.5%-os érték helyett már 5.5% körülinek mutatkozott 2003 decemberében. A deficit jelentős „túlteljesítése” várhatóan a tervezettnél nagyobb bevételek és kiadások mellett következik be, ez utóbbiak gyorsabb emelkedése mellett. A többlethiány legfontosabb tényezőinek a lakástámogatások elszaladása, s a magas kamatok terhe tűnik. Különösen kellemetlen a deficit ilyen mértéke Magyarország gyorsan romló nemzetközi megítélésének közepén, s az euró eleve kételkedve fogadott 2008. évi bevezetésének hitelessége szempontjából.

A gazdaságpolitika irányítóinak nagy a felelőssége abban, hogy a rendszerváltás óta a legköltekezőbb kormánynak bizonyult a jelenlegi, s úgy tűnik, hogy 2002 után 2003-ban is súlyosan megsérti az elfogadott költségvetést. Az államháztartási törvény említett lazításával a kormány immár szankció nélkül eltérhet az egyes költségvetési előírások túlteljesítésével vagy nem teljesítésével, s ennek a törvény sem szab már megfelelő határt a pótköltségvetés elkészítésének szankciójával. Az Orbán-kormány minden „kreativitása” ellenére gondosan ügyelt a hiány számszerű értékére.

A mostani kormány sem mert, és mer szembenézni azzal, hogy az államháztartás reformjával kellene csökkenteni a költségvetés terheit, s ezzel fokozni az ország versenyképességét. Ehelyett „előre menekül”, növelve a korábbi ígéreteket és ezzel a terheket. A „rászorultsági” elv a Bokros-program óta politikailag elfogadhatatlannak tűnik a hatalomon lévők számára. Ugyanakkor az, hogy az állam pénzének felhasználásával, adókedvezménnyel, 2003-ban a sulinet program keretében csak digitális fényképezőgépet 5 milliárd forintért vettek a nyilván szociálisan rászoruló állampolgárok, természetesnek tűnik mindenki számára.

A középosztály állami támogatása, ez a szociális politika axiómája hosszú időszak óta Magyarországon. Ezért is népszerű az adókedvezményeken, kamattámogatáson stb. keresztüli támogatás, hiszen így biztosan el tudja a politika kerülni, hogy ezek a hatalmas összegek az arra „érdemtelen” szegény rétegeket is elérjék. Valójában pedig a rászorultsági alapon álló, lehetőleg az adórendszerből elválasztott, célzott szociális támogatás lehetne az alapja a hatékony és méreteiben visszafogott szociális politikának.

Napjainkban számtalan jel azt mutatja, hogy a fejlett piacgazdaságokban a gazdaságpolitika alapját képező hitelességgel szemben, Magyarországon még mindig erősen él az ígéretések korábbi évtizedekben gyökerező hagyománya. Ha esetleg – az ugyanezen a hagyományon szocializálódó – magyar közvélemény elnéző is lenne az ilyen esetekben, a globalizált környezetünk külső megfigyelői nem ehhez szoktak, s keményen szembesítik a valóságot az ígéretésekkel, s az előbbi szerint ítélnék és cselekednek. Ennek az árát azonban nemcsak a kormány, hanem az egész ország fizetheti meg, egyelőre még nem euróban.

Nemcsak a valuta elleni spekulációk, az állam túlköltekezése jelezte 2003-ban a problémák súlyosbodását, hanem a makrogazdaság mutatók is. A GDP növekedése tovább lassult, 2003-ban feltehetően nem éri el a 3 százalékot. A GDP növekedését meghaladóan emelke-

dik a belföldi felhasználás, 5.5%-kal. Ezen belül a lakossági fogyasztás növekedési üteme 7-8 százalék, a bruttó állóeszközfelhalmozásé 3–4 százalék. A reálbérek mintegy 10 százalékkal emelkednek 2003-ban.

A két kormány együttes tevékenysége eredményeként a lakáshitelek állománya a 2001. év végi 324 milliárd forintról 2003 harmadik negyedévére 1320 milliárd forintra ugrott, vagyis több mint a négy-szeresére emelkedett. Ez nemcsak az államháztartás lakáskamat támogatási kiadásai emelte meg, hanem ami még súlyosabb, a lakosság megtakarításai negatívvá váltak, az állam mellett a lakosság is túlköltekezett és túlköltekezik.

Az exportnövekedési ütem 4–6 százalék körül alakult, az import emelkedése továbbra is jelentősen magasabb volt, 8–10 százalék. 2003-ban a folyó fizetési mérleg hiánya tovább emelkedett, a GDP 6.2–6.5 százalékára. A versenyképesség romlása folytatódott, a fajlagos munkaköltségen alapuló, hozzáadott értékkel számolt érték 2003 első félévében további 4 százalékkal. (*Pénzügyminisztérium* [2003] 1, 2 és 3. táblázat)

A külföldi tőkebefektetések mérséklődnek. Ennek oka a versenyképesség romlása, a magyar gazdaságpolitika bizonytalansága, valamint a regionális versenytársak kedvezőbb lehetőségei, beleértve az ottani privatizációs lehetőségek bővülését. A magyar regionális tőkeexport viszont megerősödött 2001 után, ami önmagában nem feltétlenül rossz jel, kivéve, ha ugyanaz az oka, mint a külföldi tőke minket kikerülő mozgásának. Ugyanakkor mind a két tendencia rontja a fizetési mérleg helyzetét.

Az állami és lakossági túlköltekezés, a folyó fizetési mérleg emelkedő hiánya növeli az ország adósságállományát. A teljes nettó adósság 2003 szeptemberének végén 3.2 milliárd euróval, 22%-kal haladta meg az egy évvel azelőtti értéket. Ebből 2.7 milliárd euró az állam kötelezettségeit növelte, ami egy év alatt 50 százalékos emelkedést jelent.

Növekvő külföldi adósság, magas adók, romló versenyképesség, emelkedő infláció – ezt látjuk 2003 végén. 2004-re a Pénzügyminisztérium 5.5–6 százalékos áremelkedésre számít, a jegybank ennél mintegy 1 százalékkal nagyobbra. Elemzők zöme is 7 százalék körüli értéket vár. A helyzet kicsit hasonló ahhoz, mint ami 2000-ben az Orbán-kormány alatt láttunk. Akkor a várt infláció 6.3% volt, az elemzők 9%-ot mondtak, s ténylegesen 9.8% lett a nagysága. Az alulbecsült infláció volt a belső kereslet visszafogásának, a csendes stabilizációnak egyik fő eszköze. Ilyen hatás most is lehet, de a helyzet most

sokkal súlyosabb, mint akkor volt. Alapvető fordulatra van szükség a megoldás esélyének megtalálásához.

A Medgyessy-kormány követett „posztoszocialista” elosztás centrikus, megalapozatlan gazdaságpolitikája, amely több elemében tovább vitte az Orbán-kormány „postkeynesista” irányát, s mára nagyon nehéz helyzetbe hozta a fejlett világba betagozódni kívánó magyar gazdaságot. A belső felhasználás fedezet nélküli emelése kiélezte a magyar gazdaság egyensúlyi problémáit.

Gondos utómunkálatokkal a választások előtti fél év, egy év túlköltekezéseit általában nagyobb megrázkódtatás nélkül rendbe lehet rakni. Most azonban nem ez történt. A 2001. és 2003. közötti három év tipikusan a felelőtlen választási túlköltekezés tüneteit mutatja, immár közel egy teljes cikluson keresztül, s még most sem érzékelhető lényegi változás. Nem mentség, sőt aggasztó, hogy 2002 tavasza és 2006 ősze közé lényegében 6 „választás” esik – 2 parlamenti, 2 önkormányzati, 1 népszavazás az EU-ról s egy EU parlamenti választás. Ha így nézzük, akkor ennek még csak a felénél vagyunk, de remélhető, hogy ez nem azt jelenti, hogy még csak félúton vagyunk – lefelé – a gazdaság helyzetét tekintve.

Az Orbán-kormány nyíltan is elvetette a közgazdaság hagyományos tételeit. A Medgyessy-kormány ezt nem deklarálta, de tette. A közgazdasági összefüggések elemi tételei igazolódtak és igazolódnak a magyar gazdaság jelenlegi helyzetére nézve. Ugyanakkor, aki a tankönyveknek nem hisz, az megtanulhatta ugyanezeket az elmúlt évtizedek magyar történeteiből. Sajnos, ismét sokoldalú illusztrációt kaptunk és kapunk arról, hogy mi a „tanulatlanság” eredménye, mi történik, ha nem vesszük figyelembe a fenntartható növekedés közgazdasági alapkövetelményeit, és nem tanulunk saját múltunkból.

Az 1995-ös stabilizáció és exportvezérelt fordulat „fejezet” a modern magyar gazdaságtörténet tankönyvéből már megtaníthattott minket arra, hogy ha „egy kormány nem tudja – meghatározott értékválasztás alapján – összességében korlátozni a teljes nemzeti összterméken belül az állam terjeszkedését, akkor vagy olyan adókat kényszerül kivetni, ami kizárja a fenntartható, gyors gazdasági növekedést, mert elszívja az erőforrásokat az üzleti szektor elől, vagy ha adóval ezt nem teszi meg, akkor olyan költségvetési hiányt teremt, hogy egy implicit adóval – inflációval – fogja elvonni ezeket a jövedelmeket, és ezzel bénítja meg a gazdaság tartós növekedését.” (Surányi [1998] 42. o.)

Az Orbán-kormány majd azt követően a Medgyessy-kormány nem azt tette, amit a közgazdasági és történelmi összefüggések és tanul-

ságok alapján tenni kellett volna. Nyilvánvaló, hogy tudták, de nem tették. A rövid távú népszerűség mindenek feletti iránytűje rossz tanácsadónak bizonyult.

Történelmi tanulságok és tanulatlanságok

Az előző fejezetekben áttekintettük – szükségszerűen elnagyoltan – a magyar gazdaság, gazdaságpolitika fejlődésének néhány, legalább is általam, fontosnak tartott vonását, sajátosságát. A történelem hatalmas, szerteágazó folyamát persze mindenki máshogy látja, láthatja, akárcsak egy valódi nagy folyót is. Ez persze szerencsére sem a történelmet, sem a folyót nem zavarja, mind a kettő folyik tovább. Most – az én szemlélődésben – elsősorban az elmúlt 15 év, a rendszerváltás utáni időszak volt a vezérlőerő, megpróbálva ezt a nem rövid időszakot, s napjainkat tágabb nézőpontból is áttekinteni.

15 év már történelmileg is számba vehető szakasza a magyar történelemnek. Az események, a gazdaságpolitika, az egyes kormányok kritikus elemzése nem homályosíthatja el sem a szerző, sem az olvasó előtt, hogy milyen hatalmas változások mentek végbe Magyarországon ezalatt, mennyi pozitív fejlemény jelzi az előrehaladást, milyen értéket jelent a demokrácia megszilárdulása, s mekkora esélyt ad az Európai Unióhoz való csatlakozás.

A tanulmány mégis a tényekre, tendenciákra és a hiányosságokra jobban koncentrált, mint a kétségtelen eredményekre. Egyrészt azért, mert úgy vélem, hogy a tények valós számbavétele, a lehetőségek felmérése és elválasztásuk a bódító és veszélyes illúzióktól, a történelmi tanulságok megfontolása, s a hibák és a „történelmi tanulatlanságok” feltárása segítheti, hogy a jövőben még jobb eredményeket érhessünk el.

Másrészt azért, mert a részletes elemzések az mutatják számomra, hogy Magyarország azon a bázison, amelyen nekiindult a rendszerváltás történelmi feladatának, lényegesen messzebbre is juthatott volna mára, ha gondosabban veszi számba az adottságokat, komolyabban veszi a nehéz „tanulási” folyamatot, ha hosszú távú stratégiák mentén következetesebben tudott volna építkezni, ha alapkérdésekben szakmai konszenzusok épültek volna ki, s ha nem uralkodik el oly gyakran a rövid távú „éleslátás”.

Korábban az egyes részekenél és az egyes eseményeknél már úgy érzem sok kimondott és kimondatlan tanulságot vagy tanulatlanságot számba vettünk, és számba vehettünk. Bízok benne, hogy az érdeklő-

dő olvasót segítette, hogy maga is hasonló vagy esetleg egészen más összefüggések kapcsán elgondolkozzon a múlt és jelen kérdésein és összefüggésein. Most csak néhány – általam legfontosabbnak tartott – megállapítást, foglalkok össze.

Magyarország döntési szabadságáról

A vizsgált időszakban azt mondhatjuk, hogy – a kisebb esetektől most eltekintve – három nagy rendszerváltást élt át Magyarország a 19. század közepétől napjainkig. A feudális társadalomból a kapitalizmusban való átmenetet a 19. század második felében, a tőkés gazdaságból a szocializmusba való váltást a második világháború után, s végül, de nem utolsósorban „megint egy rendszerváltás” történt ekkor a szocializmusból a kapitalizmusba, a 20. század végén. (Ezen kívül persze részt vettünk két világháborúban, elviseltük Trianont.)

Minden esetben azt láttuk, hogy alapvetően külső körülmények határozták meg az átalakulás, a fejlődés irányát és módját. Az országon annyi múlt, hogy hogyan tudta kihasználni az adott jó, rossz vagy még rosszabb mozgásteret. Magyarország helyzetét és mozgásának irányát alapvetően mindig a domináns partner világgazdasági helyzete határozta meg. A kiegyezés után az Osztrák Monarchia, a két világháború között Németország, a második világháború után a Szovjetunió, 1990. után Németország, tágabban az Európai Unió.

1948/1949-ben külső erők leverték a magyar szabadságharcot, ebben döntő volt a nemzetközi környezet, valamint az orosz segítség. 1867-ben a „kiegyezés”, Magyarország integrálását jelentette egy előtte járó gazdaságba, ami egyben fejlettebb intézmények átvételét is jelentette. Alapvetően egy zárt, védett egységbe, az Osztrák-Magyar Monarchiába integrálódott Magyarország. Ez a piac a magyar mezőgazdaságnak nyújtott jó értékesítési lehetőségeket. A nagy és zárt piac védelmében lépett ki valamennyire egy kissé távolabbra, a nagyon dinamikus német piacra Magyarország. Ez fontos volt, hiszen Németország a 20. század elején a világ egyik legfontosabb ipari centruma volt.

Magyarország nemzetközi helyzetét azonban alapvetően a monarchián belüli helyzete határozta meg, s azon belül is az, hogy Ausztriához és Csehországhoz viszonyítva az elmaradottabb részt jelentette. Termelési szerkezete döntően nem az akkori élenjáró iparra, hanem a mezőgazdaságra épült. A védett piacon nyújtotta lehetőségek jó kihasználásával a magyar gazdaság modern történetének a legjobb fél

évszázadát élte meg, de világgazdasági pozíciója nem javult. Ugyanakkor a Monarchia bukása maga alá temette Magyarországot is.

A több évszázad után visszanyert függetlenség a korábbi terület kétharmadának elvesztésével járt. Nehéz stabilizálást és a nagy válságot követően ismét egy zárt piachoz csapódott, amelyet a háborúra készülődő Németország szervezett maga köré. Ezzel a korábbinál rosszabb helyzetbe került Magyarország, elzárva a világgazdaság nagy részétől, a világgazdasági megmérettetéstől. Ismét a mezőgazdaság adta az export túlnyomó részét, az elzárkózó, importhelyettesítő iparosítás korszerűtlen volt. A világgazdaság egésze is lassan fejlődött, nem volt ez másképpen Magyarországon sem.

A második világháború után a világ vezető hatalmai döntötték el a térség és Magyarország sorsát. Az újabb rendszerváltás szovjet modell alapján ment végbe. Folytatódott a világgazdaság élenjáró régióitól való elzárkózás, egy rossz modell, az erőltetett iparosítás évtizedekre megpecsételte Magyarország sorsát. A Monarchia, a fasiszta Németország után a Szovjetunió is összeomlott, s ismét új korszak nyílt Magyarország történelmében.

A kilencvenes évek rendszerváltásánál adott volt ismét – korábbiaknál jóval kedvezőbb – külső meghatározó erő, az Európai Unió, azon belül elsősorban Németország. A modell ismét adva volt, s a feltételek teljesítése esetén a csatlakozás valóban először teszi lehetővé, és szükségessé, hogy Magyarország az egész európai piac szerves részévé váljon. Ha nem sikerül csatlakozni, szinte biztos a további és tartós elmaradás.

A magyar gazdaság mostani korszakában az Európai Unió helyzete, s azon belüli alkalmazkodóképessége határozza meg a sikereit és kudarcait. Ez továbbra is egy lehetőség lesz. Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy szemben a 19. századdal, Európa egésze a világgazdaságon belül elmaradt és elmaradóban van, az Egyesült Államok és Ázsia mögött. Ez egyébként az egyik fő kényszerítő erő az Unió részéről a bővítésre, a nagyobb, versenyképesebb piac megteremtése. Az Európai Unió eléggé zárt piac, s a magyar gazdaságnak nem túl sikeresek a kapcsolatai a világgazdaság más régióival, ami még inkább erősíti az Uniótól való egyoldalú függést.

Utolérés és felzárkózás

Évszázadok óta a térség és Magyarország egyik alapvető problémája, célja – a világ sok más elmaradott térségéhez hasonlóan – a fej-

lett világhoz való felzárkózás. A szocializmust, mint egy modernizációs kísérletet alapvetően ez jellemezte, egy minél gyorsabb növekedési ütem céljában manifesztálódva. A modell egyre inkább versenyképtelenné vált, a mennyiségi növekedés, autark fejlesztés, a világgpiactól való elzárkózás végzetes elmaradást és összeomlást okozott.

A legutóbbi rendszerváltás után – más köntösben – tovább él az utolérés, felzárkózás elsődlegessége. Az új helyzetben a korábbi cél országokkal most már azonos oldalon, a nyugat-európai fejlettségi szint, életszínvonal, jóléti rendszer és gazdasági-társadalmi modell került a közvetlen célkeresztben. Mindig csak a gazdag és/vagy sikeres példák lebegtek a szemünk előtt, nem igazán vizsgálva, adoptálva a sikerek kulcs tényezőit, s nem tanultunk eléggé mások kudarcaiból.

Az utolérés – sokszor eléggé megalapozatlan – illúziója nem egyedi, hanem a posztoszocialista térségben általánosan megfigyelhető jellegzetesség. Az átalakulásban igen fontos szerepet vállaló, s a folyamatok sűrűjében tevékenykedő Kolodko először 2001-ben megjelent könyvében a legjobb (legmagasabb ütemű) növekedési pálya esetén a fejlett országok beérésének évét Lengyelországban 18 évre, Magyarországon 16 évre, Csehországban és Észtországban 15 évre becsüli, de Romániának is csak 30 év szükséges, Albániának 40 év, Tadzsikisztánnak pedig 50 év (*Kolodko* [2002] 113. o.) lenne ehhez szükség.

Figyelembe véve, hogy a fejlett országok kilencvenes évekbeli világgazdasági fellendülésével és előrehaladásával szemben, az átalakulás, a transzformációs válság miatt szenvedő posztoszocialista térség elmaradása az ezredfordulóra ismét jelentősen megnőtt, s számos országban nem érték el a nyolcvanas évek végének szintjét, sőt a növekedés beindításával is gondjaik vannak, nehéz hinni az oly sokak által szeretve remélt illúziók realizálódásában.

A térség látott már ilyen reményeket és számokat korábban is, fél évszázaddal ezelőtt is, s most igen sok tekintetben távolabb vagyunk a legfejlettebb országoktól. A remények a térségben úgy látszik töretlenek, a következő fél évszázadra is.

Magyarországon is az első demokratikus kormány a szociális piacgazdaságba kívánt azonnal „átugrani”, azonban jött a transzformációs válság. A Horn-kormánynak kevés ideje volt álmodozni, jött a Bokros-program és a stabilizáció. A sikeres fordulatot követően az „aranykorszaki” növekedés 3–4 éve ismét magasra szította a remények lángjait.

Az Orbán-kormány, erre építve, még magasabb növekedési ütemet szeretett volna elérni, gyorsított utolérést állítva a gazdaság-

politika tengelyébe. A belső keresletre alapozott gyorsítás azonban nem fordította meg a lassuló trendet, de kikezdte a mindig érzékeny egyensúlyi helyzetet. Amint láttuk az elmúlt évtizedek példáin, a magyar gazdaságban mindig megbosszulja magát a növekedési ütem önmagában való fő céljá emelése.

A Medgyessy-kormány szociális rendszerváltás programja is sok ponton rímel a fenti illúziókra. A remélt állapot felé közeledés itt is, mint számtalan esetben a rendszerváltás óta, olyan gazdaságpolitikára ösztönözte a kormányt, amely végső soron és hosszabb távon nem a közeledést, hanem a távolodást eredményezheti az oly annyira vágyott „szebbik világtól”.

A két legutóbbi kormány együttes „álmodozása” a 3–4 év „aranykori növekedés” után immár hasonló hosszú 3–4 év „őskori” egyensúlytalanságok sorozatába vezette az országot, ami tartós nemzetközi pozícióvesztéssel fenyeget. Ugyanakkor, ugyanaz a Bokros Lajos, aki világosan látja e folyamatok veszélyét, s Kolodkhoz hasonlóan, a térség nemzetközileg elismert pénzügyi szakembere, saját stratégiáját is az utolérés bázisára szeretné építeni.

Természetesen a Bokros Lajos által képviselt, és kilencvenes évek végén átmenetileg megindított, exportvezérelt, egyensúlyőrző tartós növekedés, ez jelenti, ez jelentheti a magyar gazdaság optimális pályáját. Ugyanakkor, hogy „várjuk, óhajtjuk” a felzárkózást, az még nem jelenti azt, hogy be is fog következni, még akkor sincs biztosíték erre, ha valóban – a magyar hagyományokkal szembe fordulva – több évtizeden át valóban a fenntartható, tartós növekedést állítanánk gazdaságpolitikánk középpontjába, s szigorúan ennek rendelnénk alá a fiskális, a jövedelmi és a monetáris politikát.

A nem ilyen növekedési pálya biztos, hogy nem teheti lehetővé a felzárkózást. Az egyensúlyőrző tartós növekedés ezzel szemben szükséges előfeltétel, szükséges, de nem elégséges. A gyors utoléréshez, felzárkózáshoz – amire valójában a gazdaságtörténet viszonylag kevés példát szolgáltat – egyfajta „gazdasági csoda” szükséges, aminek nincsenek receptjei, mindegyik egyedi volt a maga nemében, s rengeteg tényező eredménye, s egyik ilyen ország sem úgy kezdett neki, hogy most csodát fog végigvinni. A „csodavárás” viszont még sohasem eredményezett reális, megfontolt gazdaságpolitikát.

Az illúziók addig való ismételése, amíg elhisszük, nem önmagát beteljesítő jóslat, sőt, éppen ellenkező hatással járhat. Részben a gazdaságpolitikát irreális célok felé nyomja, ami hosszabb távon éppen ellene hat a célnak, másrészt a lakosság irreális elvárásai fokozza, ami előbb vagy utóbb megbosszulja magát.

Különösen veszélyes, hogy így a magyar demokráciában a még oly ésszerű stratégiához is egyre nehezebb megszerezni a szükséges támogatást. Ezért még kevésbé mernek a kormányok határozott lépéseket tenni, s sokszor verbális frázisokkal helyettesítik ezt, ami tovább nehezíti a tisztánlátás és a „tisztán beszélés” esélyét, s a felemelkedéshez szükséges program társadalmi támogatásának lehetőségét. Nyilván ehhez szükséges lenne a különböző politikai erők konszenzusa is bizonyos nemzeti gazdaságstratégiai alapkérdésekben.

Amit a magyar gazdaságpolitika középpontjába kell állítani, az az exportorientált, hosszú távon fenntartható tartós növekedés. Ha szigorúan ezen az úton maradunk, akkor a tartós bővülés folyamatosan az életszínvonal emelkedésében is érzékelhető eredményeket hoz, ami valójában minden növekedés legfontosabb célja. A bővülő gazdaság lehetővé teheti a szükséges reformokat végre hajtsuk, s az állami szerepvállalást kisebbé, s érzékelhetően hatékonyabbá tegyük.

Ez a pálya akkor is sikeres lehet, ha történetesen nem érjük utol egy-két évtized alatt az akkori átlagos nyugat-európai szintet. Erre ugyanis nincs biztosíték. A kilencvenes évek „aranykori” növekedése ugyanis Németország konjunktúráján alapult, ugyanez döntő volt az ütem lassulásában az elmúlt években. Mi is akkor gyorsulunk, ha a cél országokban emelkedik a növekedési ütem, s ekkor, még ha a hazai ütemnövekedés magasabb is, mint az Unióban, nem olyan könnyű a gyorsan növekvő célpontot befogni.

Önmagában is hihetetlen nehéz feladat az export megfelelő ütemének tartós fenntartása, hiszen a világpiacra kell versenyképességünket nap mint nap bizonyítani, s ehhez a mindenkori legkorszerűbb technikát, technológiát kell meghonosítanunk és mindig megújítani. Állandóan növelni kell a hatékonyságot és a termelékenységet. Ez nem megy jelentős tőkefelhalmozás nélkül, aminek kielégítése szinte lehetetlen belső forrásokból. A technikai fejlődés és a beruházások növelése elsődleges fontosságúvá teszi a működőtőke beáramlását, Magyarország tőkevonzási képességének a fokozását.

Az Európai Unió és Magyarország

Az Európai Unió csatlakozás, az euró bevezetése nem öncél, hanem az exportorientált, tartós növekedést szolgáló eszközök része, s a fő cél szempontjából kell ezeket megítélnünk és értékelnünk, valamint stratégiánkat kialakítani. Sem a csatlakozás, sem az euró bevezetése önmagában nem biztosítéka a tartós magyar növekedésnek,

éppen megfordítva, akkor lehetnek ezek jó eszközök, ha a magyar gazdaság belül a tartós egyensúlyi pályán halad. Fordított esetben – egy illúziókra épülő, osztogató, alacsony versenyképességű, egyensúlyi gondokkal küzdő pályán – a fenti eszközök még csak még láthatóbbá és rombolóvá tehetik a magyar gazdaság gondjainak hatását.

Szeretjük Írország sikereit izlelgetni – kedvtelve saját jövőnket remélve bennük –, de kevesebbet emlegetjük „kelta tigris” korábbi sanyarú éveit, már az Európai Unión belül, amikor alapvető alkalmazkodási és versenyképességi gondjaik voltak. Sok év kellett, amíg nemzeti konszenzus és elszántság alakult ki, ami sok tényező együttes hatására, egy tartós – exportvezérelt – növekedéshez vezetett.

Az Európai Unióhoz való küszöbön álló csatlakozás előnyöket és hátrányokat hoz és hozhat. A rövid távú szemlélet, a korábban vázolt illúziók elkényelmesítették magát a felkészülést vezénylő kormányokat, s egyben nem készítették fel megfelelően a lakosságot és vállalkozókat a rájuk váró helyzetre és annak buktatóira. A lépés jelentősége nem igazán realizálódott még Magyarországon.

A lakosság eléggé közömbösen várja a történelmi belépés időpontját. Ugyanis a kormányoktól, a belépés támogatottságának megszerzéséhez, rózsaszínű képet kaptak a várható előnyökről, a közelgő „paradicsomi állapotokról”, ugyanakkor a rövid távú politikai népszerűség érdekében minden nehéz, kellemetlen intézkedést előszeretettel varrtak az Európai Unió nyakába, még akkor is, ha egyébként is szükséges lépés volt, vagy akkor is, ha csak kellemetlen. Az évszázados történelmi tapasztalatok a magyar közgondolkodást eléggé szkeptikussá teszik a mindenkori „nagy testvérrel” kapcsolatban.

Az Európai Unió lényege nem egy nemzetek feletti, jótékonykodó, paternalista állam. Természetesen ilyen vonásai is vannak. Az elmúlt évtizedekben az ígérekhez és az osztogatáshoz szokott magyar közgondolkodás azonban csak ezt akarja észre venni. Évek óta az a csatlakozás fő kérdése, hogy mennyit kapunk majd a közös nagy kasszából, mennyi adomány jut majd nekünk.

Ugyanakkor az Unió tartalmát nem ez, hanem egy kifelé védett, belül azonban kemény versenyen alapuló, a termelési tényezők minden elemére kiterjedő, közös piac adja. Bizonyos geopolitikai szempontok mellett e piac kiterjesztésének érdeke, az Egyesült Államok és Ázsia mögötti fokozódó lemaradás veszélye vezette az Uniót a bővítésre, s nem valamiféle jótékonykodás. Az eddigieknél is sokkal keményebb verseny vár a magyar gazdaságra, fejlettebb és gyakorlottabb szereplőkkel, miközben néhány területen, mint például a mezőgazdaság, eleve nem egyenlő feltételrendszerrel.

Érdemes a „farkasbőrbe bújtatott magyar Cassandra” segítő szavait felidézni, amit 2002-ben annak reményében írt, „hogy Magyarország újabb esélyt kapott a szakszerű és felelős kormányzásra”. A „józan közvéleménynek látnia kell azt is, hogy a hatalmas és egységes piac veszélyeket is rejthet magában. Ha versenyképességünket nem javítjuk, akkor az eredmény nem bágyadt jólét, hanem gyors leszakadás lesz...A korlátlan küzdelem eme nyílt síkján helytállni nem ugyanaz, mint kisszerű csetepatékban saját végvárunkon belül, ahol minden jelentős érdekcsoport, ha karcolásnál mélyebb sebet kap, azonnal az államot hívja segítségül...

Ne higgyük azt sem, hogy a felzárkózás erőfeszítés nélkül megúszható, és mindenféle válság eleve kizárt...A magyar politikai osztály felelősége óriási abban a tekintetben, hogy a korszerűtlen programmal, félrevezető propagandával, értéktorzító magatartásminták közvetítésével jelentősen megnövelheti annak esélyét, hogy Magyarország gyengén, lefegyverezve érkezzen meg az unió kapujába. Versenyképességünk lényeges megroppanása esetén ugyanis előre látható és tudható, hogy a nagy síkságon való botorkálásunkat újra vállalati csődhullám és tömeges munkanélküliség fogja kísérni, és ezt a válságot az európai közös valuta idő előtti bevezetése még csak tovább mélyítheti.” (Bokros [2002] 5. o.)

A fentiek már évekkel ezelőtt láthatóak voltak, s ezért is különösen sajnálatos, sőt veszélyes, hogy a csatlakozás előtti utolsó éveket nem a versenyképesség fokozása, a szükséges reformok végig vitele, az export vezérelte egyensúlyi pálya mentén való előrehaladás jellemezte, hanem éppen az ezektől való távolodás. A magyar gazdaság meggyengülve lép szorítóba a májusban kezdődő európai profi mérkőzésen.

Az euró bevezetésénél szintén a magyar gazdaság exportorientált, tartósan fenntartható növekedését kell szem előtt tartani. Ennek hosszú távon legalább olyan kemény költségvetési és jövedelempolitikai feltételei vannak, mint az euró bevezetésének. Ami miatt, mint korábban láttuk, megfontolandó az euró időzítése, az a Magyarország szempontjából optimális infláció meghatározása. Ez a strukturális reformok és a növekedés fenntartás miatt, esetleg hosszabb ideig magasabb inflációt igényel, mint ami a konvergencia kritériumokban szerepel.

„A magyar felzárkózás makrogazdasági feltételeinek a vizsgálata arra vezet, hogy egy magas növekedési pálya egyensúlyi (fiskális) követelményei – a piaci és árfolyamkockázatok jelenléte miatt – talán még szigorúbbak is lehetnek, mint a monetáris uniós tagság követel-

ményei. A felzárkózás időszakában az infláció fenntartható, optimális szintje a strukturális tényezők miatt valamivel magasabb lesz, mint a fejlett országokra definiált árstabilitás, de az erre a szintre való inflációcsökkentésnek – ami a GMU-csatlakozástól függetlenül haladéktalan feladat – ugyancsak szigorúak a fiskális feltételei. Amennyiben a fiskális pozíció visszatérése a 2000. évit megelőző pályához lassú, akkor elég nagy a fenntarthatatlanság kockázata...A közös valuta bevezetésével járó hasznokra csak akkor tehet szert a magyar gazdaság, ha közel egyensúlyi árfolyammal csatlakozik. Különösen a túl erős árfolyam gördíthet akadályokat az eurótól várt többletnövekedés elérése elé.” (Neményi [2003] 502. o.)

Az exportvezérelt, fenntartható növekedés, mint korábban vázoltuk, kemény fiskális és jövedelempolitikát igényel, s nem túl szigorú monetáris politikát. Ez következetességet, hosszú távú szemléletet, a fiskális és a monetáris politika összehangolását és együttműködését, a gazdaságpolitika hitelességét igényli. Rosszkor, rossz árfolyamon való csatlakozás, a kritériumok – növekedés rovására – való erőltetése, a megrendült egyensúlyú gazdaságban kockázatos vállalkozás. Első a tartós növekedési pályára állítása a magyar gazdaságnak, s ez elvezet majd az euró biztonságos bevezetéséhez, amely további lökést adhat a növekedéshez.

Az optimális út nem könnyű, nem is ezen vagyunk most. A magyar politikai élet évtizedes hagyományainak megfelelően a felelős kormányok csak kényszerhelyzetben hajlandók a rövid távú átevíckelésből felbukkanva nehezebb döntéseket is meghozni. Félő, hogy az elmúlt évek hibáinak az árát a csatlakozás első időszakában fogjuk törleszteni.

Az Unió mindenképpen fegyelmező erővel lesz a magyar fiskális és monetáris politikára is, és sokan éppen ezt várják az euró minél előbbi bevezetésétől, mivel jobban bíznak a konvergencia kritériumok erejében, mint a politikusok önmaguktól való elszántságában. Ugyanakkor a fentiek miatt meg kell fontolni a túl korai bevezetés kockázatait. Magyarország számára a tartós növekedési pályán át vezet a megfelelő út az euróhoz, erre kell minél előbb visszatérni.

A jelen a jövő múltja

Visszatekintve a magyar gazdaság közel másfél évszázados történetére, Magyarország és a világ gazdaság modern kori viszonyára, nagyon érdekes és tanulságos képet kapunk. Amit látunk ma, az persze

szükségszerűen viszonylag elnagyolt, különösen a régmúlt időkből, ahonnan azonban már a fő tendenciák, tanulságok letisztultabb tapasztalatait érzékeljük, míg a közelmúlt részletei sokkal világosabbak, de még nem mindig tudjuk, hogy mi mihez tartozik, mennyire meghatározó vagy lényegtelen színfoltja a nagy egésznek.

Hasonló az érzés ahhoz, amikor egy hegy tetejéről szemlélődünk. Messziről jól látjuk a hegyek, a folyók, a városok körvonalait, de az egyes házakat, embereket már nem. Míg a közelben a levelek, ágak sűrűjéből még magát a mellettünk lévő fát sem tudjuk kivenni, csak a levél mintájából következtethetünk, hogy milyen fa is az valójában.

A közeli évek sok-sok részlete, sok-sok indulata és a kimondott szavak és tervek valamint a valóságos események ellentmondásai nem mindig teszik lehetővé a tisztánlátást. Azonban mint Karinthy Frigyes mondta, a „jelen a múlt jövője”, s a jelen eseményeinek a történelmi folyamatba helyezése eleve biztosít egy kis távolságtartást, ami segíti, segítheti a jobb megértést.

A magyar gazdaság történelme elválaszthatatlan és érthetetlen Közép- és Kelet-Európa, Európa és az egész világ múltjától és jelenétől. Akár jelenben, akár a múltban, akár a jövőben gondolkozunk. Magyarország fejlődése, lehetőségei mindig ezer látható és láthatatlan szálon kötődtek viszkebb és tágabb környezetünkhöz. Ez a jövőben sem lesz másképp.

A történelem menetét, az egymás után jövő évtizedek, a sorakozó és elmúló éveket vizsgáljuk, akkor bízhatunk benne, hogy kirajzolódnak olyan tanulságok, amelyeket érdemes tudni, figyelembe venni, vagy legalább is számítani rá, hogy ha eltekintünk tőlük, „tanulatlanságunknak” következményei lehetnek. Mindez segíthet a jelen cselekvéseiben is.

Mindannyian sokszor érezzük úgy, hogy jó lenne tudni, mit hoz a jövő. S persze sokszor azt gondoljuk, jobb is, ha nem tudjuk. A jövőt tudományosan vizsgálni nem nagyon lehet, mivel még nem történt meg. De hogy mi fog történni, milyen lesz a jövő, azt jelenlegi és korábbi tettek, döntések nagyon nagy mértékben befolyásolják.

A jelen írás egyik nagy tanulsága, hogy a történelemben talán sokkal erősebb a folytonosság, mint sokan és sokszor gondolják. Az elmúlt évtizedek, évszázados korszak nemcsak a jelennek, hanem a jövőnknek is gyökere, múltja. Az elmúlt időszakok történéseit és nem történéseit még generációk sorát fogja így vagy úgy érinteni, akár észreveszik majd, akár nem.

Ugyanakkor a történelmi folytonosság és a történelemből való tanulás nem mentesít egy generációt sem saját felelősségétől, hogy

milyenné teszi a jelenét, s mivel a „jelen a jövő múltja”, ezzel milyenné teszi az utána következő nemzedékek lehetőségeit, amelyek között majd viselik a rájuk háruló történelmi és egyéni felelőségeket.

A történelem fontosságának hangsúlyozása nem jelenti a sorsszerűség elfogadását, sokkal inkább ösztönöz a „sorstalanság” vállalására. Az évtizedek, az évek, hónapok, napok, percek lépései sokszor tőlünk függetlenül meghatározottnak tűnnek, csak úgy „jönnek”, mégis sok minden rajtunk múlik, ha nem csak a „túlélés” lebeg szemünk előtt.

Gondolkozunk el arról, amit Kertész Imre hőse mond; csak „most látszik minden késznek, befejezettnek, megmásíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak, úgy, hogy 'jött': most, így utólag csupán, ha hátrafelé, a visszajáról nézzük... Minden perc elkezdődött, tartott, majd befejeződött, mielőtt a következő kezdődött volna ismét. Mármost... vegyük csak fontolóra: mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképp valami újat. Valójában nem hozott, de természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt...

De hát mit tehattünk volna?! – kérdezte félig – meddig haragvó, félig meddig panaszos arccal. Mondtam neki: semmit, természetesen; vagy – tettem hozzá – bármit, ami éppoly esztelenség lett volna, mint az, hogy semmit sem tettünk, megint, és mindig csak természetesen... sosem kezdhettünk új életet, mindig csak a régit folytathatjuk. Ha sors van, akkor nem lehetséges szabadság; ha viszont... szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy... akkor mi magunk vagyunk a sors.” (Kertész [2002] 327–330. o.)

Függelék

F. 1. táblázat. Magyarország költségvetése
1950–2002*

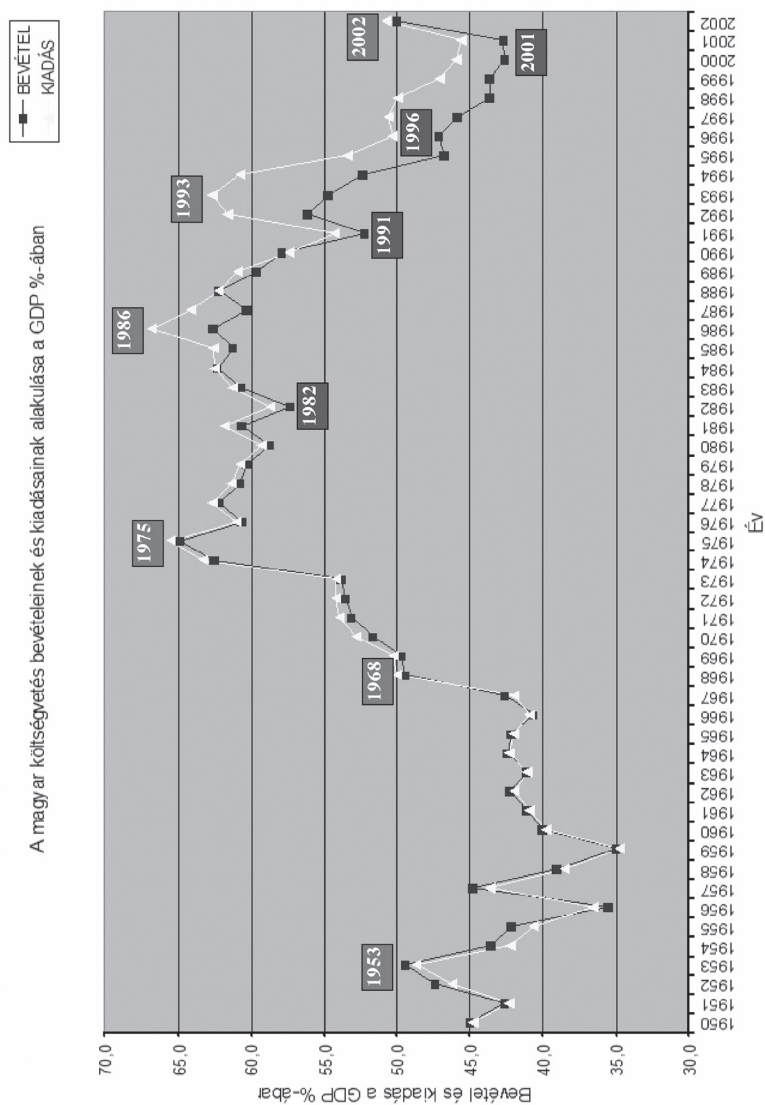
<i>fv</i>	<i>Bevétel</i>	<i>Kiadás</i>	<i>Egyenleg</i>
1950	45,0	44,7	0,3
1951	42,6	42,3	0,3
1952	47,3	46,2	1,1
1953	49,4	48,6	0,8
1954	43,5	42,2	1,3
1955	42,1	40,6	1,5
1956	35,5	36,6	-1,1
1957	44,7	43,6	1,1
1958	39,0	38,5	0,5
1959	35,0	34,7	0,3
1960	40,0	39,8	0,2
1961	41,1	40,9	0,2
1962	42,2	41,9	0,3
1963	41,1	41,1	0,0
1964	42,4	42,3	0,1
1965	42,1	42,0	0,1
1966	40,6	40,9	-0,3
1967	42,6	42,0	0,6
1968	49,4	50,0	-0,6
1969	49,6	50,2	-0,6
1970	51,7	52,8	-1,1
1971	53,1	54,0	-0,9
1972	53,6	54,2	-0,6
1973	53,8	54,2	-0,4
1974	62,5	63,3	-0,8
1975	64,9	65,5	-0,6
1976	60,6	61,0	-0,4
1977	62,1	62,7	-0,6
1978	60,8	61,4	-0,6
1979	60,3	60,8	-0,5
1980	58,7	59,3	-0,6
1981	60,6	61,8	-1,2
1982	57,3	58,7	-1,4
1983	60,7	61,3	-0,6
1984	62,3	62,5	-0,2
1985	61,2	62,6	-1,4
1986	62,6	66,8	-4,2

*Már megint egy rendszerváltás
Történelmi tanulságok és tanulatlanságok*

fv	Bevétel	Kiadás	Egyenleg
1987	60,3	64,1	-3,8
1988	62,2	62,2	0,0
1989	59,6	60,9	-1,3
1990	57,9	57,4	0,5
1991	52,2	54,3	-2,1
1992	56,1	61,6	-5,5
1993	54,7	62,7	-8,0
1994	52,4	60,8	-8,4
1995	46,7	53,4	-6,7
1996	47,1	50,3	-3,2
1997	45,8	50,6	-4,8
1998	43,6	49,9	-6,3
1999	43,6	47,0	-3,4
2000	42,6	45,9	-3,3
2001	42,7	45,6	-2,9
2002	40,8	50,8	-10,0

* Forrás: Muraközy [1989] 489. o.; Muraközy [1992] 1051. o.; Muraközy [1992] 1051. o.; Magyarország [1995] 158. o.; László [2001] 846. o.; KSH [2001] 292, 350. o.; KSH [2003] 306, 362. o.

F. 1. ábra.
Magyarország költségvetése 1950–2002

Hivatkozott irodalom

- Antal László [1980]: Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. *Gazdaság*, 2. sz. 28–56. o.
- Antal László [1983]: A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa (A korlátozások természetrajza). *Gazdaság*, 2. sz. 31–55. o.
- Antal László [1988]: Hogy többé ne ismétlődhessen meg (A hetvenes évek ellenreform-folyamatának értékeléséhez). *Valóság*, 5. sz. 25–33. o.
- Antal László [1998a]: Az átmenet évtizede. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk): Magyarország évtizedkönyve (1988–1998) – A rendszerváltás I–II. *Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány*, Budapest. I. köt. 57–81. o.
- Antal László [1998b]: Kiigazítás – ahogy én látom. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz. 97–122. o.
- Antal László [1999]: „Nem tudták, de tették” (az interjút készítette Karsai Gábor). *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 462–469. o.
- Antal László [2000]: Túl az első évtizeden. *Mozgó Világ*, 2. sz. 3–17. o.
- Antal László [2002]: Realitások, feltételezések és veszélyek. *Világgazdasági dekonjunktúra és a magyar gazdasági kilátások. Világgazdaság*, 43. sz. 7. o.
- Antal László–Bokros Lajos–Csillag István–Lengyel László–Matolcsy György [1987]: Fordulat és reform. *Közgazdasági Szemle*, 1987. 642–663. o.
- Augusztinovics Mária [1987]: Ki mit fizet? *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. 505–526. o.
- Augusztinovics Mária–Gál Róbert István–Matits Ágnes–Máté Levente–Simonovits András–Stahl János [2002]: A magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. 473–517. o.
- Békesi László [2001]: A modern államok költségvetési politikáját befolyásoló makrogazdasági és gazdaságpolitikai keretek. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 865–869. o.
- Berend T. Iván [1982]: Válságos évtizedek: a 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. *Magvető*, Budapest.
- Berend T. Iván [1983]: Gazdasági útkeresés, 1956–1965: a szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. *Magvető*, Budapest.
- Berend T. Iván [1988]: A magyar gazdasági reform útja. *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, Budapest.

- Berend T. Iván [1996]: Társadalmi átalakulás és strukturális változások: Közép- és Kelet-Európa alkalmazkodása történelmi perspektívában. *Külgazdaság*, 5. sz. 4–19. o.
- Berend T. Iván [1999]: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest.
- Berend T. Iván–Ránki György [1976]: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Bokros Lajos [1987]: A stabilizáció gazdaságpolitikája, jövedelemfolyamatai és pénzügyi rendszere. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1445–1468. o.
- Bokros Lajos [1997]: Pénzügyi stabilizáció recesszió nélkül. *Európa Fórum*, 2. sz. 15–31. o.
- Bokros Lajos [2001]: Adót kell csökkenteni (az interjút készítette Eörsi János–Merényi Miklós). *Figyelő*, 42. sz. 18–19. o.
- Bokros Lajos [2002]: A végvári harcok alkonya és a szabadon mozgó csapatok küzdelme. *Élet és Irodalom*, 25. sz. 5 és 13. o.
- Brus, W. [1966]: A szocialista rendszer működésének általános problémái. *Közgazdasági és Jogi Kiadó*, Budapest.
- Csaba László [1994]: Az összeomlás forráskönyvei. A rendszer-átalakítás alkalmazott közgazdaságtana. *Figyelő*, Budapest.
- Csáki György [2000]: Hét? Nyolc? Nem: kilenc! *Gazdaság*, 1. sz. 86–89. o.
- Csáky György–Macher Ákos [1998]: A magyarországi privatizáció 10 éve, 1988–1997. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk): *Magyarország évtizedkönyve (1988–1998) – A rendszerváltás I–II. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány*, Budapest. I. köt. 116–160. o.
- Csernok Attila–Ehrlich Éva–Szilágyi György [1975]: *Infrastruktúra: korok és országok*. Kossuth, Budapest.
- Csikós–Nagy Béla [1980]: Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink megvalósításában. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 831–841. p.
- Csikós–Nagy Béla [1982]: A magyar gazdasági növekedés problémái. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 808–819. o.
- Csikós–Nagy Béla [1996]: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*. Akadémia, Budapest.
- Darvas Zsolt–Simon András [1999]: A növekedés makrogazdasági feltételei, gazdaságpolitikai alternatívák. *MNB füzetek*, 3. sz. Budapest.
- Ehrlich Éva–Révész Gábor [1991]: *Összeomlás és rendszerváltás Kelet-Közép-Európában*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.

- Ehrlich Éva–Révész Gábor [2001]: A magyar gazdaság a 20. században: integrációs és dezintegrációs tendenciák. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Eörsi János [2001]: Állam által garantálva – A kormány kezességet vállal. Figyelő, 20. sz. 14–17. o.
- Erdős Tibor [1982]: Gazdasági növekedésünk üteme és az új növekedési pálya. Közgazdasági Szemle, 11. sz. 1281–1302. o.
- Ferge Zsuzsa [1998]: Szociálpolitika 1989–1997. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk): Magyarország évtizedkönyve (1988–1998) – A rendszerváltás I–II. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. I. köt. 554–570. o.
- Flutz, E. [2002]: Nyugdíjreform Magyarországon és Lengyelországban – Összehasonlító áttekintés. Közgazdasági Szemle, 6 sz. 464–472. o.
- From Plan to Market [1996]: World Development Report, World Bank, Washington.
- Gerschhenkron, A. [1984]: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Gondolat, Budapest.
- Greskovits Béla [1998]: Kétarcú demokratikus kapitalizmus Magyarországon. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk): Magyarország évtizedkönyve (1988–1998) – A rendszerváltás I–II. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. I. köt. 42–56. o.
- Hegedűs András [1984]: A nagyvállalatok és a szocializmus (Gondolatok Szalai Erzsébet könyvének olvasása közben). Közgazdasági Szemle, 1. sz. 63–69. o.
- Islam, Sh.–Mandelbaum, M. (szerk) [1993]: Making the Markets Economic Transformation in Eastern Europe and Post-Soviet States. Council on Foreign Relation Press, New York.
- Jánossy Ferenc [1969]: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 806–829. o.
- Kertész Imre [2002]: Sorstalanság. Magvető, Budapest.
- Kolodko, G. W. [2001]: Globalizáció és felzárkózás. Átalakuló gazdaságok a recessziótól a növekedésig. I. *Külgazdaság*, 2. sz. 22–40. o.
- Kolodko, G. W. [2002]: Globalizáció és a volt szocialista országok fejlődési tendenciái (ford. Kálmán Judit). Kossuth, Budapest.
- Kongresszusra készülődve [1974]. Társadalmi Szemle, 5. sz. 3–13. o.
- Kornai János [1957]: A túlzott centralizáció és az anyagi érdekeltség egyes problémái a könnyűiparban szerzett tapasztalatok alapján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Kornai János [1972]: Erőltetett vagy harmonikus növekedés: gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról. Akadémia, Budapest.
- Kornai János [1987]: A magyar reformfolyamatok: víziók, remények és a valóság I. Gazdaság, 2. sz. 5–47. p.
- Kornai János [1993a]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest.
- Kornai János [1993b]: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 569–599. o.
- Kornai János [1995]: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I. Közgazdasági Szemle, 12. sz. 1097–1117. o.
- Kornai János [1996a]: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben II. Közgazdasági Szemle, 1. sz. 1–29. p.
- Kornai János [1996b]: Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 585–613. o.
- Kornai János [1998a]: Szocializmusból a kapitalizmusba. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk): Magyarország évtizedkönyve (1988–1998) – A rendszerváltás I–II. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. I. köt. 21–41. o.
- Kornai János [1998b]: Az egészségügy reformjáról. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Kornai János [1999]: A rendszerparadigma. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 585–599. o.
- Kornai János [2000a]: A költségvetési korlát megkeményítése a poszt-szocialista országokban. Közgazdasági Szemle, 1. sz. 1–22. o.
- Kornai János [2000b]: Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. Közgazdasági Szemle, 9. sz. 647–661. o.
- Kornai János–Matits Ágnes [1983]: A költségvetési korlát puhaságáról – vállalati adatok alapján. Gazdaság, 4. sz. 7–30. o.
- Kornai János–McHale, J. [2001]: Eltérnek-e a nemzetközileg szokásostól a poszt-szocialista országok egészségügyi kiadásai? Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 555–580. o.
- KSH [2000]: Magyar statisztikai évkönyv 1999. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [2001]: Magyar statisztikai évkönyv 2000. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [2002]: Magyar statisztikai évkönyv 2001. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

- KSH [2003a]: Magyar statisztikai évkönyv 2002. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH [2003b]: Magyarország 2002. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- László Csaba [1994]: Tépett vitorlák: Az államháztartás közgazdasági és jogi szempontból. Aula, Budapest.
- László Csaba [2001]: Vargabetűk az államháztartási reform tízéves történetében (1988–1997). *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 844–864. o.
- Lindbeck, A [2001]: Lessons from Sweden for Post-Socialist Countries. In Kornai, János – Haggard, Stephan – Kaufman, R., Robert (Editors): *Reforming the State. Fiscal and Welfare Reform in Post Socialist Countries*. Cambridge University Press, Cambridge. 145–180. o.
- Liska Tibor [1963]: Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 1058–1075. o.
- Liska Tibor–Máriás Antal [1954]: A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz. 75–94. o.
- Mádi László [2001]: Szerencsés konstelláció (az interjút készítette Merényi Miklós). *Figyelő*, 43. sz. 14–15. o.
- Magyarország [1995]: szerkezetváltás és tartós növekedés: Világbank ország tanulmány. Világbank Budapesti Regionális Iroda, Budapest.
- A Magyar Szocialista Párt XIII. Kongresszusának jegyzőkönyve [1985]: Kossuth, Budapest.
- Matolcsy György [2000a]: Belső motorok a növekedéshez (az interjút készítette Farkas Zoltán). *Gazdaság*, 2. sz. 78–81. o.
- Matolcsy György [2000b]: Pénznyomással hiányt fedezni már nem időszzerű (az interjút készítette Farkas Zoltán). *Gazdaság*, 1. sz. 74–79. o.
- Matolcsy György [2001]: Élénkítés Magyarországon. *Világgazdaság*, 201. sz. 24. o.
- Muraközy László [1985]: Hazánk költségvetéséről – nemzetközi összehasonlításban. *Pénzügyi Szemle*, 10. sz. 745–754. o.
- Muraközy László [1986a]: A tőkés országok költségvetése a második világháború után. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 422–434. o.
- Muraközy László [1986b]: Foglalkoztatottsági makrostruktúra. *Statisztikai Szemle*, 10. sz. 1077–1093. o.
- Muraközy László [1987a]: A lakosság és a költségvetés. Elvonás – juttatás – redistribúció. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 828–841. o.
- Muraközy László [1987b]: Gondolatok a költségvetés bevételeiről és kiadásairól. *Pénzügyi Szemle*, 4. sz. 278–285. o.
- Muraközy László [1987c]: A lakosság és a költségvetés kapcsolata Magyarországon. (Kézirat), Debrecen.

- Muraközy László [1989a]: Milyen a magyar költségvetés? *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 480–492. o.
- Muraközy László [1989b]: A „látható kéz”. Költségvetési centralizáció a szocialista országokban. (Kézirat), Debrecen.
- Muraközy László [1991]: Honnan – hova? Költségvetési viták a magyar nemzetgyűlésben (1946–1949). *Tanulmányok 1989–1990.* KLTE Társadalomelméleti Intézet, Debrecen. 35–76. o.
- Muraközy László [1992]: Az államháztartás a kilencvenes évek Magyarországn. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. 1050–1066. o.
- Nelson, M. J.[2001]: The Politics of Pension and Health-Care Reforms in Hungary and Poland. In Kornai, János – Haggard, Stephan –Kaufman, R., Robert (Editors): *Reforming the State. Fiscal and Welfare Reform in Post Socialist Countries.* Cambridge University Press, Cambridge. 235–266. o.
- Neményi Judit [2003]: Az euró bevezetésének feltételei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. 479–504. o.
- Nemzetgyűlési Napló [1952]: Az 1945. évi november 29-én összehívott Nemzetgyűlés Naplója. Budapest.
- Nyers Rezső [1982]: Politikai fejlődés és gazdasági reform összefüggései Magyarországon. *Külgazdaság*, 8. sz. 3–16. p.
- Oksanen, H.[2003]: A nyugdíjreformok a jóléti államokban – öregedő népesség esetén. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 654–670. o.
- Országgyűlési Napló [1948–49]: Az 1947. évi szeptember 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója. Budapest.
- Pénzügyminisztérium [2003]: www.p-m.hu/web/home.nsg/portalaricles... 1., 2. és 3. tábla.
- Péter György [1954]: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz. 300–324. o.
- Polónyi István–Tímár János [2002]: A népesség, a gazdasági aktivitás és a nemzetközi migráció távlatai Magyarországon, 1950–2050. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. 960–971. o.
- Pryor, F. L. [1985]: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems.* Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Romsics Ignác [1999]: *Magyarország története a XX. Században.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác [2003]: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon Kiadó, Budapest.
- Surányi György [1998]: „Nincsenek varázsszerek” (az interjút készítette Farkas Zoltán). *Mozgó Világ*, 6. sz. 25–42. o.

- Surányi György [2000]: Túl a nehéz éveken (az interjút készítette Kertész György–Szép Ildikó). Figyelő, 9. sz. 18–19. o.
- Szabó Kálmán–Kopátsy Sándor [1954]: A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 2. sz. 143–160. o.
- Szamuely László [1985]: A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. Gazdaság, 2. sz. 94–115. o.
- Szamuely László [1988]: Szándékok és korlátok (Töprengések Berend T. Iván cikkének olvasása közben). Valóság, 5. sz. 34–41. o.
- Tarafás Imre [1995]: Monetáris politika – eszközök és feltételek. Közgazdasági Szemle, 11. sz. 1024–1043. o.
- Tóth István György [2003]: Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? Közgazdasági Szemle, 3. sz. 209–234. o.
- Tóth István György [1994]: A jóléti rendszer az átmenet időszakában. Közgazdasági Szemle, 4. sz. 313–340. o.
- Várhegyi Éva [2002]: Bankvilág Magyarországon. Helikon, Budapest.
- Voszka Éva [2001]: Privatizáció helyett újraelosztás. Az állami vagyon sorsa 1998 és 2000 között. Közgazdasági Szemle, 9. sz. 726–744. o.